

Ionuț Földes

Circulația grijii și solidaritate intergenerațională

Legături familiale transnaționale
în contextul emigrației din România

Presa Universitară Clujeană

IONUȚ FÖLDES

•

Circulația grijii și solidaritate intergenerațională

Legături familiale transnaționale în contextul emigrației din România

IONUȚ FÖLDES

**Circulația grijii
și solidaritate intergenerațională**
*Legături familiale transnaționale
în contextul emigrației din România*

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2022

Referenți științifici:

Dr. Luminița Dumănescu, CS II

Dr. Mihaela Hărăguș, CS II

Pentru realizarea capitolelor care includ analiza datelor empirice și prezentarea rezultatelor au fost adaptate următoarele contribuții ale autorului:

Földes, I. (2020). Linked Lives across Borders: Economic Remittances to Ageing Parents in Romania. *Comparative Population Studies* 45, 65-85. DOI: 10.12765/CPoS-2020-03en

Földes, I., Savu, V. (2018). Family Practices Across Generations and National Borders. *Studia Sociologia* 63 (2), 143-169. DOI: 10.2478/subbs-2018-0015.

ISBN 978-606-37-1724-6

© 2022 Autorul volumului. Toate drepturile rezervate. Reproducerea integrală sau parțială a textului, prin orice mijloace, fără acordul autorului, este interzisă și se pedepsește conform legii.

Universitatea Babeș-Bolyai

Presa Universitară Clujeană

Director: Codruța Săcelean

Str. Hasdeu nr. 51

400371 Cluj-Napoca, România

Tel./fax: (+40)-264-597.401

E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro

<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

Cuprins

Lista figurilor	9
Lista tabelelor.....	11
Introducere.....	13
Capitolul I. Perspective teoretice despre familie și relații intergeneraționale	27
Introducere	27
Relații intergeneraționale, stat, economie și norme sociale.....	29
<i>Despre economia morală</i>	<i>29</i>
<i>De la relații de schimb la reciprocitate și suport mutual</i>	<i>36</i>
<i>Implicarea statului bunăstării și regimuri familiale.....</i>	<i>40</i>
<i>Solidaritate și conflict intergenerațional</i>	<i>46</i>
Istoria familială, biografii personale și practici familiale.....	54
<i>Perspectiva cursului vieții în analiza relațiilor de familie</i>	<i>54</i>
<i>Habitus, familie și relații familiale.....</i>	<i>58</i>
<i>Responsabilități familiale și aranjamente negociate</i>	<i>60</i>
<i>Practici familiale</i>	<i>63</i>
<i>Rețelele personale și capital social.....</i>	<i>69</i>
Transnaționalism și familii multi-situate spațial	72
<i>Transnaționalismul</i>	<i>73</i>
<i>Familia transnațională.....</i>	<i>77</i>
<i>Circulația sprijinului și a îngrijirii</i>	<i>81</i>
<i>Inovarea și reproducerea practicilor familiale în context transnațional.....</i>	<i>84</i>

Capitolul II. Relaționare familială în context transnațional și factori determinanți	87
Introducere	87
Tipologii ale practicilor familiale dintre generații	89
Viață transnațională și practici de familie.....	97
<i>Gestionarea relațiilor familiale la distanță.....</i>	<i>97</i>
<i>Vizitele transnaționale. Semnificații si tipuri de sprijin</i>	<i>103</i>
<i>Sprijinul intergenerațional oferit la distanță.....</i>	<i>108</i>
Factori determinanți pentru practicile familiale dintre generații	111
Inegalități de gen	114

Capitolul III. Frecvența și varietatea practicilor familiilor transnaționale românești	123
Introducere	123
Întrebări de cercetare	125
Sursa datelor și metodologie.....	127
<i>Eșantionul.....</i>	<i>127</i>
<i>Chestionarul</i>	<i>129</i>
<i>Măsurile ale solidarității intergeneraționale utilizate în anchetă</i>	<i>131</i>
Rezultate	135
<i>Tipul și frecvența contactului transnațional</i>	<i>135</i>
<i>Sprijinul practic oferit în contextul vizitelor transnaționale</i>	<i>140</i>
<i>Forme de sprijin intergenerațional care nu necesită prezență fizică</i>	<i>143</i>
Discuții și concluzii	148

Capitolul IV. Forme de solidaritate familială în context transnațional.....	153
Introducere	153
Prezentarea literaturii și a ipotezelor de cercetare.....	156
Date și metodologie.....	160
Identificarea claselor latente	165
Factori explicativi pentru tipurile de solidaritate familială.....	169

Discuție asupra rezultatelor	175
Concluzii	177
Capitolul V. Remiteri, solidaritate și istoric familial	179
Introducere	179
Perspective teoretice și ipotezele de cercetare.....	181
Sursa datelor și metodologie.....	185
Descrierea caracteristicilor persoanelor și a solidarității intergeneraționale	188
Explicarea suportului financiar transnațional. Analiza multivariată a relațiilor de familie.....	192
Discuție asupra rezultatelor	202
Concluzii	204
Capitolul VI. Discuții finale și concluzii	209
Implicațiile publice ale solidarității intergeneraționale	216
Bibliografie	221
Anexe	241
Anexa 1. Rezultatele analizei claselor latente pentru itemii responsabilității familiale	241
Anexa 2. Analiza Claselor Latente pentru practicile familiale transnaționale.....	243
Anexa 3. Rezultatele analizei claselor latente pentru practici familiale care includ activitățile practice în timpul vizitelor	245

Lista figurilor

Figura 1. Frecvența contactului față-în-față prin intermediul vizitelor copiilor emigranți și a părinților.....	135
Figura 2. Durata unei vizite obișnuite în țara de origine sau în țara de destinație	137
Figura 3. Clasificarea motivelor vizitelor transnaționale ale copiilor emigranți și a părinților	137
Figura 4. Frecvența contactului transnațional mediat de tehnologiile de comunicare la distanță.....	138
Figura 5. Medii de discuție folosite pentru a împărtăși gânduri, trăiri, sentimente și experiențe emoționale.....	139
Figura 6. Relația dintre sprijinul practic și vizitele transnaționale	140
Figura 7. Forme de suport practic oferit de copiii adulți emigranți în timpul vizitelor.....	141
Figura 8. Forme de suport practic oferit de părinții vârstnici non-migranți în timpul vizitelor.....	143
Figura 9. Relația dintre sprijinul la distanță și contactul mediat tehnologic.....	144
Figura 10. Forme de suport practic oferit la distanță de către părinții vârstnici non-migranți	145
Figura 11. Frecvența sprijinului în bani de la copiii emigranți și de la părinți	146
Figura 12. Valoarea sprijinului financiar oferit de părinți sau de copiii emigranți.....	146
Figura 13. Sprijin material de la copiii adulți emigranți și de la părinții vârstnici non-migranți	148
Figura 14. Rezultatele analizei claselor latente pentru practicile familiale transnaționale	167
Figura 15. Graficul mozaic pentru asocierea dintre remiteri și suportul ascendent și descendent oferit în perioada anterioară emigrării copilului adult.....	193

Figura 16. Probabilitățile de apartenență în cele două clase latente a itemilor despre responsabilitatea familială.....	242
Figura 17. Valorile indicatorilor de calitate modelului după numărul de clase latente	243
Figura 18. Valorile indicatorilor de calitate a modelului după numărul de clase latente	245
Figura 19. Rezultatele analizei claselor latente pentru practicile familiale transnaționale	247

Lista tabelelor

Tabel 1. Clasificarea tipurilor de vizite dintre copiii adulți emigrați și părinții rămași acasă după natura vizitei	105
Tabel 2. Clasificarea calendarului vizitelor în perioada vieții de familie trăită transnațional	107
Tabel 3. Caracteristicile eșantionului.....	129
Tabel 4. Rezultate descriptive pentru itemi folosiți în analizele multivariate de regresie logistică	164
Tabel 5. Rezultatele analizelor de regresie logistică binară după cele trei clase latente ale solidarității intergeneraționale	174
Tabel 6. Statistici descriptive despre suportul intergenerațional și caracteristicile persoanelor	189
Tabel 7. Rezultatele analizei de regresie logistică privind remiterile constând în bani.....	195
Tabel 8. Rezultatele analizei de regresie logistică privind remiterile constând în bunuri	200
Tabel 9. Indicatorii de calitate a modelului după număr claselor latente	241
Tabel 10. Itemii din chestionar selectați pentru măsurarea responsabilității familiale	241
Tabel 11. Valorile indicatorilor de calitate a modelului după numărul de clase latente	243
Tabel 13. Probabilitățile apartenenței în fiecare clasă după fiecare categorie de răspuns.....	244
Tabel 12. Valorile indicatorilor de calitate a modelului după numărul de clase latente	245
Tabel 13. Probabilitățile apartenenței în fiecare clasă după fiecare categorie de răspuns.....	246

Introducere

Analiza sociologică și antropologică a familiei și a relațiilor de rudenie are rădăcini puternice în tradiția celor două discipline. Studiarea acestei dimensiuni a vieții umane este cel mai adesea parte integrantă a multiplelor paradigme sociale. Modul în care gândim, interpretăm, înțelegem sau proiectăm ideea de familie cunoaște multiple forme, puternic legate de cursul istoric, de normele sociale, cultură și formele de organizare economică. Literatura de specialitate oferă variate definiții ale familiei și rareori se poate observa existența unui consens între acestea. Atât în mediul academic cât și în spațiul mai larg al vieții sociale întâlnim multiple semnificații atribuite familiei, a relațiilor dintre membrii acestora sau a raportului dintre ceea ce unii numesc spațiu privat, intim sau familial, pe de o parte, și spațiu public, tot ceea ce este în afara familiei, pe de altă parte. Desigur, dihotomia viață privată – viață publică este limitativă, deoarece variația în interiorul fiecărei categorii este extrem de mare. Totuși, există numeroși actori sociali care tratează aceste subiecte de interes - cu sau fără o agendă prestabilită. Astfel, putem observa adesea personalități politice, clerici, jurnaliști, artiști ori formatori de opinie care își exprimă public pozițiile ideologice, sau cel puțin părerile cu privire la familie în funcție de contextul social și istoric. De asemenea, aceștia adesea oferă ghidaje despre ce înseamnă sau ce trebuie să însemne familia, ce rol are aceasta în societate, care este legătura dintre familie și tradiție, națiune sau apartenență. Pozițiile teoretice clasice vorbesc despre familie în termeni de instituție socială, capabilă să îndeplinească o serie de funcții, și care este localizată într-un spațiu intim, adesea tabu, delimitat de granițele gospodăriei și a vieții

private. Perspectivile mai recente adresează o critică familiei, considerând că aceasta este un factor care contribuie la reproducerea inegalităților sociale, a patriarhatului și a exploatării. Din perspectiva de-standardizării cursului vieții, teza individualizării atribuie familiei un viitor incert, și cel mai adesea, se discută în termeni de slăbire a coeziunii sociale dintre membrii acesteia, a ruperii legăturilor sociale sau a devalorizării însemnătății sale în termeni culturali și sociali. Departe de a vedea aceste perspective universale din punct de vedere ontologic și epistemic, lucrarea de față își propune să contribuie atât teoretic cât și empiric la o viziune despre familie, diferită de cele menționate anterior.

Principalele argumente care stau la baza acestui studiu au în vedere o serie de concepte fundamentale precum economie politică, solidaritate intergenerațională, transnaționalism, vieți legate, circuitul sprijinului, practici familiale și habitus. Teoria critică va reprezenta instrumentul de bază pentru a muta discuția despre familie din zona funcționalismului și a pozitivismului, în zona economiei politice. Teza lucrării pornește de la premisa că înțelegerile despre familie trebuie să se îndepărteze de perspectiva „datului social”, și să aproprie familia ca rezultat al interacțiunii sociale dintre indivizii, pe baza unui set complex de interdependențe. Argumentez că relațiile de rudenie și alianță sunt departe de a fi construite pe logici economice de raționament pur sau calcul cost-beneficiu. Viața familială este un construct bazat pe legături emoționale și practici determinate de un set de factori structurali și personali. Tipul de atașament dezvoltat în perioada copilăriei, istoria relațiilor de familie, calendarul și secvențialitatea evenimentelor de viață, configurația familială, normele culturale, nevoile și oportunitățile sunt factori fundamentali care, concomitent, definesc familia și structurează forma și intensitatea relațiilor sociale. Acțiunea manifestată față de, și în raport cu, ceilalți din cadrul unor rețele sociale, este un efect al interdependențelor dintre subiectivitățile personale și structuri sociale, producându-se totodată, mai multe reprezentări despre familie.

Cel de-al doilea argument al lucrării este construit pe baza criticii aduse perspectivei care asociază familia cu gospodăria sau cu proximitatea spațială. Aceasta este o viziune care reduce familiile la un câmp social al relațiilor de proximitate spațială și omite multiplele forme de coexistență la distanță. În contextul migrației de masă, numeroși actori se văd nevoiți să mențină legături transfrontaliere. Dezvoltarea tehnologiilor de comunicare la distanță, face posibilă construirea și menținerea de rețele personale și relații sociale. Familia poate deveni astfel un câmp social care reproduce sau inovează practici chiar și în contextul vieților trăite la distanță, reușindu-se menținerea unității, coeziunii și a spiritului colectiv. Așadar, separarea geografică nu reprezintă în același timp separare socială. Familiile transnaționale ilustrează cel mai bine faptul că distanța nu este un impediment pentru conviețuirea familială. Solidaritatea familială nu este întreruptă de migrație, ba chiar, adesea, migrația va reprezenta un mijloc pentru manifestarea solidarității, pentru consolidarea relațiilor de familie sau pentru echilibrarea interdependenței dintre membri. În continuarea acestui argument, o altă contribuție a lucrării este deconstruirea rolului de „furnizori” ai remiterilor atribuit emigranților. La fel ca și în context local, în contextul transnațional, familiile pot recunoaște variate forme de interacțiune și practici pe care le asociază responsabilității familiale. De asemenea, relațiile dintre cei care au emigrat și non-migranți pot fi multidirecționale, cu grade de intensitate diferite. Interacțiunea la distanță cauzată de emigrarea unuia sau a mai multor membri ai familiei nu trebuie să fie neapărat una de migrant „furnizor” și non-migrant beneficiar. Legăturile transnaționale nu presupun acțiune dintr-o singură direcție, ci se referă la o rețea socială ai căror membri sunt deopotrivă activ implicați. Desigur, nu putem nega posibilitatea existenței unor relații inegale de putere sau de asimetrie din punct de vedere al frecvenței și a intensității gradului de implicare. Uneori, acestea pot fi chiar mai vizibile în contextul vieții trăite la distanță, comparativ cu situația în care există proximitate spațială între membri familiei.

Dată fiind tematica studiului prezent, se impune o delimitare a conceptului de familie. Atenția se va concentra asupra relațiilor sociale din cadrul grupurilor extinse de rudenie, și în mod specific, la relațiile dintre părinții vârstnici și copiii adulți. O altă precizare la fel de necesară este legată de situarea în timp și spațiu a analizei de față. Poate unul dintre cele mai importante aspecte ale studiului este legat de perspectiva spațială mai puțin limitativă. Mai exact, fac referire la relațiile sociale de familie care au loc între părinții vârstnici care locuiesc în România și copiii lor adulți rezidenți în afara granițelor naționale. În ceea ce privește situarea temporală, majoritatea rezultatelor care vor constitui analiza empirică din cadrul acestei lucrări au la bază date cu caracter transversal, la care se adaugă o serie de informații retrospective. Datele empirice pe baza cărora au fost realizate propriile analize statistice și care urmează a fi prezentate în această lucrare au fost colectate în cadrul anchetei intitulată „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”. Cercetarea de teren a avut loc în perioada iunie-decembrie 2016, pe un eșantion național cuprinzând persoane cu vârsta de 60 de ani și peste care aveau la momentul respectiv cel puțin un copil adult plecat în străinătate. Obiectivul general al proiectului de cercetare¹ a fost acela de a investiga empiric situația persoanelor de vârstă înaintată care locuiesc în România și ale căror copil/copii au emigrat pentru a munci în străinătate. În acest context, s-a dorit studierea modului în care operează intergenerațională ținând cont de nevoile de îngrijire și sprijin ale părinților non-migranți.

Dincolo de delimitarea conceptului de familie cu care se operează în lucrare, este necesară precizarea și altor linii teoretice care fundamentează poziția mea ca autor. Termenul *familie* este înțeles în această lucrare ca un construct social și utilizat ca adjectiv sau chiar verb. Familia ca adjectiv evidențiază caracteristicile relațiilor de interdependență

¹ Mai multe despre obiectivele specifice ale proiectului pot fi consultate pe pagina de Internet accesibilă la adresa <https://csp.centre.ubbcluj.ro/solfam/>.

din câmpul familial, iar familia ca verb surprinde ideea de acțiune necesară pentru a menține relațiile sociale de rudenie și alianță. Această perspectivă este intens discutată de Morgan (2011), care se distanțează de perspectivele funcționaliste și aduce totodată o critică tezei individualiste. Astfel, familia, înțeleasă în termeni relaționali sau de acțiune negociată, devine mai puțin o structură socială predeterminată și se apropie mai degrabă de forme de înțelegere subiective în raport cu ceilalți actori implicați. Relații de familie, acțiune familială sau practici de familie sunt noțiuni cheie pentru susținerea argumentului de mai sus. În același timp, nu trebuie neglijată perspectiva conform căreia, familia nu este doar o categorie socială subiectivă ci și o structură care structurează. Familia ca structură colectivă sau/și individuală este construită și implică acțiuni sau practici determinate de modul în care actorii implicați au fost socializați (Bourdieu 1996).

Termenul de generație va fi utilizat ținând cont de accepțiunile specifice demografiei, pe de o parte, și sociologiei și antropologiei pe de altă parte. Din perspectivă demografică, prin generație, înțeleg o clasificare a indivizilor în funcție de diferențele de vârstă sau anul nașterii. Din perspectiva constructului social, specifică sociologiei și antropologiei, pornesc de la faptul că, membrilor fiecărei generații le sunt atribuite o serie de însușiri specifice (Bengtson, 1993). În lucrare, se va distinge între generația copiilor adulți și generația părinților vârstnici. În ciuda existenței unei variații relativ crescute în cele două categorii amintite, distincția majoră este legată de caracteristicile specifice din punct de vedere social asociate vârstei biologice și statutului pe care fiecare îl are în cadrul familiei. Aceste însușiri atribuite, sau/și autopercepute, vor fi abordate într-o manieră critică, fără a le trata ca fiind de la sine înțelese.

Perspectiva intergenerațională a relațiilor de familie abordată în cadrul lucrării apare ca răspuns la schimbările demografice cu care România se confruntă în ultimele decade. Desigur, aceste schimbări nu

sunt specifice doar țării noastre. România, alături de majoritatea celorlalte state Europene, cunoaște un trend de creștere a populației vârstnice și o scădere a celei tinere. Creșterea speranței de viață și fertilitatea aflată sub nivelul înlocuirii generațiilor sunt factori generatori pentru apariția și accentuarea fenomenului de îmbătrânire demografică. Efectele îmbătrânirii sunt vizibile și asupra constelației familiale. Scăderea numărului membrilor din aceeași generație și creșterea numărului de generații succesive dau o formă verticală familiei. Dacă în trecut, structura intergenerațională a familiilor avea mai degrabă o formă piramidală, cu numeroși copii și puține persoane de vârstă înaintată, în prezent aceasta se manifestă mai degrabă alungit, numărul membrilor din fiecare generație fiind aproximativ egal (Bengtson și colab. 1990). Unul dintre rezultatele acestui trend este creșterea oportunității unor relații familiale intergeneraționale de lungă durată. În perioada actuală putem vorbi de relații de lungă durată dintre copii adulți și părinți, nepoți și bunici, sau chiar și strănepoți, părinți, bunici și străbunici. Astfel, efectele acestui fenomen sunt esențiale atât pentru analiza macro socială cât și pentru analiza la nivel microsocial, a relațiilor individuale din interiorul familiei.

Pe fondul fertilității scăzute și a intensității emigrației în străinătate, populația rezidentă a României se află în continuă scădere, iar categoria cea mai afectată de declinul demografic este cea a persoanelor de vârstă activă. Dacă în anul 2015, ponderea populației cu vârsta cuprinsă între 15 și 64 de ani era de 67.3 procente, în anul 2060 se preconizează va scădea la o valoare de 57.4 la sută (Institutul Național de Statistică, 2017). Un declin mai puțin accentuat este vizibil și în rândul populației cu vârsta cuprinsă între 0 și 14 ani. Pe de altă parte, populația vârstnică, de 65 de ani și peste se preconizează că va crește, de la 17.2% în 2015 la 29.7% în 2060 (Institutul Național de Statistică, 2017). Creșterea se menține chiar și la vârste mai înaintate, de peste 80 de ani, caz în care proiecțiile demografice arată o valoare procentuală mai mare cu 11% în

2060 comparativ cu anul 2015 (Institutul Național de Statistică, 2017). Chiar dacă situația actuală este încă una favorabilă pentru România, creșterea preconizată a populației vârstnice, ridică o serie de semne de întrebare cu privire la presiunea socială și economică exercitată asupra responsabilității familiale și publice. Întrucât îmbătrânirea contribuie la degradarea sănătății și implicit la o serie de limitări în desfășurarea activităților zilnice, putem vorbi despre o creștere a nevoilor și a gradului de dependență în rândul acestor persoane. Ținând cont că familia continuă să fie un element central în viața celor mai mulți români, studiul relațiilor intergeneraționale în contextul îmbătrânirii demografice este un câmp de analiză care merită atenția specialiștilor.

Pe lângă fertilitatea scăzută și creșterea speranței de viață, un alt fenomen demografic extrem de vizibil în contextul românesc este migrația internațională. Studiile sociologice și antropologice care urmăresc acest subiect evidențiază faptul că România este „un excelent laborator de analiză a migrațiilor contemporane” (Horváth și Anghel, 2009, p. 13). Țara noastră se remarcă la nivel european prin ponderea ridicată a numărului de persoane emigrante din totalul populației oficiale. Contextul social și economic românesc de după anul 1989 a contribuit semnificativ la emigrarea în masă a Românilor. Pe de o parte, politicile neoliberale din perioada de tranziție la economia de piață au condus la o creștere a inegalităților sociale și a riscului de sărăcire. Pe de altă parte, înlesnirea condițiilor impuse pentru trecerea granițelor naționale, accesul la piața de muncă mai bine plătită de peste hotare, aderarea României la Uniunea Europeană și dezvoltarea infrastructurilor de transport la mare distanță au ajutat la crearea unui câmp social de tip transnațional din ce în ce mai bine articulat. Nevoile cât și oportunitățile au determinat plecarea din România a aproape 3 milioane de cetățeni doar înspre alte țări Europene (Rotariu și colab., 2017). Conform Eurostat (2017), 20% din populația României aptă pentru muncă (20-64 de ani) este rezidentă într-un alt stat al Uniunii Europene. Totodată, Banca Mondială

(2016) plasează România în topul țărilor de origine a migrației, fiind unul dintre cele mai importate coridoare de mobilitate internațională a indivizilor în Europa.

Opțiunea pentru studierea relațiilor intergeneraționale dintre persoane de vârstă adultă este direct legată de caracterul mai degrabă voluntar al acestor relații. În prezent, Codul Civil al statului Român discută dreptul la întreținere din partea rudelor a persoanelor aflate în nevoie. Părinții copiilor deveniți majori au obligația să ofere acestora întreținere până la vârsta de 26 de ani numai în cazul în care copiii se află înmatriculați într-o formă de învățământ (Codul Civil Art. 499, Al. 3). De asemenea, se stipulează și existența obligației copiilor de întreținere a părinților prin asigurarea celor necesare traiului (Codul Civil Art. 516 Al. 1; Art. 519, Al. b și c). În cazul în care aceste obligativități stipulate de lege nu sunt aplicate de bunăvoie, beneficiarul dreptului de întreținere poate apela la instanța de judecătorească pentru plata unei pensii de întreținere (Codul Civil Art. 530, Al. 2). În acest caz, părintele trebuie să dovedească nevoia de a beneficia de întreținere. Totuși, în ciuda acestor reglementări, cunoașterea comună ne spune că în cazul acestor tipuri de relații de sprijin familial vorbim de un câmp social supus unor forțe sociale diferite sau ce țin doar în mică parte de obligațiile impuse de legislația națională în vigoare.

În această lucrare discuția va fi expusă pe mai multe niveluri analitice: structură socială, capacități, oportunități și nevoi personale, precum și alegere individuală. Astfel, relațiile intergeneraționale, de familie, sunt un rezultat al acțiunii individuale în relație cu ceilalți, și care se află sub influența caracteristicilor personale și a structurilor sociale mai extinse. Consider că structurile sociale influențează configurația familială și setul de nevoi și oportunități ale tuturor actorilor implicați în relațiile mutuale de sprijin intergenerațional. În termenii lui Szydlik (2016), acestea sunt structuri familiale, structuri de oportunități și structuri de nevoi. Având în vedere dimensiunea emoțională și sentimentală care

leagă membrii familiei, voi aduce în discuție variatele forme de interacțiune care joacă un rol esențial în menținerea acestor tipuri de conexiuni și forme de atașament. Implicațiile pe care le are trecutul familial și solidaritatea intergenerațională pe parcursul vieții de familie nu vor fi neglijate. Atașamentul emoțional va fi înțeles ca un rezultat al proceselor îndelungate de construire și menținere a legăturilor familiale, care rezidă în variate forme de relaționare, dezvoltate pe parcursul timpului. Trecutul familiei este puternic legat de prezent și modelează așteptările de viitor al actorilor participanți în menținerea relațiilor de coeziune familială.

Utilizând o serie de idei teoretice regăsite în literatura de specialitate despre relațiile intergeneraționale, precum și numeroase tipuri de analize descriptive și explicative, lucrarea de față oferă cititorilor săi posibilitatea de a cunoaște acest câmp într-o manieră mai profundă, care depășește experiențele de viață proprii. Din punct de vedere al metodologiei, consider că utilizarea datelor de anchetă pentru construirea argumentului și verificarea ipotezelor de cercetare prezintă atât avantaje, cât și limite. Astfel, pe de o parte, această abordare face vizibile variații majore ale tipurilor de relaționare familială în contextul migrației. Distincția dintre tipurile de relaționare intergenerațională din cadrul familiilor se va realiza prin măsurarea frecvenței și varietății practicilor familiale existente în cazul fiecărei diade copil adult emigrant – părinte vârstnic. În această lucrare, practicile familiale nu trimit la clasicele evenimente studiate în demografie și asociate familiei, precum nașterea sau căsătoria, ci se referă la o serie de forme de suport și de interacțiune directă.

Plecând de la o vastă discuție teoretică, completată cu numeroase analize de tip descriptiv și explicativ, cititorului i se oferă posibilitatea de a trece de filtrele propriei experiențe de viață pentru reflectarea asupra înțelegerilor despre semnificația familiilor. Unul dintre principalele avantaje ale acestei lucrări, dar care în același timp poate fi considerat și

un dezavantaj, este utilizarea datelor de anchetă pentru verificarea ipotezelor de cercetare. Prin folosirea analizelor statistice se face posibilă evidențierea unor elemente despre tipul și frecvența practicilor familiale și de felul în care acestea sunt corelate cu factori interni sau exteriori indivizilor. Pe de altă parte, însă, studierea vieții de familie și a relațiilor intergeneraționale printr-o abordare metodologică cantitativă, este o sarcină dificilă, care limitează posibilitatea surprinderii trăirilor subiective interioare, sau de a valoriza descrierile istoriei de viață familială. Din aceste motive, numărul de studii de specialitate și varietatea surselor de date sunt extrem de limitate. Lucrarea de față încearcă să acopere această lipsă prin referințe multiple la contribuțiile științifice bazate pe studii calitative sau etnografice. Acestea reușesc să extindă orizontul de cunoaștere pe baza căruia au fost construite argumentele acestei lucrări și îmi permit să ofer interpretări mai bogate pentru rezultatele propriilor analize statistice .

Lucrarea este structurată în șase capitole care tratează atât discuții pe baza teoriilor clasice cât și noi concepte sau adaptări conceptuale prezente în literatura de specialitate contemporană. Astfel, primul capitol este dedicat unei prezentări pe larg a literaturii de specialitate care vine în sprijinul argumentelor enunțate în introducere. Acesta este cel mai întins capitol și tratează o serie de teorii și concepte cheie esențiale în analiza familiilor și a relațiilor intergeneraționale. Capitolul începe cu o secțiune dedicată teoriilor structuraliste care evidențiază legăturile dintre relațiile de familie și societatea în ansamblul său. Printre conceptele descrise aici se regăsesc economia morală, reciprocitate, solidaritatea intergenerațională, conflictul și ambivalența intergenerațională, familialismul în relație cu statul bunăstării. Cea de a doua secțiune a capitolului se detașează ușor de structuralism și introduce alte perspective critice care îmbină poziții paradigmatiche diferite. Menționez aici filiera teoretică a analizei cursului vieții, contribuțiile teoretice ale lui Bourdieu despre falsa opoziție dintre obiectivitate și subiectivitate,

acțiune socială, practici familiale și rețele personale. Aceste perspective teoretice încrucișează (sau critică limitarea la doar una dintre ele) elemente din gândirea socială de tip structuralist critic și interacționismul simbolic. Ultima secțiune a primului capitol își îndreaptă atenția către „noua” literatură despre transnaționalism și familii transnaționale. Atât studiile cantitative care includ eșantioane de persoane care trăiesc experiența migrației, cât și studiile etnografice situate multi-spațial, completează studiile clasice, propunând noi concepte și un aparat teoretic adaptat contextului contemporan caracterizat (și) prin mobilitatea intensă transfrontalieră.

Cel de al doilea capitol al lucrării se rezumă la prezentarea rezultatelor multiplelor studii calitative și cantitative despre familiile transnaționale. Acesta are ca scop oferirea unor repere empirice care să ghideze propriul demers analitic și să ofere o cunoaștere a priori pentru interpretarea rezultatelor. Aici sunt prezentate o serie de tipologii de relații familiale care structurează tipurile de practici familiale existente. Capitolul oferă o amplă prezentare despre viața transnațională a membrilor familiilor care trăiesc separați de granițele statelor națiune. De asemenea, se amintesc o serie de factori de natură structurală cât și caracteristici personale care determină frecvența, intensitatea și tipurile de relații familiale transfrontaliere. O secțiune separată tratează inegalitățile de gen care ies la iveală în analiza empirică a relațiilor familiale și intergeneraționale arătând cum genul constituie un factor esențial în configurarea și asumarea de responsabilități familiale.

Capitolul trei deschide primele discuții pe baza datelor empirice. Stilul abordat este unul de tip descriptiv aducându-se în prim plan varietatea și frecvența practicilor familiale realizate în context transnațional de către copiii adulți emigranții și părinții vârstnici rămași în România. Tot în acest capitol sunt prezentate pe larg sursa datelor. Sunt precizate obiectivele anchetei care a făcut posibilă culegerea datelor, caracteristicile persoanelor incluse în eșantion, modul în care a fost

realizat eșantionul și dimensiunile analitice conținute în chestionar. Pentru analiza empirică, capitolul este ghidat de o serie de întrebări de cercetare care explorează caracteristicile relațiilor intergeneraționale ale familiilor transnaționale românești. În concluzii sunt discutate răspunsurile la aceste întrebări pe baza datelor de anchetă și a literaturii de specialitate.

Al patrulea capitol este o continuare a celui anterior și are ca obiective identificarea unor structuri latente, plecând de la practicile familiale transnaționale și explicarea acestora ținând cont de o serie de factori. Aici sunt prezentate o serie de analize statistice mai complexe, de tipul analizei claselor latente sau analizei de regresie pentru variabile dependente binare. Scopul acestui demers analitic este evidențierea modului în care practicile familiale formează tipuri specifice de relații transnaționale și identificarea factorilor care explică variația tipurilor de solidaritate familială. Rezultatele obținute arată caracterul multidirecțional și asimetric al relațiilor de sprijin intergenerațional și importanța menținerii contactului direct sau prin intermediul mijloacelor de comunicare la distanță. În analiza factorilor care explică tipurile de relații intergeneraționale au fost incluse variabile despre practicile familiale anterioare migrației și itemi care măsoară structurile de nevoi și oportunități.

Capitol cinci oferă o analiză extinsă a remiterilor. Aici se face distincția dintre remiterile în bani și remiterile în bunuri pe care copilul adult le oferă părinților non-migranți din România. Studiul prezentat în această secțiune a lucrării se distinge de alte cercetări anterioare despre remiterile emigranților în țara de origine prin faptul că poziționează transferurile de bani și bunuri de peste granițe în zona de studiu a solidarității intergeneraționale și a circuitului de sprijin familial. Analiza remiterilor într-un capitol distinct are ca motiv evidențierea importanței istoriei și aranjamentelor familiale. Sprijinul cu valoare materială nu este doar un răspuns la nevoile celor rămași în țara de origine, ci este o parte

componentă a unui set complex de interdependențe. Rezultatele arată că cele două forme de remiteri, în bani și în bunuri, poartă semnificații distincte. Mai mult, existența și regularitatea beneficierii de sprijin material din străinătate este puternic determinată de istoria familială și de o îmbinare dintre structurile de oportunități și nevoi ale actorilor implicați.

Ultimul capitol este dedicat concluziilor generale ale lucrării. Scopul său este de a discuta principalele rezultate obținute pe baza propriilor analize empirice, în relație cu literatura de specialitate prezentată în întreaga lucrare. În această secțiune sunt reluate argumentele tezei, și sunt puse în dialog cu rezultatele empirice. De asemenea, capitolul include o descriere a limitelor abordării metodologice și indică posibile noi direcții de cercetare. În încheiere vor fi aduse în discuție aspecte legate de implicațiile pe care solidaritatea intergenerațională le poate avea în spațiul public. Pornind de la literatura de specialitate care tratează subiectul inechității generaționale și a celei despre statul bunăstării, vor fi deschise noi linii de discuție necesare pentru continuarea și aprofundarea subiectului tratat în lucrarea de față. Lipsa studiilor sociologice despre efectele existente sau viitoare generate de procesul de îmbătrânire demografică, face necesară evidențierea unor noi posibile zone de investigație empirică.

Capitolul I.

Perspective teoretice despre familie și relații intergeneraționale

Introducere

În acest capitol acord atenție literaturii de specialitate care tratează relațiile de familie din variate unghiuri de analiză și interpretare. Las la o parte, cel puțin pentru moment, discursurile din spațiul public și de asemenea mă feresc să ofer o înțelegere generalizantă a *familiei*. Astfel, evit să folosesc definiții ale familiei și, sper ca argumentul și poziția de pe care mă situez să devină clară pe parcurs. Desigur, nu am pretenția ca acest capitol să reprezinte o trecere în revistă a întregii literaturi despre familie și nici nu este acesta scopul. În ultimele decade, literatura de specialitate care tratează acest subiect a cunoscut o revigorare ce poate fi privită ca fiind de bun augur, ținând cont de schimbările sociale produse de modernitate. Astfel, vom observa adesea critici aduse unor perspective clasice, în speță celor funcționaliste. În acord cu ajutorul conceptelor și teoriilor pe care urmează să le tratez aici, urmez un demers poate îndrăzneț, și anume deconstruirea noțiunii de familie predefinită normativ în termeni mai degrabă rigizi ce impun delimitări riguroase între ceea ce poate fi considerat ca făcând parte din familie și ceea ce este în afara acesteia, dar și cu privire la atribuirea și însușirea de „roluri” prescrise social sau chiar biologic. Prin urmare, utilizarea pluralului „familii” pare a fi o modalitate satisfăcătoare de încorporare a diversității formelor de organizare familială și modalităților de relaționare a membrilor acestora. Desigur, o serie de critici pot surveni chiar și în acest

caz, dar acestea, cât și posibile răspunsuri, vor fi tratate într-o altă secțiune a lucrării.

Așa cum aminteam în introducere, studiul de față își îndreaptă atenția asupra relațiilor intergeneraționale care au loc între membrii familiei în perioada adultă. Totuși, o serie de concepte sau teorii menționate mai jos nu discută explicit această dimensiune a familiei, dar pot fi foarte ușor aplicate și în acest caz. Mai mult decât atât, aceste linii teoretice au origini mai degrabă diverse, dar după cum vom vedea ulterior, au un nivel de complementaritate crescut. Acest lucru nu înseamnă o relevanță mai însemnată a uneia față de cealaltă sau că importanța explicațiilor propuse de fiecare dintre aceste teorii poate fi situată ierarhic. Aduc referințe din literatura de specialitate din domeniile sociologie, antropologie, economie, gerontologie, demografie și migrație. Această incursiune în literatură cuprinde analiza a cel puțin trei mari dimensiuni analitice și anume: îmbătrânire demografică, acțiune socială și mobilitate geografică. La prima vedere, contopirea acestor trei linii de investigație teoretică și empirică poate părea cel puțin neobișnuită. Procesul de îmbătrânire demografică și consecințele sale asupra societăților vor fi tratate aici dintr-o perspectivă mai degrabă structuralistă, pe când discuția despre acțiune socială, va porni desigur de la nivelul micro-social, dintr-un unghi de vedere individual și relațional. În ultima parte, dedicată literaturii despre migrație și influența acesteia asupra familiilor, vom observa o îmbinare a celor două perspective, macro-structurală și la nivel de individ. Prin acest demers, doresc să evit orice formă de determinism analitic, încercând să explic complexitatea relațiilor intergeneraționale din epoca prezentă, punând accent atât pe actorii sociali și pe capacitatea acestora de a lua decizii, de a negocia, a de a se implica sau retrage din orice formă de relaționare socială, cât și evidențiind modul în care contextul socio-structural influențează comportamentul individual în cadrul familiilor.

Înainte de a începe prezentarea literaturii de specialitate care ghidează lucrarea de față, consider necesară menționarea unui alt aspect

foarte important legat de încadrarea paradigmatică. Pe de o parte, mă îndepărtez vizibil de formele de înțelegere și interpretare cu rădăcini în tradiția funcționalistă, și deci, implicit de tradiția parsoniană legată de familie și mercantilism. Noua poziție ontologică pe care consider că o însușesc familiile din societățile industrializate în perioada contemporană, nu mai poate fi limitată la o serie de *funcții ale familiei* sau la o definiție universală, standard. Consider că înțelegerea familiilor și a relațiilor de familie în general, trebuie să depășească orice fel de dihotomie și să recunoască mai degrabă fluiditatea acestor procese sociale. Tot aici, dezicerea de la perspectiva instituționalizată a familiei, familia ca *instituție socială* sau ca *nucleu al societății în care trăim*. Desigur, acest lucru nu înseamnă că prin înțelegerea mea minimizez importanța atribuită *familiilor* în universul social, ci mai degrabă evidențiez o poziție critică cu privire la astfel de forme limitative. Abordez *familia* mai degrabă ca adjectiv decât ca substantiv, cu scopul de a surprinde și evidenția relațiile sociale și modalitățile prin care acestea pot fi înțelese și explicate. Pe de altă parte, înțelegerea proprie legată de acest subiect de studiu, după cum se va putea observa în întreaga economie a lucrării, atât din abordarea teoretică cât și din cea metodologică, se îndepărtează de teoriile economiste care pun accent pe gândirea și practica pur rațională a indivizilor, precum și de teoriile calculului cost-beneficiu. Prin aducerea în discuție a importanței pe care o au moralitatea, angajamentul, emoția și atașamentul afectiv în interiorul relațiilor sociale, mă îndrept către o perspectivă a *economiei moralității*, care trece dincolo de înțelegeri utilitariste sau instrumentale în vederea maximizării binelui individual și dincolo de analiza pur rațională de tip cost-beneficiu a actorilor sociali.

Relații intergeneraționale, stat, economie și norme sociale

Despre economia morală

Emoțiile și sentimentele, fie ele pozitive sau negative, sunt trăiri care compun experiențe cotidiene. Viața de cuplu, viața de familie

nucleară sau extinsă, cât și relațiile de prietenie sunt puternic definite de emoții și sentimente. Plecând de la viziune macro-structurală, putem aduce în discuție aspectele culturale ce țin de norme, obligații, așteptări și reciprocitate. Toate acestea, atât trăirile emoționale personale cât și normele sociale, fie că sunt sau nu împărtășite, modelează modul în care ne raportăm la cei apropiați, la societate în general, dar și la instituțiile sale. Din acest motiv nu ar trebui să omitem și astfel de elemente atunci când evaluăm legăturile dintre stat și economie, relațiile dintre clase sociale, diferențele de gen și cele de etnicitate sau relațiile dintre generații. Propun aici aducerea în discuție a conceptului de economie morală. Înainte de toate este necesară adresarea unei critici a moralității, pe linie marxistă. Marx face distincția dintre o falsă moralitate, și anume moralitatea ideologică și o moralitate a emancipării, care face trimitere la un imaginar al armoniei, unității sociale și dezvoltării de sine (Lukes, 1985). Moralitatea ideologică, așa cum o vede Marx, este subsumată instituțiilor și rezultatelor influenței acestora la nivelul indivizilor, care nu face nimic altceva decât să contribuie la reproducerea relațiilor sociale de tip capitalist (Lukes, 1985). De asemenea, Marx discută despre economia politică ca un sistem social care are la bază o serie de instituții care relaționează la nivel structural, și anume cele care urmăresc producția economică și cele destinate reproducerii sociale.

Construcția conceptului de economie morală pleacă de la analiza societăților precapitaliste și are în vedere valorile sociale împărtășite de către membrii societății, și practicile de întrajutorare atașate acestor norme culturale (Scott, 1976). În acord cu ideea originală a conceptului și cu critica marxistă, o nouă aplicare a conceptului de economie morală este gândită în contextul emergenței unui aparent conflict generațional. Ca perspectivă teoretică, economia morală a devenit larg acceptată în sociologie după 1980, dar aproximativ în același timp și în rândul studiilor despre îmbătrânire (Marshall și Bengtson, 2003; Marshall și Clarke, 2007). În domeniul sociologiei îmbătrânirii, aceasta este o

contribuție care propune modele teoretice alternative la perspectivele macrosociale, care descalifică situația precară a tot mai multor categorii de persoane vârstnice în contextul economiei de piață. Printre criticile adresate acestor viziuni limitative despre statutul social al persoanelor de vârstă a treia, se regăsesc contribuții importante care consideră că dependența structurală a vârstnicilor este un fabricat social (Townsend, 1981), sau care argumentează că sărăcia nu este și nu ar trebui să fie o consecință inevitabilă a îmbătrânirii (Walker, 1981). Economia morală este înțeleasă aici ca împărtășirea colectivă a unor asumptii morale care fundamentează normele de reciprocitate ce stau la baza economiei (Minkler și Estes, 1991). Dezvoltarea unei perspective a economiei moralității atașată cursului vieții vine ca o critică adresată modului în care îmbătrânirea este asociată cu degradarea și totodată, a procesului de marginalizare a persoanelor vârstnice.

Colapsul valorizării și eroziunea calității vieții la vârste înaintate reflectă un eșec profund nerecunoscut de către profeții optimiști ai abundenței post-materialiste, și anume: eșecul comunicării și legitimării a ordinii sociale ca întreg (Moody, 1988, p. 81).

Înțelegerea acestor procese sociale nu poate fi completă dacă nu este luat în considerare contextul social mai larg și implicațiile economice de clasă, gen și etnicitate (Estes, 1991). Minkler și Cole (1991) atribuie această degradare, sau în termenii autorilor, alienare dintre generații, felului în care statul bunăstări reușește să birocratizeze cursul vieții. În contextul în care numeroase societăți contemporane se confruntă cu un proces acut de îmbătrânire demografică, aceiași autori văd necesară abordarea unei perspective morale asupra economiei și cursului vieții în discursurile despre justițe și echitate în rândul celor tineri și în rândul vârstnicilor (Minkler și Cole, 1991).

Aceste atribuiri aduse populației în vârstă, problematice din punctul de vedere al echității sociale, se află în puternică relație cu ideea de dependență și neajutorare. Însă, ceea ce arată studiile de gerontologie,

pe de o parte, este că ideea de dependență este un construct social și, pe de altă parte, că recunoașterea importanței la nivel societal pe care o au persoanele aflate la vârsta senioratului este atât posibilă cât și benefică (Clarck, 1989). Ideea de dependență structurală a vârstnicilor are rădăcini în modul în care societatea este și trebuie înțeleasă în contextul capitalismului real-existent. Aceasta apare ca urmare a modificărilor de percepție asupra utilității seniorilor ca forță de muncă și de consum, care se datorează poziției lor specifice în raport cu relațiile de producție (Towensend, 1981). Mai mult decât atât, prin asocierea vârstei înaintate cu tradiționalismul, persoanelor vârstnice le sunt puse la îndoială capacitățile de a accepta și a se adapta la schimbările noilor rânduieli ale lumii moderne:

Vârstnicii sunt devalorizați nu într-un totu datorită vârstei lor înaintate, ci pentru că ei sunt văzuți ca având încorporate valori tradiționale potențial inamice eficienței impersonale reclamată de economia modernă de piață (Hendricks și Leedham, 1991, p. 53).

Depășirea acestei poziții sociale conflictuale și redobândirea unui statut valorificat pozitiv este posibilă, în opinia lui Hendricks și Leedham (1991), prin reconsiderarea importanței satisfacerii nevoilor umane și prin adoptarea unei economii morale bazată pe valoarea de întrebuințare. Această perspectivă se îndepărtează astfel de o traducere a relațiilor sociale în termeni instrumentali, de utilitate și câștig. Autorii pornesc de la înțelegerea critică a lui Gramsci despre hegemonie și de la diferențierea pe care o face Marx cu privire la valoarea de schimb și valoarea de întrebuințare (Hendricks și Leedham, 1991).

Istoria recentă a societăților Vestice este martora trecerii de la o economie morală înrădăcinată în valoarea de întrebuințare către o economie morală bazată pe valoarea de schimb. Economiile morale bazate pe valoarea de schimb conduc la apariția hegemoniei și la falsa conștiință. Prin concentrarea asupra aspectelor bănești ale schimburilor, aceasta poate duce la mascarea exploatării. Economiile morale bazate pe valoarea de întrebuințare, prin atenția acordată satisfacerii nevoilor umane, este în acord cu noua hegemonie la care aspiră Gramsci. Împuternicirea socială a vârstnicilor - și

a tuturor generațiilor – ar putea fi îndeplinită prin dezvoltarea unei economii morale bazată pe valoarea de întrebuințare adecvată societăților industriale avansate (Hendricks și Leedham, 1991, p. 56).

O altă critică adusă perspectivei utilitaristă, raționalistă și individualistă a paradigmei neoclase, vine pe filiera co-determinismului socioeconomic înrămat într-o perspectivă deontologică moderată (Etzioni, 1988). Aduc în discuție această contribuție mai degrabă pentru a ilustra un alt unghi de analiză și mai puțin pentru că împărtășesc întru-totul această viziune teoretică. Etzioni avansează o serie de asumptions teoretice cu scopul de a evidenția contribuția dimensiunii moralității asupra comportamentului economic. Indivizii, afirmă autorul, se află simultan sub influența a două seturi de factori majori, și anume plăcerile lor personale și datoria morală (Etzioni, 1988). Modul în care moralitatea este definită aici reflectă trei criterii, și anume imperativitatea, generalizarea și simetria (Etzioni, 1988). Primul criteriu desemnează ideea de conduită morală obligatorie, al doilea evidențiază necesitatea unor justificări proprii pentru acțiunile întreprinse subsumate regulilor sociale, iar cel din urmă aspect explică faptul că trebuie să existe o dorință de a oferi celorlalți egali, în circumstanțe comparabile, aceeași stare sau același drept. Indivizii nu sunt considerați a fi doar agenți liberi (în sensul paradigmei neoclase), sau doar depozitari ai valorilor societății, ci aceștia, mai degrabă, trăiesc conflicte interioare cauzate de interacțiunea celor două caracteristici menționate mai sus și încearcă să găsească un echilibru între acestea (Etzioni, 1988).

Totuși, în contextul studiului de față, contribuția lui Etzioni este limitativă din mai multe motive. Comportamentul individual analizat de autor, ilustrat prin numeroase exemple, este redus la comportamentul economic orientat pe utilitate (evaluată prin prisma plăcerii personale și totodată a moralității). În cadrul relațiilor de familie „postmoderne”, sau cel puțin moderne târzii, comportamentul individual are puțin de a face cu cel economic, chiar dacă de multe ori se observă practici ce presupun

schimburi materiale sau cu costuri de timp. Un al doilea motiv se leagă de modul în care este înțeleasă moralitatea și împărtășirea valorilor sociale la nivel discursiv și practic. Autorul consideră că rolul pe care această dimensiune îl are în comportamentul individual este acela de a reuși în mai mare măsură să prezerve un anumit tip de comportament, iar, dacă într-o anumită circumstanță moralitatea nu a fost luată în calcul, este așteptată apariția unor noi comportamente aliniate la regulile morale care să compenseze acțiunile anterioare (Etzioni, 1988). De asemenea, lipsa acțiunii sau negarea (în termeni psihologici) sunt produsul disonanței și eșuării echilibrului dintre orientarea spre sine și moralitate (Etzioni, 1988). O astfel de interpretare îngreșează capacitatea indivizilor de a-și negocia poziția de pe care se situează precum și modul în care relaționează cu ceilalți. Rolurile din cadrul familiei, chiar dacă sunt prestabilite normativ, pot fi supuse negocierilor și pot fi regândite. Mai mult, lipsa unor anumite practici familiale nu înseamnă lipsa împărtășirii unor anumite valori sociale. De asemenea, interiorizarea normelor legate de familie nu determină apariția unor practici familiale care au loc neîntrerupt, pe toată durata cursului vieții. Perseverența practicilor puternic motivate de moralitate este explicată și prin caracterul rigid și de rezistență la schimbare a însăși moralității (Etzioni, 1988). Totuși, nu putem să nu luăm în calcul subiectivitățile prin care normele sociale sunt însușite și puse în practică într-o lume în care autenticitatea este puternic valorizată. Înțelegerea a ceea ce înseamnă a fi un „bun părinte”, sau a normelor despre responsabilitățile familiale în general, poate diferi de la o generație la alta, sau de la o societate la alta, căpătând astfel un caracter mai degrabă fluid din punct de vedere temporal și cultural (Connidis și McMullin, 2002; Klein și White, 1996).

Un alt aspect esențial în critica adresată lui Etzioni face trimitere la afirmația că, adesea, indivizii adoptă decizii lipsite de rațiune, datorită construcției lor normativ-afective și în al doilea rând pentru că sunt limitați din punct de vedere al intelectului (Etzioni, 1988). Vedem astfel

modul în care comportamentul uman este limitat la acțiuni de tip economic, „corecte” sau „raționale”, și că normele sociale împărtășite alterează acest tip de comportament, iar indivizilor le este sustrasă orice capacitate de a fi agenți ai schimbării sau negocierii propriei lor poziții în relație cu familia. O ultimă mențiune este legată de lipsa trimerilor către o serie de alte elemente structurale precum inegalitățile de clasă, gen sau etnice, despre care știm că produc efecte și modelează puternic relațiile umane, atât la nivel social, cât și la nivel familial (McMullin, 1995, 2000). Prin criticile adresate în ultimele rânduri, mi-am rezervat dreptul să minimizez pe cât posibil orice interpretare în termeni economici de tip (neo)liberali a relațiilor de familie.

O contribuție mai recentă ce vine în extenso cu studiul vieții de familie este făcută de Morgan (2001), care distinge trei forme ale economiei vieții familiale: economia politică, economia morală și economia emoțională. Prima face referire la alocarea diverselor tipuri de resurse în rândul gospodăriilor și societății. Cea de a doua, economia morală, trimite la modul în care indivizii se raportează și țin cont de deciziile pe care le-au luat în viața familială de zi cu zi. Economia emoțională ține cont de rolul pe care îl joacă emoțiile și sentimentele în viața de familie a fiecăruia. Observăm că perspectiva lui Morgan se distinge de conceptul de economie morală propus și analizat de Minkler și Estes și de ceilalți contribuitoari. După o reanaliză a economiei vieții familiale, însuși autorul declară că are rezerve față de eficiența utilizării termenului economie pentru explicarea propriei perspective (Morgan, 2011). De asemenea, Morgan argumentează că atât economia politică, cât și cea morală încorporează o dimensiune emoțională, nefiind astfel necesară o a treia categorie (Morgan, 2011).

Pe filieră antropologică, analiza dintre relațiile de rudenie și formele largi de organizare socială are rădăcini în literatura clasică de specialitate. De exemplu, Fortes (1969) oferă o critică a modului de interpretare în termeni economici a relațiilor de rudenie introducând aici

componenta moralității. Chiar dacă această componentă nu este clar definită, Fortes susține că „relațiile de rudenie înseamnă legături care creează revendicări și obligații morale de neevitat” (Fortes, 1969, p. 242). Levi-Strauss (1969) în analiza sa despre dar și contra-dar, scoate în evidență o relație care pare a fi de departe una pur economică. Contra-darului nu îi sunt prestabilite limite temporale exacte sau legate de valoarea acestora. Aceste forme de organizare și schimb sunt văzute ca un „ciment moral” care leagă indivizii între ei (Gouldner, 1960, p. 175). Reciprocitatea, darul și contra-darul constituie un subiect de interes în antropologia economică, dezvoltându-se astfel o puternică dialectică dintre economie și cultură (Hann, 2006).

De la relații de schimb la reciprocitate și suport mutual

Prin relații de schimb mă refer la relațiile comerciale și raționale subsumate sistemului economic de piață, în timp ce, prin utilizarea termenului *reciprocitate* doresc să surprind caracterul emoțional și influența moralității în contextul transferurilor și oferirii de servicii membrilor familiei. Miza acestei distincții este de a scoate relațiile de familie și transferurile intergeneraționale de sub influența paradigmei economice neoclasice a raționalității pure și generarea de plus-valoare sau maximizarea binelui individual și minimizarea efortului. Continuând discuția de mai devreme, se pot face trimiteri la importanța dimensiunilor emoționale și normative în ceea ce privește relațiile de reciprocitate dintre generații. Printre primele și cele mai recunoscute studii antropologice despre schimb și reciprocitate sunt contribuțiile lui Malinowski, Mauss și mai apoi Lévi-Strauss. Pe filiera anglofonă îi putem menționa pe Polany și pe Sahlins (Hann, 2006). Primii argumentează faptul că oferirea de bunuri și reciprocitatea sunt caracteristici esențiale ale tuturor comunităților umane. Malinowski vede reciprocitatea ca un sistem de obligații mutuale ce se bazează pe un set de valori existențiale, puternic înrădăcinate în tradiția populară (Gouldner, 1960). Mauss vede

valoarea schimburilor ca servicii totale și definește spiritul darului pornind de la premiza că umanitatea trebuie să își repropieze normele și solidaritatea socială (Hann, 2006). Lévi-Strauss consideră că reciprocitatea reprezintă un mecanism care nu este conștientizat, al ciclului obligațiilor de a dăruia, a dăruia înapoi și a primi (Bourdieu, 1977).

Polany distinge între trei modele de integrare: reciprocitatea, redistribuirea și piața de schimb, aceasta din urmă fiind dominantă în rândul societăților moderne. Sahlins critică faptul că Polany contextualizează reciprocitatea societăților fără organizarea politică centrală și propune trei tipologii de reciprocitate: negativă, echilibrată (adesea constând în schimburi de daruri) și generalizată (legată de ideea de altruism și considerată ca stând la baza relațiilor de rudenie) (Hann, 2006). Importanța reciprocității pentru buna organizare socială este explicată și de către alți gânditori clasici precum Simmel, Becker, Hobbhouse sau Thurnwald (Gouldner, 1960). Numeroase contribuții recente au apărut pe filiera neomarxistă, menționând aici dihotomia dintre economia bazată pe cadou și cea bazată pe mărfuri. Reciprocitatea este înțeleasă ca și construct al comunităților, unde schimburile utilitare sunt excluse prin prisma unor considerații morale înrădăcinate în timp (Hann, 2006). Pe filieră funcționalistă, Gouldner avansează critici și completează munca lui Merton, și în special cea a lui Parsons, aducând în discuție relațiile umane de reciprocitate. Într-unul din studiile sale, autorul face distincția dintre reciprocitate și complementaritate și discută despre funcțiile sociale ale normei reciprocității, de stabilizare și de mecanism de start (Gouldner, 1960).

Readucând discuția la nivelul familiei, putem argumenta că transferurile de bunuri sau servicii la nivel intergenerațional sunt practice aflate în afara sistemului economic de piață din cel puțin trei motive: acestea sunt relații nescrise, necontractuale sau informale și sunt de natură impredictibilă (LaFerrère și Wolff, 2006). Explicațiile economice legate de motivațiile care se află în spatele transferurilor din cadrul

familiei pun accent pe altruism și pe evaluarea utilității (Etzioni, 1988; Laferrère, 2000; Laferrère și Wolff, 2006; Lucas și Stark, 1985; Stark, 1995). Pe de altă parte, Kolm (2008) adresează în analiza relațiilor de familie și a reciprocității o critică atât tipologiilor care au în vedere altruismul pur, cât și perspectivelor de înțelegere pe baza mecanismelor economiei de piață. Autorul afirmă că reciprocitatea trece dincolo de practici de schimburi a bunurilor materiale și că presupune acțiuni, atitudini și sentimente, a căror valoare (pozitivă sau negativă) este atribuită la nivel social (Kolm, 2008).

Viața de familie în mare parte înseamnă daruri mutuale, care mai mult sau mai puțin pot să fie reciproce și care rezultă sau manifestă ori consolidează sentimente reciproce încorporate în schimbul de daruri. [...] Reciprocitatea este adesea un vector al interesului personal, dar este mai mult de atât, de obicei implicând atitudini și sentimente pozitive față de ceilalți [...] precum recunoștință, empatie, simpatie, corectitudine și un sentiment de comunitate (Kolm, 2000, pp. 1-2).

Puternic influențat de paradigma economiei politice, cât și de scrierile fondatorilor antropologiei economice, Kolm propune două seturi de motivații principale pentru reciprocitate: balanța sau potrivirea reciprocității¹, reciprocitatea care leagă² și schimbul secvențial (Kolm, 2008, p. 2). Prima categorie presupune existența unui dar și a unui contra-dar, cel din urmă având ca scop reechilibrarea relației de inegalitate dintre actori. Este adesea o practică rezultată din împărtășirea sentimentului de dreptate sau cinste, a unei forme de îndatorire morală sau de supunere față de normele sociale. Al doilea set de motivații pentru reciprocitate pornește de la faptul că reciprocitatea poate fi atât un rezultat al legăturilor sentimentale cât și un factor generator de relații emoționale pozitive. Schimbul secvențial poate avea o latură puternic egoistă, ceea ce face ca acest timp de practică să nu fie reciprocitate per se, și să se referă la oferirea contra-darului cu scopul de a crea un mediu propice pentru continuarea relațiilor de schimb dintre actorii implicați.

¹ În limba engleză, *matching reciprocity*.

² În limba engleză, *linking reciprocity*.

Pe lângă aceste forme de motivații, autorul face trimitere și la o dimensiune structurală, afirmând că relația de reciprocitate dintre doi indivizi implică de fapt un număr semnificativ de alți agenți (Kolm, 2008). Se amintește aici despre reciprocitatea generalizată, reciprocitatea generală, reciprocitatea inversă și reciprocitatea în lanț (Kolm, 2008). Prima formă de reciprocitate are la bază oferirea contra-darului ca răspuns la un beneficiu primit anterior, pe când reciprocitatea inversă trimite la persoanele care ajută alte persoane și care la rândul lor sunt ajutate de o altă a treia categorie de indivizi. Acestea două, alături de reciprocitatea în lanț, sunt adesea exemplificate prin relațiile de reciprocitate intergenerațională la nivel familial sau la nivel societal (Kolm, 2008). Așadar, reciprocitatea este definită ca „rezultat al trei ingrediente fundamentale: datoria pentru balanță socială sau echitate, interacțiunea legăturilor (sentimentale, emoționale) și a existenței unor interese mutuale” (Kolm, 2008, p. 11).

O serie dintre aceste elemente se pot regăsi și în lucrările lui Finch, care face o excelentă analiză a relațiilor de sprijin mutual (Finch, 1989; Finch și Mason, 1993). Autoarea preferă utilizarea termenului de *relații mutuale* în locul noțiunii de schimb din cel puțin două motive. Pe de o parte, acțiunile cu caracter familial sunt extrem de variate și pot lua numeroase forme, ceea ce face uneori extrem de dificilă măsurarea lor (Finch, 1989). Pe de altă parte, valoarea materială este de asemenea greu de cuantificat și prin urmare nu putem să ne pronunțăm asupra egalității schimbului (Finch, 1989). Finch este de acord cu faptul că normele sociale au influență asupra reciprocității (Gouldner, 1960), dar la nivel individual, calculele proprii pentru menținerea unei balanțe între cel/cea care oferă și cel/cea care primește sau echilibrarea stării de dependență și independență personală pot să explice la fel de bine mecanismele acestui fenomen (Finch și Mason, 1993). Reciprocitatea poate fi directă, când răsplata este adesea făcută cu aceeași monedă, sau indirectă, când sunt oferite alte tipuri de servicii și/sau daruri din partea membrilor ambelor

generații (Finch și Mason, 1993). În situația în care răsplata îi revine unui al treilea membru al familiei, ca și gratificare a sprijinul primit anterior de la o altă rudă, atunci vorbim despre reciprocitate generalizată (Finch și Mason, 1993). Pentru analiza reciprocității generalizate este necesară o atenție sporită circumstanțelor sociale, economice sau de moment, cât și configurației familiale. Influența acestor factori face ca schimbul (reciprocitatea) în sine să aibă un caracter mai degrabă difuz, dar care are ca potențial evidențierea gradului de coeziune din cadrul familiilor extinse.

Prin aducerea în discuție a reciprocității intergeneraționale în cadrul familiei, se recunoaște faptul că oferirea de suport vine din partea ambelor generații, ceea ce contribuie major la deconstruirea mitului de dependență generalizată a unor categorii sociale față de altele. De asemenea, am arătat cum relațiile mutuale de oferire și beneficiere de bunuri, daruri sau servicii sunt supuse influenței unor factori ce nu trimit doar la raționalitate și mercantilism, ci în bună măsură la structuri sociale și la dimensiunea emoțională și a comportamentelor individuale. Prin abordarea unei poziții subsumate economiei politice în analiza contemporană a relației dintre norme și reciprocitate, nu putem nega posibilitatea ocurenței unor relații de conflict la nivel structural, bazate pe diferențe de gen sau generaționale, și nici ambivalența ce poate fi prezentă la nivel individual.

Implicarea statului bunăstării și regimuri familiale

Ideea de stat al bunăstării a apărut după cel de al doilea Război Mondial în societățile capitaliste, ca o obligație a aparatului statal de a oferi asistență și suport populației aflate în nevoie datorită riscurilor generate de economia de piață, dar și de a echilibra relația de putere dintre muncă și capital (Offe, 1982). Esping-Andersen (2009) susține că bunăstarea este rezultatul unei interdependențe dintre familie, piață și stat. Statul bunăstării, conform autorului, își dezvăluie importanța fie

atunci când contextul social este constrângător, fie când vorbim despre persoane în categoriile de vârstă dependente, vârstnici și copii (Esping-Andersen, 2009).

Privită din perspectiva unui cetățean, ori a unei societăți, bunăstarea apare inevitabil din combinația dintre familie, piață și împrumuturi guvernamentale. Pentru cei mai mulți oameni, și în cea mai mare parte a vieții lor, sursa bunăstării este familia și piața. Într-adevăr, câștigăm cea mai mare parte a veniturilor de pe piața muncii și primim sprijin social cel mai des de la ceilalți membri ai familiei. Dintr-o perspectivă a cursului vieții, statul bunăstării este vizibil doar atunci când suntem foarte tineri sau foarte în vârstă, ori când suntem loviți de soartă (Esping-Andersen, 2009, p. 79).

Dacă la început această formă de sprijin avea un loc esențial în agenda de stat fiind o măsură favorizată de elita politică, la mijlocul anilor șaptezeci, pe fondul recesiunii economice, statul bunăstării se confruntă cu numeroase critici și provoacă conflicte politice care compromit planurile de expansiune ale acestuia (Offe, 1982). Dacă dreapta politică acuză statul bunăstării că este o piedică pentru ordinea socială și pentru progres, datorită taxelor, a legislației neprietenoasă cu investițiile private și a scăderii productivității muncii angajaților, politica de stânga critică la rândul ei forma actuală a statului bunăstării, susținând că este ineficientă, represivă și condiționează o falsă înțelegere ideologică a realității sociale și politice în ceea ce privește clasa muncitoare (Offe, 1982). Aceasta din urmă este o perspectivă care vine dinspre zona economiei politice despre de modul în care serviciile publice contribuie la modul în care sunt construite relațiile de putere în societate (Minkler și Cole, 1991; Kail și colab., 2009). Chiar dacă statul bunăstării urmărește reducerea inechității sociale, acesta este văzut ca fiind în sine un sistem al stratificării sociale ce contribuie vizibil la ierarhizarea indivizilor în societate (Smelser, 1988). Cel puțin două exemple pot fi aduse în discuție aici. Pe de o parte ierarhizarea dintre populația activă pe piața forței de muncă și populația inactivă, și, pe de altă parte, diferențele de gen care apar odată cu atribuirea de roluri distincte femeilor și bărbaților. Apar

astfel dezbaterele cu privire la conflictul generațional (tratat deja în acest capitol) și la inechitatea de gen.

Teoriile feministe argumentează că rolul expresiv atribuit femeilor și deci, activitățile de îngrijire pe care acestea le realizează pe parcursul vieții (fie că este vorba despre îngrijirea și creșterea copiilor, a părinților vârstnici, sau chiar ambele), produc inegalități din cel puțin trei motive. O dată, pentru că acestea sunt munci neplătite și adesea nerecunoscute instituțional, pentru că limitează timpul petrecut pe piața muncii și, nu în ultimul rând, pentru că sistemul de pensii are la bază exact munca plătită, recunoscută pe piața muncii (Herd, 2005; Lewis, 1997; Misra și Akins, 1998). Alte studii despre relația dintre politicile publice și familie recunosc în general două direcții distincte. Pe de o parte vorbim de un efect de individualizare și slăbire a colectivismului familial, iar la polul opus regăsim argumente care susțin ineficiența formelor publice de protecție socială, acestea fiind cel mult complementare sprijinului informal oferit în cadrul familiei (Martin, 2004). Mai mult, în contextul destandardizării cursului vieții, a schimbărilor demografice aferente societăților moderne și a situației economice neprielnice, statul bunăstării intră într-o criză instituțională și politică ce relansează printre altele un nou discurs și interes pentru solidaritatea familială și a capacității acesteia de a asigura protecție membrilor săi (Martin, 2004).

În acest moment se observă și o schimbare de paradigmă, de la ipotezele ce anunță dispariția familiei, la cele care îi recunosc caracterul agent al asigurării protecției sociale (uneori văzut ca fiind de la sine înțeles). Chiar aceste elemente, ce caută legătura dintre individ, familie și politic, au făcut obiectul studiilor lui Bengtson prezentate mai sus, ce analizează solidaritatea atât la nivel microsocial cât și la nivel macrosocial. Ceea ce autorul a omis însă să arate este modul în care politicul, prin componenta intervenției asistențiale și prin re poziționarea discursivă cu privire la obligațiile familiale, instrumentalizează sprijinul mutual și grija față de membrii familiei (Martin, 2004) și până la urmă, de ce nu, o nouă formă de mercantizare a familiei.

În contextul în care economia de piață și politicile neoliberale primează în luarea deciziilor la nivel înalt, putem vorbi și despre de o retragere graduală a statului bunăstării (Bawin-Legross, 2001; Bawin-Legross și Stassen, 2002; Cerami, 2009), sau de individualizarea socialului (Ferge, 1997). Oferirea de îngrijire și suport familial de orice tip, nu mai reprezintă doar o responsabilizare a indivizilor și a familiei în general, ci are de asemenea o puternică miză politică (Bawin-Legross, 2001). Cu atât mai mult, statele foste socialiste, inițial cu monopol asupra politicilor și a formelor de implementare a măsurilor de protecție socială, au început să își retragă gradul de responsabilizare încă din de la începutul perioadei de tranziție și au fost incapabile să creeze un cadru legislativ pentru transferarea acestor sarcini către organizațiile private (Deacon, 2000; Polese și colab., 2014). Absența măsurilor publice de protecție socială duce la o responsabilizare pronunțată a indivizilor, care angajează strategii variate pentru limitarea riscurilor sociale (Deacon, 2000). Astfel, consecvent cu critica stângii adresată statului bunăstării și având în vedere oportunitățile diferențiate de oferire și beneficiere a sprijinului familial, se poate argumenta că dezangajarea statului de a implementa politici de protecție socială adâncește, sau cel puțin permite, reproducerea inegalităților sociale.

Formele de protecție socială și extinderea serviciilor publice nu au contribuit la erodarea solidarității intergeneraționale, serviciile formale sunt apreciate ca fiind, în mod ideal, principala sursă de sprijin pentru cei aflați în nevoie (Daatland și Herlofson, 2003). În fapt, variatele forme de servicii sociale disponibile determină forme variate de solidaritate intergenerațională și nu o scădere a intensității acesteia (Daatland și Lowenstein, 2005; Brandt și colab., 2009; Brandt și Deindl, 2013). Mai mult, alte studii arată că asigurarea unor servicii de calitate de către stat este asociată cu întărirea relațiilor de familie (Mureșan și Hărăguș, 2015). În țări cu sisteme puternice de protecție socială și redistribuire se observă o puternică implicare a copiilor adulți în oferirea de sprijin părinților. De

exemplu, la nivel european, statele nordice au cea mai mare proporție a celor implicați în oferirea de sprijin (Szydlik, 2012). Singura formă de sprijin gestionată în mai mică măsură de către familie, acolo unde statul bunăstării este puternic, este îngrijirea personală oferită părinților care întâmpină dificultăți în realizarea activităților de bază (Szydlik, 2012).

În urma analizării relației dintre forma statului bunăstării caracterizată variat în diferitele națiuni europene, normele sociale, și gradul de implicare al membrilor familiei, literatura de specialitate evidențiază existența mai multor regimuri familiale. Într-una dintre lucrările sale extrem de influente în spațiul academic, Esping-Andersen (1999) distinge între regimuri de protecție socială familialiste și regimuri de-familialiste, având în vedere gradul de responsabilizare a familiei cu privire la activitățile menite să asigure bunăstarea membrilor săi. Politicile familialiste obligă membrii familiilor să asigure nevoile de suport ale membrilor acestora (Leitner, 2003). În același timp, aceste politici au ca efect adâncirea nivelului de dependență față de familie a celor aflați în situații de nevoie (Leitner, 2003). La polul opus se află regimul de-familialist, al cărui scop este de a prelua responsabilitățile de oferire de îngrijire a celor în stare de dependență de la membrii familiei și a le transfera statului sau/și pieței (Leitner, 2003). Într-o critică proprie, Esping-Andersen (1999) recunoaște limitarea acestei concepții dualiste și aduce în discuție nevoia dezvoltării unei scheme mai rafinate a sistemelor de protecție socială (Esping-Andersen, 1999).

Plecând de la analiza politicilor care sprijină activ implicarea familiei în sarcinile de suport, Leitner vine în completarea schemei duale propusă de Esping-Andersen și arată că analiza comparativă necesită o variație conceptuală mai crescută. Astfel, autorul distinge între patru tipuri de familialism: opțional, de-familialism, familialism explicit și familialism implicit (Leitner, 2003). Familialismul la alegere sau tipul opțional presupune existența serviciilor formale dar și a politicilor care încurajează oferirea de îngrijire. În acest caz, familia este văzută ca un

actor important, dar membrii acesteia au posibilitatea de a alege gradul de implicare în acțiunile aferente oferirii de suport. Familialismul explicit este similar cu cel de tip opțional, dar „dreptul” familiei de a oferi suport în situații de nevoie nu mai este unul facultativ, ci capătă înțelesul de „obligație”. Regimurile caracterizate prin familialism implicit atribuie familiei rolul principal pentru asigurarea suportului, iar alternativele sunt extrem de limitate. Și, nu în ultimul rând, regimurile de-familialiste sunt recunoscute pentru implicarea masivă a statului ca principal asigurator de suport și pentru coeziunea familială scăzută.

O altă contribuție la literatura care tratează această temă este oferită Saraceno și Keck (2010), care dezvoltă versiunile anterioare ale continuumului familialism-de-familialism, inclusiv schema propusă de Leitner (2003). Cei doi colaboratori propun distincția dintre familialism implicit (și totodată explicit), unde statul nu intervine prin nicio măsură de protecție, familialism susținut, unde membrii familiei preiau responsabilitatea de a oferi îngrijire, dar care la rândul lor beneficiază de protecție din partea statului (indemnizații, concedii etc.) și de-familiarizarea care reduce dependența de familie și facilitează o formă de responsabilizare individuală față de stat (Saraceno și Keck, 2010). Slaba dezvoltare a serviciilor publice și private pentru persoanele vârstnice poziționează România în categoria statelor europene cu regim familialist implicit (Mureșan și Hărăguș, 2015). În ceea ce privește opțiunile pentru îngrijirea copiilor mici, România are un regim de protecție socială care variază de la familialismul implicit la cel opțional (Mureșan și Hărăguș, 2015). Prima formă este cazul părinților fără un loc de muncă stabil, iar cea de-a doua se aplică părinților angajați (Raț, 2010).

Dincolo de identificarea regimurilor familiale descrise în literatură, punând în legătură implicarea statului, pe de o parte, și implicarea membrilor familiei, pe de altă parte, în vederea asigurării bunăstării individuale, o ultimă remarcă trebuie făcută aici. Statul, prin prisma acțiunilor acestuia susținute de un aparat birocratic și prin

intermediul altor specialiști (de exemplu, statisticieni, demografi, asistenți sociali), este principalul agent al constituirii de categorii, definiții și codificări care influențează comportamentele individuale (Bourdieu, 1977). Astfel, prin modul în care statul definește familia și prin prisma politicilor publice implementate de către acesta, este favorizată reproducerea unei anumite forme de organizare familială, în acord cu structura dominantă (Bourdieu, 1977). Formele de parteneriat diferite de cele bazate pe căsătorie sau alte forme de organizare socială nerecunoscute oficial ca familie rămân în multe cazuri în afara sferei de protecție publică și le sunt private anumite „privilegii” de bază, de care doar „familiile tradiționale” se pot bucura.

Solidaritate și conflict intergenerațional

Termenul de solidaritate este discutat atât în narativele ce țin de funcția de protecție socială a statului, cât și în discuția despre practicile familiale de reciprocitate și sprijin mutual (Martin, 2004). Modul prin care se conturează discursul despre solidaritate și manifestarea practicilor subsumate ne ajută să înțelegem forma de organizare a unei societăți și problemele cu care se confruntă membrii acesteia. Pe filieră franceză, în termenii lui Déchaux, solidaritatea familială are o triplă funcție, economică, domestică și socială, ce garantează protecție și incluziune socială și creează o economie ascunsă (Bawin-Legross și Stassen, 2002). Astfel, prin noțiunea de solidaritate familială înțelegem familia ca un spațiu al armoniei incluzive, unde, prin spiritul său colectivizat, fiecărui membru îi este oferită protecție socială de către toți ceilalți membrii ai grupului înrudit (Bawin-Legross și Stassen, 2002).

Pe filieră americană, discuția despre solidaritatea și conflictul dintre generații este intens studiată de Bengtson în numeroasele sale studii și publicații legate de fenomenul îmbătrânirii demografice și a relațiilor de familie. Autorul propune conceptul de *contract generațional* analizând dezbaterile actuale pe tema existenței unui presupus conflict

între generații (Bengtson, 1993). Contractul dintre generații definește modul în care normele sociale creează solidaritate, conflict și negociere a practicilor cotidiene dintre generații (Bengtson, 1993). Comparativ cu perspectiva economiei morale, vedem aici o nouă dimensiune analitică, și anume aceea a negocierilor ce au loc între indivizi, îmbinând astfel perspectivele macro și micro socială. Această dialectică este păstrată și atunci când autorul definește și explică sursele conflictului intergenerațional și a modificării contractului dintre generații.

Autorul argumentează faptul că la nivel microsocial obligațiile și așteptările familiale dintre generații au rămas relativ similare de-a lungul timpului, în timp ce la nivel macrosocial, aspecte precum reciprocitatea și echitatea dintre generații sunt tratate diferit în contextul organizării economice specifice ale statelor contemporane de tip națiune (Bengtson, 1993). Aceste așteptări și obligații au la bază aspecte legate de reproducerea biologică și socializare, succesiune generațională și dependențe geriatrice (Bengtson, 1993). Prima dimensiune are în vedere faptul că prima generație va asigura apariția celei de a doua prin reproducere biologică și asigurare a nevoilor acesteia, următoarea dimensiune implică necesitatea existenței resurselor pentru a produce o a treia generație, iar cea din urmă dimensiune se referă la aspectul implicit de onoare și sprijin îndreptat înspre prima generație de către cele succesoare pe parcursul bătrâneții.

Ceea ce alterează viziunea tradițională a ciclului vieții este, pe de o parte, îmbătrânirea demografică, și, pe de altă parte, contextul politic și economic reflectat în organizarea statului bunăstării (Bengtson, 1993). Mai mult decât atât, acest context structural produce mutații la nivel familial și individual. Observăm schimbări la nivel de structură generațională în cadrul familiilor extinse, prin trecerea de la o formă mai degrabă orizontală la una verticală, iar la nivel individual, o trecere de la valorile colectiviste înspre o orientare individualistă (Bengtson, 1993). Totuși, Bengtson își exprimă perspectiva optimistă în ceea ce privește

viitorul solidarității intergeneraționale. Un prim aspect este cel cultural, ce susține că valorile culturale și structurile sociale vor evolua odată cu schimbările demografice, ceea ce va duce la dezvoltarea unor mecanisme eficiente de gestionare a numărului crescând de vârstnici, considerat momentan problematic. Totodată, existența în prezent a solidarității intergeneraționale și a sprijinului mutual reprezintă de asemenea un indiciu pentru o prognoză pozitivă. Ideea de reciprocitate are aici o contribuție importantă, deoarece împărtășirea unei viziuni ciclice legată de sprijinul familial face ca aceste practici să fie tratate ca fiind implicite. Nu în ultimul rând, atribuirea unei forme de capital îmbătrânirii și oferirea unor noi roluri sociale de recunoaștere vârstnicilor, argumentează autorul, contribuie la diluarea conflictului intergenerațional (Bengtson, 1993). Reluând ipoteza creșterii importanței relațiilor intergeneraționale în secolul XXI, Bengtson întărește argumentele sale anterioare. Schimbarea structurii familiei prin extinderea numărului de generații, cât și prelungirea timpului de conviețuire, au ca potențial creșterea posibilităților de solidaritate sau de conflict (Bengtson, 2001). Divorțul și potențialele dezechilibre din interiorul familiei nucleare întărește legăturile intergeneraționale ca surse de suport, iar sprijinul oferit de părinții vârstnici continuă pe tot parcursul vieții, fiind prelungit în contextul creșterii speranței de viață (Bengtson, 2001).

Prin solidaritate intergenerațională, Bengtson descrie modul în care funcționează sistemele de coeziune și integrare familială (Bengtson și Schrader, 1982; Mangel și colab., 1988). Prin această perspectivă teoretică sunt măsurate pattern-urile solidarității dintre părinți și copii pe parcursul vieții adulte, și anume „coeziunea intergenerațională după ce copiii ajung la maturitate, își dezvoltă o carieră și își formează propriile lor familii” (Bengtson și Roberts, 1991, p. 856). Conform unei înțelegeri de dată mai recentă a autorului, solidaritatea intergenerațională „caracterizează dimensiunile comportamentale și emoționale a

interacțiunii, coeziunii, sentimentului, și sprijinului dintre părinți și copii, bunici și nepoți pe parcursul relațiilor pe termen lung” (Bengtson, 2001, p. 8). Solidaritatea intergenerațională este un concept dezvoltat plecând de la trei filiere teoretice, și anume cea structural-funcționalistă, o a doua bazată pe literatura din câmpul sociologiei grupurilor mici, și a treia influențată de studiile relațiilor de familie de la jumătatea secolului al XX-lea (Yoong și colab., 1988). În dezvoltarea lor conceptuală, Bengtson și Roberts (1991) pornesc de la distincția lui Durkheim dintre solidaritatea organică și solidaritatea mecanică, perspectiva parsoniană legată de funcția instrumentală a familiei și a rolurilor de gen, teoriile din psihologie despre importanța emoțiilor, interacțiunii și a consensului, distincția lui Tönnies despre relații sociale - *Gemeinschaft* și *Gesellschaft*. De asemenea, autorii evidențiază faptul ca solidaritatea intergenerațională apare a o completare a conceptului de integrarea familială, referindu-se la un „fenomen care oferă unitate prin interdependență economică și emoțională” (Hill și colab., 1970, p. 131, citat de Bengtson și Roberts, 1991). Modul în care autorii înțeleg solidaritatea intergenerațională reflectă într-o oarecare măsură solidaritatea mecanică și poziționează familia ca spațiu al manifestării normelor sociale cu privire la așteptări și obligații sociale. La acestea mai adaugă încă trei componente: cea asociațională, cea emoțională și cea consensuală (Bengtson și Roberts, 1991). Așadar, solidaritatea intergenerațională este un concept multidimensional având la bază analiza comportamentelor, a aspectelor cognitive, împărtășirea normelor din cadrul familiilor extinse și influența contextul structural asupra acestora (Bengtson și Roberts, 1991). Autorii acordă o importanță deosebită dimensiunii normative – sau, altfel spus, a așteptărilor de asumare a rolurilor prescrise social și îndeplinirea obligațiilor familiale, atât în cazul copiilor adulți cât și a părinților vârstnici – și văd în aceasta un factor principal care explică asocierea, integrarea și coeziunea membrilor în cadrul familiei (Bengtson și Roberts, 1991).

Deși este recunoscută existența conflictului dintre generații atât la nivel societal, cât și la nivel familial, relațiile de familie sunt văzute ca fiind rezultatul implicit al normelor sociale, prin formularea de așteptări și obligații, și funcționează pe baza atribuirilor de roluri care presupun o serie de funcții implicite. Sprijinul intergenerațional considerat ca fiind de la sine înțeles, și ca parte integrantă a ciclului vieții, limitează acțiunea individuală la una de tip mecanic. În plus, perspectiva analitică este mai degrabă de tip dualist, fie că vorbim despre solidaritate, fie despre conflict, iar familia este definită în termeni mai degrabă conservatori. Continuând pe această direcție, este facilă traducerea solidarității propusă de Bengtson în termeni de „familie funcțională”, iar conflictul poate fi înțeles ca rezultat al relațiilor „disfuncționale”. Această accepțiune îngădită asupra solidarității trebuie revizuită în contextul modernității târzii.

Totuși, nu trebuie să oprim discuția fără a recunoaște contribuțiile majore pe care le aduce această perspectivă. Fie că vorbim despre filiera franceză, fie despre cea americană, aceste lucrări de pionierat au o relevanță epistemologică specifică. Mai întâi, folosirea termenului „solidaritate” arată importanța atribuită dezvoltării și menținerii binelui comun în cadrul familiei. Vedem apoi importanța atribuită dimensiunii emoționale și a celei morale în analiza relațiilor intergeneraționale, critica perspectivelor pur raționale și a factorilor economici care generează inegalități structurale. Analiza critică a modului în care statele avansate economic gestionează fenomenul îmbătrâniri demografice și protecția socială a vârstnicilor nu trebuie de asemenea uitată.

Ca răspuns la limitele teoretice ale dihotomiei solidaritate intergenerațională vs. conflict intergenerațional, este propusă o nouă direcție de analiză a relațiilor intergeneraționale având la bază conceptul de ambivalență (Lüescher și Pillemer, 1998). Acesta este construit plecând de la perspective din sociologie, cât și din câmpul psihologiei. Lüescher și Pillemer (1998) pun vizibil mai mult accent pe literatura sociologică

clasică îmbinată cu perspective critice postmoderne și feministe. Se face mai întâi trimitere la definiția ambivalenței dată de Merton, după care se aduc în dialog idei precum pluralism, diversitate, fluiditate, autonomie personală sau inegalitate de gen. Într-o publicație ulterioară, introducerea în discuția despre ambivalență face trimiteri în mare parte la literatura din domeniul psihologiei (Lüescher, 2002). La nivel social, ambivalența este înțeleasă, pe de o parte, ca rezultat al incompatibilității dintre norme sociale și atitudini, valori sau comportamente și, pe de altă parte, ca răspuns la multiplele forme de organizare familială din perioada contemporană (Lüescher și Pillemer, 1998). Desigur, putem vorbi și despre ambivalența la nivel individual, psihologic, când trăirea unor sentimente precum cele de iubire și de ură are loc simultan (Lüescher și Pillemer, 1998) sau când apar tensiuni între autonomie și dependență, apropiere și distanță (Lüescher, 2002). Prin urmare, ambivalența intergenerațională denotă „contradicții în relațiile dintre părinți și copii adulți care nu pot fi reconciliate” (Lüescher și Pillemer, 1998, p. 416). Aceste contradicții sunt legate de status social, norme, percepții, emoții și motivații, astfel că ambivalența se va traduce ca un amestec de sentimente și percepții cu încărcătură pozitivă și negativă (Lüescher și Pillemer, 1998). Lüescher elaborează ulterior o nouă definiție a ambivalenței mai puțin limitativă, care scoate în evidență posibilitatea caracterului temporar al relațiilor ambivalente, generate de diverși factori individuali și structurali.

În scopul cercetării sociologice a relațiilor intergeneraționale, este folositor să vorbim despre ambivalență atunci când polarizările simultane ale emoțiilor, gândurilor, relațiilor sociale și structurilor care sunt considerate relevante pentru construirea identității individuale sau colective sunt (sau pot fi) interpretate ca ireconciliabile temporar sau permanent (Lüescher, 2002, p. 587).

În ciuda existenței acestor tensiuni adesea interioare, ambivalența intergenerațională nu este văzută ca având caracter negativ sau ca fiind o patologie, ci mai degrabă ca fiind o parte integrantă a procesului de

coeziune socială a membrilor generațiilor succesive (Lüescher, 2002). Rădăcinile ambivalenței în relațiile interpersonale sunt identificate de autor ca aparținând tradițiilor culturale, iar forma acestora este dată de atât de circumstanțele istorice și contextul social cât și de acțiunea socială (Lüescher, 2002). Connidis și McMullin (2002), evidențiază, de asemenea, importanța integrării aspectelor ce țin de tensiuni structurale, cât și cele legate de acțiunea individuală ca motor al schimbării sociale pentru definirea ambivalenței din punct de vedere sociologic. Autorii văd ambivalența ca fiind o condiție a structurii sociale, dar care, la rândul său poate produce schimbare socială. Plecând de la o serie de teorii critice, atenția celor doi contribuitori se mută de pe plan normativ pe planul relațiilor structurale de tip conflictual, produse de formele de organizare socială și economică generatoare de inegalități, în speță relații conflictuale și de putere (Connidis și McMullin, 2002).

Un al doilea element pe care Connidis și McMullin (2002) îl sustrag din literatura critică este cel legat de construcție și schimbare socială prin acțiunea individuală. Ambivalența în sens sociologic, este așadar, înțeleasă aici ca fiind observabilă în interacțiunea socială și este cauzată de conflictele structurale de clasă, gen ori etnicitate, iar lipsa tentativelor de reconciliere aduce cu sine „trăirea într-o stare constantă de inacțiune” (Connidis și McMullin, 2002, p. 563). Totuși, puterea de negociere a propriei vieți sociale și de familie este puternic constrânsă de poziția de clasă și de resursele de care indivizii dispun: lipsa privilegiilor implică resurse limitate și deci, reconcilierea ambivalenței este îngreunată (Connidis și McMullin, 2002). În ceea ce privește solidaritatea sau conflictul din cadrul familiei, autorii le văd ca fiind consideră că acestea sunt un rezultat al modului prin care a fost gestionată ambivalența. Totuși, acestea nu au un caracter secvențial, ci pot exista simultan, de multe ori în relație cu aspecte diferite ce țin de viața de familie și de asocierea vieții de familie cu contextul social mai larg (de exemplu îmbinarea responsabilităților familiale cu responsabilitățile la locul de muncă) (Connidis și McMullin, 2002).

Una dintre aplicațiile teoriei solidarității intergeneraționale este dată de o lucrare clasică în câmpul psihologiei, publicată de către Peter și Alice Rossi. Autorii continuă teza lui Bengtson și a colaboratorilor săi susținând că normele sociale sunt într-adevăr importante pentru a înțelege legăturile familiale. Totuși, autorii argumentează că relațiile intergeneraționale în perioada adultă sunt mai complexe decât o simplă expresie a unui contract social. Legăturile afective stabilite între copil și părinte încă din primele stagii ale vieții determină semnificativ modul în care relațiile intergeneraționale vor fi exprimate în perioada adultă (Rossi și Rossi, 1990). Această conexiune stă la baza frecvenței interacțiunii sociale și a reciprocității ajutorului intergenerațional. Autorii vorbesc în termeni de cauzalitate directă atunci când analizează legătura dintre calitatea relației intergeneraționale de familie din perioada copilăriei cu aceea din perioada adultă. Alți factori care influențează parcursul și dezvoltarea relațiilor de familie sunt nivelul educațional, statutul social și economic sau contextul istoric. Toate acestea sunt proximi-uri pentru înțelegerea contextului social în care a fost socializat copilul sau viitorul adult. Consensul normativ dintre valorile împărtășite de părinți și cele împărtășite de copiii adulți ocupă doar „o poziție intermediară în relația cauzală” amintită mai sus (Rossi și Rossi, 1990, p. 267).

Mai mult, coeziunea formată în primele etape de creștere a copilului în contextul vieții familiale trece printr-o fază intermediară de „adormire”, urmând să fie reactivată atunci când copiii devin adulți și au capacitatea să evalueze tipul familiei în care au fost crescuți (Rossi și Rossi, 1990, p. 293). Experiențe anterioare pozitive de familie contribuie la legături intergeneraționale mai puternice în fază adultă, pe când trecutul familial încărcat cu emoții negative are efectul opus. În ceea ce privește diferențele de gen și generaționale, autorii argumentează că trecutul familial influențează direct comportamentul copiilor adulți, dar nu și pe cel al mamelor. Pe de altă parte, în relația lor cu copiii adulți, tații, spre deosebire de părinții de gen feminin, sunt influențați de modelele de intimitate dezvoltate anterior (Rossi și Rossi, 1990).

Chiar dacă lucrarea clasică a lui Rossi și Rossi este frecvent citată în studiile de specialitate, literatura despre familii transnaționale pierde din vedere contribuția semnificativă pe care o aduce lucrarea în analiza efectelor ulterioare ale modului în care se formează legăturile emoționale dintre părinți și copii încă din primele etape de creștere a copilului. Critica cea mai frecvent adusă este legată de un alt rezultat, și anume despre influența proximității spațiale asupra intensității relațiilor intergeneraționale în faza adultă. Autorii, în acord cu rezultatele prezentate de Bengtson, arată că distanța geografică reduce frecvența interacțiunilor sociale și prin urmare sunt reduse oportunitățile pentru transferurile de sprijin între părinți și copii (Rossi și Rossi, 1990).

Istoria familială, biografii personale și practici familiale

Perspectiva cursului vieții în analiza relațiilor de familie

Perspectiva sociologică a teoriei cursului vieții a devenit un instrument conceptual răspândit în literatura de specialitate, fapt datorat mai ales contribuțiilor lui Glen Elder, autor puternic influențat de Școala de la Chicago. La baza teoriei propuse de Elder (1998) stau patru principii fundamentale, și anume: acțiune prin alegere individuală, calendarul de viață, vieți legate sau timpul social și tipul istoric, localizat prin coordonate de perioadă temporală și spațiu³. Prin conceptul de acțiune umană, autorul argumentează că indivizii își construiesc propriul parcurs de viață prin intermediul alegerilor și acțiunilor lor mediate de oportunitățile și constrângerile date de circumstanțele istorice și sociale (Elder, 1998). Calendarul de viață este expresia acțiunii umane și descrie deciziile persoanelor cu privire la modul în care aceștia își structurează propriul curs de viață. Principiul vieților legate se află în relație cu funcționarea și caracteristicile rețelelor personale, fiind un element

³ Varianta în engleză a celor patru principii fundamentale ale perspectivei cursului vieții este human agency, timing of life, linked or interdependent lives și historical time and space.

central al ecologiei dezvoltării umane, precum și a dezvoltării copilului (Elder, 1998). Timpul istoric și spațiul geografic aduce în vedere contextul social specific într-o perioadă de timp și influența pe care o are acest context pentru structurarea cursului vieții.

Scoala de la Chicago nu este singura care dezvoltă aceasta teorie. Contribuții importante la dezvoltarea perspectivei cursului vieții apar în contextul avansului teoretic al cercetărilor despre vârstă și îmbătrânire. Cain, pioner în sociologia îmbătrânirii, discută pentru prima dată despre perspectiva cursului vieții (Marshall și Bengtson, 2003). Mai târziu, Abels și Riley formulează o serie de premise centrale ale cursului vieții, printre care amintesc caracterul continuu al procesului de îmbătrânire și al schimbării sociale. Schimbarea are loc prin inter-relaționarea elementelor sociale, psihologice și biologice, și dezvoltarea cursului de viață este multi-determinată (Marshall și Bengtson, 2003). De asemenea, în dezvoltarea teoriei, perspectiva culturalistă este puternic reprezentată în literatura de specialitate. Structurarea normativă a parcursului vieții și a calendarul individual este argumentată pe baza regularităților statistice identificate între evenimentele de viață și valorile culturale (Hogan, 1978). Totuși, o privire mai cuprinzătoare asupra mecanismelor structurale care influențează comportamentul uman ne poate arăta că realitățile economice și constrângerile sociale pot modifica conexiunile cu cultura și astfel, pot determina apariția de traiectorii de viață diferite (Furstenberg, 2003).

În contextul discuțiilor despre relații de familie și intergeneraționale, teoria cursului vieții este o perspectivă complementară modelului solidarității intergeneraționale propus de Bengtson, ambele explicând importanța timpului și a generațiilor în analiza relațiilor familiale în orice moment al parcursului vieții (Suitor și colab., 2011). Perspectiva cursului vieții evidențiază interdependența dintre contextul social și istoric, calendarul personal și dezvoltarea relațiilor familiale (Settersten, 2003). De asemenea, aceasta pune bazele analizei la nivel micro social, studiind

schimbările individuale în contextul familial și modul în care aceste schimbări sunt legate de alți membrii ai familiei (Elder, 1994). În acord cu aceste premise este și studiul lui Rossi și Rossi (1990) prezentat anterior, conform căruia, pe parcursul vieții, armonia relației dintre părinte și copil are efecte puternice asupra solidarității intergeneraționale. Chiar dacă teoria cursului vieții are elemente care se suprapun cu teoria solidarității intergeneraționale, cea de a doua construindu-se pe baza principiului vieților legate (Marshall și Bengtson, 2003), cea dintâi oferă înțelegeri mai largi asupra interdependențelor din viața de familie, permițând deschiderea unor linii de explicație mai complexe decât cele limitate la centralitatea normelor sociale pentru relațiile de familie.

O altă distincție este cea dintre parcursul instituționalizat și cel de-instituționalizat al vieții (O'Rand, 2003). Autoarea argumentează că parcursul instituționalizat al vieții este un produs al existenței unei relații puternice dintre stat, piață, familie și comportament demografic (O'Rand, 2003). În momentul în care aceste elemente nu sunt corelate între ele, apare variabilitatea cursurilor de viață și deci parcursuri de-standardizate (O'Rand, 2003). Plecând de la această diferențiere, mă opresc la una dintre dezbaterile frecvente în câmpul literaturii despre teoria cursului vieții, și anume la legătura și diferențele dintre structură și acțiune socială (Marshall și Bengtson, 2003). Cele două concepte trasează granița dintre mai multe tradiții de gândire specifice în sociologie, și anume funcționalismul structural, structuralismul sau poststructuralismul, pe de o parte (Sewell, 1992), și interacționismul simbolic sau gândirea psihanalitică pe de altă parte (Marshall, 2005). Totodată, o serie de alte contribuții teoretice semnificative la dezbateră despre structuralism versus acțiune umană evidențiază falsa opoziție dintre cele două. Prin „habitus”, Pierre Bourdieu argumentează că practicile sunt rezultatul unui set de dispoziții dobândite în decursul socializării, iar habitusul, la rândul său este un produs al structurilor obiective, ele însele fiind reproduse prin prisma practicilor. Giddens

propune un alt concept, și anume „dualitatea structurilor”, conform căruia structura este atât mediul cât și rezultatul practicilor care constituie sistemele sociale.

Această dezbatere persistă și în câmpul teoriei cursului vieții (Settersten și Gannon, 2005). Elder (1998) se referă la acțiunea socială ca la modalități prin care indivizii își construiesc propriul lor parcurs de viață prin alegerile și acțiunile pe care le întreprind în acord cu oportunitățile și constrângerile sociale și istorice (vezi și Elder și Johnson, 2003). Astfel, cursul vieții este, parțial, un produs al acțiunii în interiorul lumilor sociale în care indivizii coexistă (Settersten, 2003). „Acțiunea încadrată structurii” vine ca o completare a perspectivelor „acțiune fără structură” și „structură fără acțiune”, propunându-și să ofere o înțelegere asupra modului prin care indivizii își setează obiective, acționează și interpretează în acord sau în afara parametrilor cadrului social în care se situează (Settersten și Gannon, 2005). Mai mult decât atât, conceptul vizează și modul în care indivizii, prin prisma propriilor practici, reconfigurează parametrii cadrului social (Settersten și Gannon, 2005).

Analiza relațiilor intergeneraționale din perspectivă longitudinală arată că solidaritatea familială se desfășoară pe tot parcursul vieții (Szydlik, 2012), și că tiparele de sprijin și interacțiune rămân neschimbate pe perioade îndelungate de timp (Schenk și Dykstra, 2012). Totuși, coeziunea intergenerațională nu reprezintă un rezultat al unei interacțiuni sociale mecanice, și nici nu este o precondiție universală. Nevoile, oportunitățile, structura familiei și caracteristicile culturale joacă un rol crucial pentru forma solidarității intergeneraționale (Szydlik, 2012). Din punctul de vedere al punctelor de cotitură, o serie de evenimente în viața membrilor familiei influențează tipurile de practici intergeneraționale. Punctele de cotitură reprezintă momente în viața individuală și familială care implică schimbări substanțiale ale parcursului de viață obișnuit (Mureșan, 2012). Îmbolnăvirea, văduvia sau divorțul părinților reprezintă situații specifice care pot influența apariția

unor forme de sprijin de la copii (Kaufman și Uhlenberg, 1998). De asemenea, starea de sănătate precară a părinților sau divorțul acestora poate avea și efecte negative asupra sentimentului de coeziune familială resimțit de copiii adulți (Kaufman și Uhlenberg, 1998). Solidaritatea intergenerațională este manifestată și în contexte de criză experimentate de copiii adulți, părinții fiind adesea principala lor sursă de sprijin, mai ales în contextul divorțului (Rossi și Rossi, 1990; Kaufman și Uhlenberg, 1998).

Habitus, familie și relații familiale

În secțiunea anterioară am tratat concepția despre familie și relații de rudenie și intergeneraționale a unor perspective de natură structuralistă. Am descris o serie de viziuni teoretice care dau valoare unor idei precum moralitate, reciprocitate, solidaritate, contract social, obligativitate normativă sau familialism. Totuși, atât din punct de vedere epistemic, cât și ontic, este de asemenea necesară atât o privire „de jos în sus”, cât și la nivel de rețea. Fără a pune structura și individul în relație de opoziție, următoarele pagini vor completa lucrarea cu o serie de abordări teoretice, unele dintre acestea clasice în literatura sociologică, care aduc în lumină noi înțelegeri despre familie.

Concepția despre habitus din perspectiva lui Bourdieu oferă o bogată cunoaștere despre acțiune socială și individ, utilă în analiza relațiilor de familie. Autorul încearcă să răspundă la întrebarea legată de modul prin care poate fi reglementat comportamentul uman fără a considera ca acesta este un produs al obedienței la reguli (Bourdieu, 1977). Felul în care viața socială este „orchestrată colectiv”, fără ca aceasta să fie determinată de „acțiunile orchestrate ale unui dirijor” reprezintă o componentă definitorie a habitusului (Bourdieu, 1977, p. 72). Este necesară, susține Bourdieu, atât respingerea teoriilor care tratează practicile ca reacții mecanice cauzate de condițiile anterioare, cât și respingerea crezurilor în funcțiile mecanice pe care le au modelele

sau rolurile cu caracter predefinit. Ceea ce este în schimb valoros din punct de vedere ontologic este înțelegerea comportamentului ca o condiție a așteptărilor subiective, ținând cont de probabilitățile obiective (Bourdieu, 1977).

Modul în care este ordonată lumea socială conferă indivizilor un set de opțiuni, care sunt evaluate subiectiv, și care influențează acțiunile întreprinse, cel mai adesea, prin calcularea inconștientă a probabilităților de succes (Bourdieu, 1977). Lista de posibilități obiective este definită ca și câmp, iar habitusul este modul în care explorăm acest câmp pe baza cunoștințelor pe care le avem despre noi înșine (Bourdieu, 1977). În acest sens, abordăm strategii în mod inconștient sau conștient, ținând seama de evaluările înrădăcinate în propria noastră psihologie cu privire la probabilitatea de succes (Bourdieu, 1977). Astfel, comportamentul nu este doar unul rațional, ci este și o condiție a posibilităților care ne sunt puse în față.

(...) în fiecare dintre noi, în proporții variate, există o parte a omului de ieri, omul de ieri este acela care inevitabil predomină în noi, deoarece prezentul contribuie cu puțin, comparativ cu trecutul îndelungat în cursul căruia ne-am format și din care rezultăm (...) (Marleau-Ponty, 1965, p. 124, citat de Bourdieu, 1977, p. 79).

Habitusul este, de asemenea, un rezultat al istoriei personale codificată prin practici. Trecutul este sursa inconștientului, ceea ce face ca istoria să devină natură (Bourdieu 1977). Experiențele trecute contribuie la înmagazinarea de credințe și ritualuri care structurează în mare măsură experiențele prezente (Elder, 1998). Relațiile de familie, așa cum am arătat mai sus, sunt și acestea supuse variațiilor puternic determinate de biografiile personale și de trecutul familial, încă din primele etape ale vieții (Finch și Mason, 1993; Morgan, 2011; Rossi și Rossi, 1991).

Practicile familiale pot fi considerate un rezultat al habitusului. Dacă acceptăm faptul că familia este rezultatul înțeleșurilor oferite de actorii care o compun, atunci trebuie să înțelegem că însăși procesul de construcție a familiei este un construct social (Bourdieu, 1996). Autorul

argumentează că familia este rezultatul unui proces de socializare care performează în acele societăți în care organizarea socială se bazează pe principiul diviziunii în familii. Principiul construcției familiale este o parte constitutivă a habitusului, „o structură atât individuală cât și colectivă, inoculată în creierele noastre socializate într-o anumită manieră” (Bourdieu, 1996, p. 21). Familia ca structură care structurează sau, altfel spus, ca o categorie obiectivă, este baza familiei ca și categorie socială subiectivă (structură structurată). Structura structurată este matricea nenumăratelor reprezentări și acțiuni care ajută reproducerea categoriei sociale obiective (Bourdieu, 1996).

Pentru a înțelege modul în care familia devine un grup format din indivizi cu legături afective puternice, trebuie să se țină seama de activitățile practice și simbolice care au loc în cadrul acesteia (Bourdieu, 1996). Activitățile menționate transformă obligația de a iubi în dispoziție iubitoare⁴ și înzestrează fiecare membru al familiei cu un sentiment familial, care generează devotament, generozitate și solidaritate (Bourdieu, 1996). Acestea sunt atât practicile cotidiene, de tipul schimburilor de cadouri, oferirea de servicii și sprijin, vizitele, exprimarea atenției și a bunătații, cât și practicile care au loc cu ocazii speciale și momente solemne (Bourdieu, 1996). Structurile de rudenie și familiale nu pot fi susținute decât printr-o construire continuă a unui sentiment familial, un principiu cognitiv de viziune și divizare care este în același timp un principiu afectiv de coeziune (Bourdieu, 1996). Mai mult, pentru a exista, familia tinde să funcționeze precum un „câmp” care conține toate relațiile de natură fizică, economică și simbolică (Bourdieu, 1996).

Responsabilități familiale și aranjamente negociate

Perspectiva abordată aici se distanțează de pozițiile macro-structurale și/sau pozitivistice, analizând relațiile familiale prin filtrele paradigmatică ale interacționismul simbolic. Adresez aici contribuția

⁴ În limba engleză *loving disposition*.

teoretică a lui Finch (1989), care propune o nouă terminologie menită să scoată în evidență caracterul fluid al regulilor și obligațiilor familiale (vezi și Finch și Mason, 1993). În contextul relațiilor de familie, autoarea propune un salt conceptual de la folosirea termenul de „obligație”, închistat cu valențe normative, la cel de „responsabilitate” și de la „reguli” la „îndrumări”⁵ (Finch și Mason, 1993). Construcția teoretică din jurul conceptului de responsabilități familiale însumează recunoașterea existenței unui proces relațional ce are la bază un set de termeni care indică variate tipuri de acțiuni: îndrumări, proceduri, circumstanțe, demersuri angajate și negocieri (Finch și Mason, 1993). Importanța acordată circumstanțelor practicilor de familie ne arată că relațiile intergeneraționale sunt o construcție rezultată din negocieri ce variază pe parcursul timpului și sunt dependente de istoricul familial.

Responsabilitățile față de părinți sau copii nu sunt negociate într-un vacuum atunci când apare o nevoie, ci sunt construite având la bază istoria relațiilor dintre părinte și copil, în care biografiile fiecăruia sunt încorporate și oferă semnificație formelor prin care responsabilitățile devin acțiune (Finch și Mason, 1993, p. 26).

Negocierile care au loc în cadrul familiei au dublă semnificație. Pe de o parte, negocierile au ca scop aprobarea socială sau menținerea unei identități a familiei în termeni pozitivi pentru cei din afară. Pe de altă parte, negocierea este considerată un element de esență a relației de familie, despre care autorii spun că are un trecut, un prezent, cât și un caracter anticipator (Finch și Mason, 1993). De asemenea, o importanță crescută în relația dintre membrii familiei este balanța dintre sprijinul oferit și cel primit, aducându-se astfel în discuție noțiunea de reciprocitate, de echilibru între starea de dependență și independență. Reciprocității îi sunt atribuite numeroase valențe: aceasta poartă un caracter normativ, presupune răsplata directă sau indirectă a favorurilor beneficiate în trecut, reafirmă coeziunea familială, surprinde o

⁵ În limba engleză, *guidelines*.

dimensiune materială și simbolică și este sensibilă la o serie de caracteristici personale (îndeosebi în termeni de ocupație, carieră, și am putea adăuga aici, în termeni mobilitate spațială) (Finch și Mason, 1993).

Obținerea echilibrului este un aspect central al negocierii responsabilităților și angajamentului printre grupurile înrudite. Dar, felul în care balanța este calculată nu se bazează numai pe aspectele materiale ale bunurilor și serviciilor schimbate. [...] Oferirea a ceva înapoi permite menținerea echilibrul adecvat al dependenței și independenței și permite continuarea beneficierei (de servicii sau bunuri (Finch și Mason, 1993, pp. 36-37).

Esența contribuției lui Finch asupra modului de înțelegere a relațiilor intergeneraționale este sublinierea faptului că responsabilitățile familiale și acțiunea individuală în relație cu membrii familiei sunt supuse negocierilor. Negocierea este înțeleasă ca fiind „cursul acțiunilor pe care o persoană le ia în considerare în urma interacțiunii cu alte persoane” (Finch și Mason, 1993, p. 59). Observăm, astfel că această perspectivă își focalizează atenția către indivizi care au capacitatea de decizie asupra cursului propriilor acțiuni și fac acest lucru în raport cu ceilalți apropiați lor (Finch și Mason, 1993). Mai mult, angajarea în practicile familiale nu este considerată ca fiind de la sine înțeles, ci necesită o dispoziție a indivizilor de recunoaștere sau de interiorizare a responsabilităților familiale (Finch și Mason, 1993). Negocierile dintre membrii familiei pot să aibă loc prin intermediul discuției directe și deschise sau prin exprimarea clară a intențiilor. În cazul din urmă, implicarea este adesea văzută ca fiind implicită, fără nevoia de fi adusă în discuție. Totuși, autorii recunosc faptul că nu întotdeauna au loc negocieri, sau că acestea nu au întotdeauna un rezultat final (Finch și Mason, 1993).

Retragerea sprijinului intergenerațional sau lipsa implicării pot fi, de asemenea, rezultate ale negocierii familiale. Autorii avansează aici conceptul de justificări legitime⁶, despre procesul de sustragere de la anumite forme de sprijin, dar care sunt acceptate de ceilalți membri ai

⁶ În limba engleză *legitimate excuses*.

familiei (Finch și Mason, 1993). Exemple de motive legitime pentru neimplicare directă pot fi constrângerile de la locul de muncă, oferirea de suport altor membri ai familiei, lipsa de competențe, lipsa de resurse sau distanța geografică. În cazul în care retragerea sau lipsa implicării nu este negociată, sau dacă justificările nu sunt acceptate de către cei implicați, reputația pe plan familial a celui sau a celei în cauză poate avea de suferit. Reputația membrilor în cadrul familiei este un produs al negocierilor din trecut, la care se adaugă o componentă legată de viitoarele negocieri (Finch și Mason, 1993). Reputația în cazul acesta se referă la „mijloacele prin care identitatea morală a fiecărui individ este construită, consolidată și modificată pe parcursul timpului” (Finch și Mason, 1993, p. 146).

Trecând de la o înțelegere mai degrabă rigidă a relațiilor de familie și intergeneraționale, cu puține nuanțe atât în ceea ce privește organizarea practicilor familiale, și referitor la normele sociale, această perspectivă teoretică scoate în evidență caracterul fluid al relaționării în viața de familie și a potențialului indivizilor de a-și negocia poziția față de, și în relație cu, ceilalți membri ai familiei. Dacă în termenii lui Bengtson coeziunea familială este subsumată unui contract generațional, în viziunea lui Finch responsabilitățile și modurile de implicare sunt rezultate ale negocierilor. Dacă în primul caz lipsa implicării poate fi văzută ca indicator al existenței unui conflict, în cazul din urmă, retragerea sau neimplicarea poate să fie acceptată dacă justificările sunt considerate legitime. Ambii autori aduc în dialog influența factorilor socio-structurali, însă Finch acordă deosebită importanță biografiilor personale și istoriei familiale. Acestea, consideră autoarea, stau la baza negocierii responsabilităților, a angajamentului și prin urmare a formelor de coexistență și de menținere a unității familiale.

Practici familiale

Conceptul de practici familiale (Morgan, 1996, 2011) este în perfectă legătură cu perspectiva teoretică propusă de Finch prezentată anterior și aduce un plus de cunoaștere prin avansarea unei viziuni mai

complexe, menite să ofere o nouă înțelegere a relațiilor familiale. Morgan (1996, 2011) face trecerea de la o înțelegere de dicționar a ideii de practică familială la construcția unui concept care va sta la baza unei perspective teoretice integrative cu privire la familie. În analiza sa, autorul își îndreaptă atenția către dinamica relațiilor și a formelor de organizare a familiilor. Acesta oferă o înțelegere asupra familiei în termeni de cadru de manifestare a legăturilor sociale dintre membrii și nu o definește ca o instituție socială (cu caracteristici prestabilite normativ ce cumulează o serie de funcții sau roluri care excedă autonomia individuală) (Morgan, 1996, 2011). Familiei îi este recunoscut caracterul său divers și fluid. La baza acesteia stau acțiunile definite subiectiv de către participanți ca practici de familie. Astfel, familia reprezintă un construct, o reprezentare a membrilor care o compun, prin prisma propriilor subiectivități materializate printr-o serie de practici menite să păstreze spiritul colectiv.

Morgan identifică o serie de însușiri ale practicilor familiale. Acestea sunt: importanța acțiunii (*a sense of active*), caracterul comun, obișnuit (*a sense of the everyday*), caracteristica de regularitate, de cotidian (*a sense of the regular*), caracterul fluid (*a sense of fluidity*) și relația cu dimensiunea temporală și biografiile individuale (*a linking of history and biography*) (Morgan, 2011). Prin dimensiunea acțiunii, autorul remarcă faptul că membrii familiei nu sunt doar simpli indivizi ce poartă titlul de mamă, tată și așa mai departe, ci sunt actori implicați într-o serie de acțiuni și practici ce sunt asociate statutului lor⁷ (Morgan, 2011). Practicile familiale sunt activități obișnuite, evenimente de viață comune, specifice unei proporții semnificative din populație și care sunt remarcate public. Caracterul de regularitate se referă la ritualuri sau activități care se petrec zi de zi (de exemplu: mesele festive, cina în familie, drumul de acasă spre muncă sau școală). Fluiditatea este înțeleasă pe de o parte, în termeni de

⁷ Autorul scoate în evidență valențele specifice, și importanța lor, a unor termeni precum *doing mothering* sau *doing fathering*, sugerând ideea de acțiune, comparativ cu *father* sau *mother* ce reprezintă în esență simple roluri.

cine poate participa sau cine este inclus într-un anumit set de practici familiale, și, pe de altă parte, ca linie de marcaj dintre familie și non-familie (Morgan, 2011). O serie de activități ce aparțin „tradițional” familiei pot fi realizate în afara acesteia și de asemenea, o serie de practici întreprinse în cercul de prieteni, de exemplu, pot fi văzute ca având un caracter familial. Legătura practicilor de familie cu dimensiunea temporală este identificată de Morgan astfel:

Indivizii nu pornesc de la zero pe măsură ce trăiesc în familie. Ei intră într-un set de practici (prin intermediul căsătoriei sau parentajului de exemplu) care sunt deja profilate parțial de prescripții legate, constrângeri economice și definiții culturale (Morgan, 2011, p. 8).

Această dimensiune structurantă a acțiunilor care au loc în cadrul familiilor este văzută mai degrabă ca proces și mai puțin în termeni de structuri externe și fixe. Explicația are la bază distincția dintre practici ca acțiuni, și practici ca rezultat al habitusului descris de Bourdieu. Primul sens atribuit practicilor familiale este legat de înțelegerea teoretică despre *acțiunea socială* și arată cum acestea apar ca urmare a negocierilor sau prin recunoașterea primită din partea celorlalți - indivizi coprezenți, colectivități reale sau imaginate sau alte persoane semnificative (Morgan, 2011). Orientarea este una bifocală, surprinzând atât acțiunile actorului ca agent implicat activ, cât și acțiunile bazate pe automatism, luate ca fiind de la sine înțelese. Acestea două compun adesea un amestec ce stă la baza practicilor repetitive cu caracter familial (Morgan, 2011). Putem identifica aici o legătură dintre perspectivele lui Morgan și Finch. Cea din urmă face distincția dintre suportul rutinier, angajamentul fiind apreciat aici ca unul de tip implicit, și suportul în situații de criză, când negocierea este deschisă (Finch și Mason, 1993).

După cum am afirmat la începutul acestui subcapitol, practicile familiale sunt subsumate dimensiunii temporale și situării spațiale (Morgan, 2011). Motivația care stă în spatele necesității aducerii în dialog a dimensiunii spațiale se leagă direct de înțelegerea pe care o oferim, pe

de o parte familiei și, pe de altă parte, distanței sau spațiului propriu zis. Autorul pleacă de la ideea că familia și viața de familie nu se limitează la gospodărie sau, cel puțin, la o distribuție spațială restrânsă a membrilor (Morgan, 2011). Mai mult, spațiul poate avea înțelesuri diferite, fapt care impune relativizarea sa. Morgan distinge între trei forme ale spațiului: spațiu practic, spațiu simbolic și spațiu imaginar (Holdsworth și Morgan, 2005). Spațiul practic se referă la modul prin care este realizată organizarea spațială pentru a atinge o serie de scopuri practice. Spațiul simbolic surprinde înțelegerile atașate și discursurile despre casă și practici familiale în general. Spațiul imaginar arată interpretările personale cu privire la viața de familie și la locațiile practicilor de familie – ce se întâmplă în casă și ce în afara ei (Morgan, 2011). Pornind de la clasificarea spațiului menționată mai sus, autorul își extinde perspectiva și asupra modului de interpretare a timpului. Astfel, se aduce în discuție (1) dimensiunea istorică ce leagă cursul istoriei cu biografiile, (2) noțiunea de timp practic ce ilustrează rutina zilnică și (3) aspectele simbolice despre timp cu privire la trecut (rememorări, nostalgie), la viitor (proiecte sau speranțe) și prezent, (ca punte de legătură între trecut și viitor) (Morgan, 2011). Morgan afirmă că practicile familiale nu sunt simple acțiuni contextualizate temporal și geografic, ci acestea au totodată potențialul de a conferi sensuri noțiunilor de timp și spațiu (Morgan, 2011). Mai mult, „apropierea” nu este un determinant geografic sau genealogic, ci mai degrabă o preferință personală influențată de măsura în care două sau mai multe biografii individuale sunt întrețesute (Morgan, 2011, p. 88).

Practicile familiale însușesc o componentă a corporalității și una a emoțiilor. Subsumate primei componente sunt importanța alocată privirii⁸, cunoașterii încorporate⁹, densității corporale¹⁰ și îngrijirii

⁸ În limba engleză, *family gaze*.

⁹ În limba engleză, *embodied knowledge*.

¹⁰ În limba engleză *bodily density*.

personale¹¹ (Morgan, 2011). Privirea este, printre altele, o practică de familie licențiată ce are loc în coprezență și care reprezintă o formă de evaluare a corpului celuilalt, indicator al stării de bine sau de sănătate a persoanei supuse privirii. Cunoașterea încorporată apare prin împletirea pe parcursul timpului a biografiilor individuale și oferă o perspectivă asupra modului în care arată în prezent intimitatea relațiilor dintre membrii familiei. Densitatea corporală trimite la situația de a fi în prezență cu ceilalți membri ai familiei, în variate combinații și pe parcursul unor perioade diferite de timp. Această densitate variază pe parcursul timpului datorită diferitelor evenimente de viață și poate implica trăiri atât de natură pozitivă, care întăresc legăturile, cât și negative, care pot genera ambivalență. În ceea ce privește practicile de îngrijire, acestea sunt practici care recunosc un grad crescut de corporalitate, precum asistența personală (spălat, hrănit sau ajutor pentru deplasare). Pe de altă parte, emoțiile sunt văzute ca fiind un element cheie al vieții familiale de zi cu zi:

Înțelegerea aprofundată a practicilor familiale arată cum acestea sunt orientate înspre ceilalți membri ai familiei și că intermediul prin care este creat și recreat sentimentul de familie pare să aibă la bază dimensiunea emoțională (Morgan, 2011, p. 111).

Activitățile care se află în legătură directă cu emoțiile presupun, pe de o parte, gestionarea sau exprimarea propriilor emoții în relație cu sau față de ceilalți și, pe de altă parte, se referă la practica propriu-zisă de oferire de suport emoțional. Este adusă aici în discuție importanța amintirilor și rememorărilor, adesea având loc în cadrul unor ritualuri sau ceremonii, și care au un potențial crescut de generare a unor trăiri emoționale puternice. Emoțiile sunt asociate cu viața de familie, cu afișajul acesteia și totodată pot diferi în funcție de gen, clasă, generație sau etnie (Morgan, 2011).

¹¹ În limba engleză *bodily care*.

Plecând de la contribuția lui Morgan despre practici familiale, Finch (2007), evidențiază importanța pe care o are în context contemporan ideea de afișare a familiei¹². Autoarea argumentează că mesajul principal care se dorește a fi transmis prin intermediul afișării este că „acestea sunt relațiile mele de familie, și ele funcționează” (Finch, 2007, p. 73). Autoarea consideră că afișarea familiei este la fel de importantă precum sensul de acțiune pe care îl capătă conceptul de practici familiale (Finch, 2007). Acestea din urmă ating cel mai înalt grad de eficiență dacă și ceilalți din jur vor înțelege că practicile respective sunt manifestări ale grijii față de un membru sau altul al familiei:

Acțiunile care constituie practicile familiale trebuie să fie puse suficient de clar în legătură cu sistemul mai larg de înțelegeri. [...] Afișarea este un proces prin care indivizii și grupurile de indivizi își transmit reciproc, cât și audiențelor relevante, faptul că anumite acțiuni (întreprinse) constituie practici familiale și prin urmare confirmă că aceste relații sunt relații de familie (Finch, 2007, p. 67).

Afișarea poate fi un element comun al tuturor familiilor, dar relevanța sa devine mai mult sau mai puțin semnificativă în funcție de diferite contexte. Apariția unor schimbări pe plan familial ce ridică problema negocierilor și a viitorului relațiilor dintre membrii, va aduce de la sine și nevoia de afișaj, pentru a arăta publicului că practicile au succes și că relațiile de familie funcționează. Finch (2007), identifică două forme majore de afișare a succesului practicilor de familie, o dată prin obiecte precum fotografii, artefacte sau prin oferirea de cadouri, și, totodată, pe baza narativelor personale. Autoarea lasă deschisă investigarea practicilor de afișare familială asupra căreia revin ulterior în momentul în care aduc în discuție relațiile de familie a căror membrii locuiesc la distanțe mari unii față de ceilalți.

¹² În limba engleză *family display*.

Rețelele personale și capital social

Primele studii pe filieră sociologică și antropologică care vizează familia și sprijinul familial dintr-o perspectivă a rețelelor apar începând cu anii '60, și se dedică includerii familiei nucleare în cadrul mai larg al grupului de rudenie (Martin, 2004). Vedem astfel că direcția de cercetare se îndreaptă înspre analiza densității legăturilor sociale și a efectelor formei de organizare a rețelei de rudenie pentru sprijinul și protecția mutuală (Martin, 2004). Cea de a doua fază a studiului relațiilor de rudenie - începută pe la sfârșitul anilor '80 - redescoperă conceptul de solidaritate familială și evidențiază apariția unui nou „regim al rudeniei”¹³ (Martin, 2004). Alături de mulți alți autori, Déchaux sau Bengtson au contribuit semnificativ prin studiile și publicațiile lor la emergența acestor noi studii despre familie.

Experiența cotidiană ne arată faptul că acțiunile individuale nu au loc într-un spațiu social gol și lipsit de granițe, ci acestea sunt localizate în interiorul unor rețele compuse din relații sociale. Indivizii devin parte a unei societății prin angrenarea în cercuri instituționalizate de interacțiune socială (Simmel, 1955), în câmpuri sociale (Bourdieu, 1977) sau configurații (Elias, 1978, 1991). Rețelele personale sunt compuse din ceilalți semnificativi (atât din accepțiunea de pe filieră sociologică cât și din psihologie), iar formele de relaționare dintre aceștia recunosc variații ale tipurilor de practici și ale frecvenței (Widmer, 2010). Formarea acestor rețele este legată direct de traiectoriile individuale supuse constrângerilor sistemice precum stratificarea pe clase sociale, diferențele de gen, ciclul vieții și diferențe de generație (Widmer și colab., 2018). Familiile sunt considerate a fi configurații extinse de indivizi, perspectivă aflată în opoziție cu definiția clasică conform căreia familia este constituită dintr-un grup mic de persoane cu granițe foarte clar delimitate (Widmer, 2010, 2014; Widmer și Jallinoja, 2008; Widmer și colab., 2009). Pluralitatea

¹³ În limba engleză *regime of kinship*.

traectoriilor de viață și individualizarea relațiilor personale, studiate folosind metodele specifice analizei rețelelor sociale, conduc totodată la noi epistemologii despre familie (Widmer, 2010, 2014). Constatăm astfel că utilizarea unor definiții standard despre „ce este familia” și „din cine este compusă familia” reprezintă abordări puternic limitative. Pentru o mai bună înțelegere a compoziției și practicilor în interiorul rețelelor personale, pe lângă influențele structurale, este necesară folosirea unor dimensiuni analitice care să surprindă varietatea tipurilor de traiectorii de viață. Relațiile personale și familiale se construiesc și se reconstruiesc în diverse configurații în acord cu situațiile de viață ale indivizilor și contextul istoric specific momentului (Gouveia și colab., 2018). În modernitatea târzie, principii tradiționale ale legăturilor de familie precum sangvinitatea, corezidența, heteronormativitatea sau apropierea dintre generații, sunt valorizate diferit, sunt puse sub semnul criticii și devin subiecte ale negocierilor (Gouveia și colab., 2018).

Widmer și colaboratorii săi adaptează conceptul propus de Elias despre configurații pentru a studia rețelele personale și familiale. Noua linie teoretică are la bază patru asumptii: în primul rând familiile și alte grupuri formate din legături de coeziune nu pot fi definite de criterii instituționale, ci pe baza unui set de interdependențe care permit și facilitează coexistența (Widmer și Jallinoja, 2008). În al doilea rând, indivizii și grupurile din care fac parte sunt elemente interconectate, iar pentru înțelegerea comportamentului individual este necesară înțelegerea rețelei din care acesta face parte (Widmer și Jallinoja, 2008). O a treia dimensiune arată că evaluarea unei relații diadice nu este suficientă pentru a înțelege schema acțiunilor individuale, fiind necesară o abordare analitică mai extinsă prin raportarea la toate legăturile existente în rețea (Widmer și Jallinoja, 2008). Nu în ultimul rând, configurația rețelei este mereu supusă schimbării. Trecerea prin diferite evenimente și tranziții în decursul vieții determină modificări asupra componenței și tipului de legături (Widmer și Jallinoja, 2008).

Centralitatea familiei în rețeaua personală a fiecărui individ este evaluată prin măsurarea predominanței legăturilor de rudenie în raport cu toate celelalte legături (Gouveia și Widmer, 2014). Un studiu comparativ recent bazat pe eșantioane de persoane din Portugalia, Elveția și Lituania arată că, în toate cele trei țări, rețelele personale sunt alcătuite preponderent din relații bazate pe rudenie (Gouveia și colab., 2018). Autorii studiului arată că, în medie, proporția de persoane înrudite din rețea variază de la 72% (Elveția) la 92% (Lituania). Desemnarea persoanelor ca având roluri semnificative și, deci, ca aparținând rețelei personale, este condiționată de nivelul de angajament în relația interpersonală (Phal și Spencer, 2004). În acest fel, unii prieteni sunt considerați ca parte a familiei, deși legătura nu este bazată pe sangvinitate, iar anumite persoane înrudite sangvin sau prin alianță nu sunt considerate ca aparținând familiei. Totuși, relațiile personale continuă să fie dominate cele de legături de rudenie, tocmai datorită importanței istorice oferite relațiilor de sânge și alianțelor atunci când definim cine sunt ceilalți semnificativi (Allan, 2008).

În cercetarea sociologică, familia și relațiile personale sunt adesea tratate ca parte componentă a capitalului social (Furstenberg și Kaplan, 2004). Bourdieu (1986) definește capitalul social ca fiind o resursă care rezultă din posesia unei rețele de lungă durată de cunoștințe sau recunoaștere. Din perspectiva rețelelor personale, capitalul social capătă două înțelesuri complementare, respectiv de creare de legături și de creare de punți de legătură¹⁴ (Aeby și colab., 2014; Widmer și colab., 2018). În rețelele personale dense, unde cei mai mulți actori sunt interconectați, sunt facilitate reacții la diferite seturi de reguli, obligații și relații bazate pe încredere, comunicarea poate fi realizată pe mai multe canale, iar suportul este colectiv, indivizii coordonându-și sarcinile și responsabilitățile pentru a-i ajuta pe ceilalți (Widmer și colab., 2018). Capitalul social în astfel de rețele este structurat ca o formă de capital social de legătură.

¹⁴ În limba engleză bonding social capital și bridging social capital.

Rețelele personale puternice, dar nu și cele dense, se bazează pe subrețelele unui „ego” care intermediază legături, și astfel suportul este oferit indirect (Widmer și colab., 2018). În general, rețelele bazate pe alianțe de rudenie sunt structurate de un capital social de legături, iar rețelele formate din relații în afara spațiului familial sunt structurate de capital social de punți de legătură (Widmer și colab., 2018). Mai mult, în interiorul familiei, atunci când focusul este asupra copiilor, capitalul favorizat este cel de creare de legături, pe când atunci când atenția se îndreaptă înspre părinți sau frați și surori, capitalul social predominant este cel de intermediere prin activarea mai multor subrețele (Widmer și colab., 2018).

Transnaționalism și familii multi-situate spațial

În contextul mobilității internaționale a unui număr considerabil de indivizi, pe de o parte, și, pe de altă parte, a numeroaselor dezbateri referitoare la necesitatea proximității spațiale între membrii familiei pentru ca relațiile dintre aceștia să fie puternice, apar o serie de întrebări legate de soarta și viitorul familiei. O serie de studii despre relațiile de familie invocă ruptura sau, dacă nu, cel puțin o diminuare a coeziunii familiale în contextul separării pe distanțe mari (Rossi și Rossi, 1991; Bengtson și Roberts, 1991). Plecând de la aceste studii am putea spune că migrația internațională produce consecințe și mai nefaste cu privire la relațiile de familie. Totuși, noi evidențe empirice sugerează exact contrariul. Analiza vieții de zi cu zi a migranților ne arată faptul că aceștia construiesc câmpuri sociale care reușesc să depășească limitele barierelor geografice, culturale și politice (Glick-Schiller și colab., 1992). Vedem că migrația nu poate fi analizată doar din punctul de vedere al mobilității geografice, ci trebuie înțeleasă și din perspectiva culturală, „a continuității, discontinuității și transmutării” acesteia (Baldassar, 2001, p. 10). Desigur, studiul transnaționalismul și a relațiilor transnaționale nu reprezintă o noutate. Totuși, abordarea acestei perspective teoretice

pentru înțelegerea practicilor cotidiene a indivizilor care trăiesc în diaspora și a relațiilor acestora cu cei rămași în țara de origine este o contribuție relativ recentă în literatura despre migrație. Așadar, transnaționalismul în studiile despre migrație acordă atenție subiectivității migranților cu privire la propriile înțelesuri și practici în relație cu cei apropiați rămași în țara de origine. Importanța și noutatea acestei contribuții teoretice este reflectată prin cel puțin două elemente: trecerea de la o perspectivă macrosocială a analizei fenomenului migrației la o perspectivă microsocială și înglobarea subiectivităților emigraților cu privire la țara de destinație în relație cu cei apropiați rămași în țara de origine. Studiarea relațiilor de familie în contextul transnaționalismului a produs o serie de direcții de investigare empirică, precum simbolistica atribuită noțiunii de casă (Olgwig, 2002; Sutton, 1987), analiza sferei domestice transnaționale (Gardner și Grillo, 2002), *intimate labor* și îngrijirea ca marfă (Boris și Parreñas, 2010), sau o formă emergentă de familie și anume familia transnațională (vezi Baldassar și colab., 2007). Înainte de a trata aceste subiecte revin, pe scurt, la literatura despre transnaționalism cu scopul de a clarifica semnificația acestui concept.

Transnaționalismul

În contextul globalizării, transnaționalismul apare ca un concept util în economie și sociologie pentru studierea circulației mărfurilor și a capitalului, iar în antropologie pentru studierea schimbărilor culturale (Bryceson și Vuorela, 2002). Primele valuri de studii despre migrație și diaspora au documentat fluxurile circulației peste granițe structurate de o serie de caracteristici precum țările de origine, țările de destinație, etnicitate sau gen, iar studiile despre globalizare și-au îndreptat atenția spre analiza căilor de comunicație și transport pe distanțe foarte lungi în contextul mobilității crescute a persoanelor (Bryceson și Vuorela, 2002). După anii 1980 și mai ales 1990, transnaționalismul ca instrument

conceptual începe să fie utilizat tot mai frecvent în studiile despre migrație (Basch și colab., 1994; Portes, 1997, 1999, 2011; Portes și Walton, 1981; Massey, 1990; Glick Schiller și colab, 1992; Guarnizo, 1997; Vertovec, 1999, 2004). În studiile despre familie, conceptul a început să fie din ce în ce mai larg acceptat odată cu dezvoltarea și răspândirea accesului la formele de comunicare mediată tehnologic și la transportul cu costuri relativ reduse pe distanțe mari (Bryceson și Vuorela, 2002; Madianou și Miller, 2012; Larsen și colab., 2006).

Conform lui Basch, Glick-Schiller și Szanton-Blanc (1994), la baza transnaționalismului stau patru premise: (1) migrația transnațională este indisolubilă de ceea ce numim capital global și nu poate fi studiată în afara relației globale dintre muncă și capital; (2) transnaționalismul este un proces prin care migranții creează câmpuri sociale care trec dincolo de limitele frontierelor naționale; (3) înțelegerea și studierea migrației trebuie făcută urmărind aspectele ce țin de distanța geografică, de normele culturale și de identitatea asumată; (4) prin prisma faptului că migranții trăiesc dincolo de granițe, aceștia fac sau iau parte la procesul de construire a națiunii pentru două sau chiar mai multe state. Însumând aceste dimensiuni, autoarele definesc transnaționalismul ca fiind „procesul prin care transmigranții, prin intermediul activităților cotidiene, fortifică și susțin relații înlănțuite social, economic și politic, care leagă societățile de origine de așezările lor actuale, și prin intermediul cărora creează câmpuri sociale transnaționale ce depășesc granițele naționale” (Basch și colab., 1994, p. 6). Desigur, această definiție nu poate fi generalizată la nivelul tuturor migranților, alți autori arătând că relațiile transnaționale sunt adesea doar ocazionale sau că pot să lipsească întru totul (Guarnizo și Portes, 2001).

Transnaționalismul implică procese care variază de la nivelul microsocial la cel macrosocial. Astfel, la nivel de grup, transnaționalismul este înțeles ca un set de relații economice, socioculturale sau de natură politică, care transcend granițele statului națiune. La nivel individual,

aceste relații sunt considerate a fi urmarea habitusului, a acelor aspecte ale vieții luate ca fiind de la sine înțelese (Guarnizo, 1997). Vertovec (2004) afirmă că practicile transnaționale din prezent implică transformări fundamentale în materie de cultură, politică și instituții. Orientarea bifocală (sau duală) față de țara de origine și țara gazdă, triada conceptuală identitate – granițe – reguli, remiterile și dezvoltarea unor asociații economice cu caracter colectivist sunt centrale pentru înțelegerea transformărilor sociale produse de schimburile de peste granițe și de relațiile transnaționale (Vertovec, 2004). Aspectul circulatoriu, atât al mobilității persoanelor, cât și al bunurilor, serviciilor sau al influențelor socioculturale reprezintă un alt element cheie al naturii transnaționale a migrației (Baldassar, 2001).

Studiile sociologice și antropologice despre relațiile de familie în context transnațional adresează critici paradigmei naționalismului metodologic care definește societățile prin prisma frontierelor impuse de statele națiune (Beck, 2003; Wimmer și Glick-Schiller, 2002). Această literatură critică discută atât importanța adaptării unei metodologii situată multiplu spațial (vezi de exemplu Baldassar și colab., 2007; Baldassar și Merla, 2014), cât și considerarea cosmopolitismului în studiile despre migrație (Nedelcu, 2012). Beck argumentează că, în științele sociale, trecerea paradigmatică de la naționalismul metodologic la perspectiva cosmopolită este mai mult decât necesară. Științele sociale trebuie să se îndrepte înspre direcția epistemologică a transnaționalismului în contextul unei ere a globalității ce implică denaționalizare, transnaționalizare și re-etnicizare (Beck, 2003). O înțelegere cosmopolită a societăților moderne, presupune redefinirea statului ca unul dintre actorii „meta-jocurilor mai largi despre regulile politicilor interne” (Beck, 2003, p. 457). Același autor consideră că nu este suficientă luarea în calcul a abilităților actorilor sociali de a acționa la distanță, ci trebuie analizată și tendința de globalizare a biografiilor și traiectoriilor de viață (Beck, 2000).

În cazul României, migrația a avut de asemenea consecințe importante în ceea ce privește organizarea socială și economică a indivizilor. Migranții români, prin relația cu locurile de origine, au început să dezvolte transnațional câmpuri sociale foarte puternice (Ban, 2012). Aceste câmpuri unesc migranții cu familiile lor din țara de origine prin apariția și menținerea relațiilor (economice) de dependență sau interdependență și contribuie la reducerea distanței sociale (Ban, 2012). Pe de o parte, vorbim de o modificare a contextelor și a formelor de afișaj public al statusului social în țara de origine (Troc, 2016) și pe de altă parte de o contribuție semnificativă la creșterea venitului și a consumului în cadrul gospodăriilor (Horváth și Anghel, 2009). Aceste studii scot în evidență atât importanța familiei ca și cadru pentru expunerea și manifestarea poziției sociale dar și relațiile de dependență sau interdependență dintre românii migranți și membrii familiei rămași în țara de origine.

Capitalul relațional local și transnațional (Sandu, 2018), acumulat prin experiența de migrație a celor care au ieșit din țară după 1990, a favorizat intensificarea migrației înspre Europa de Vest. După 2001, legăturile etnice și religioase care au structurat capitalul relațional transnațional își pierd din importanță pentru alegerea destinațiilor pentru migrație în detrimentul structurării economiei de piață globală și cererii de forță de muncă transnațională (Sandu, 2018). De asemenea, migrația din România are un caracter regional puternic, identificându-se mai multe câmpuri de migrație în funcție de județul de origine și țara de destinație (Sandu, 2014, 2018). Autorul identifică mai multe astfel de câmpuri: câmpul sudic (care include Italia și câmpul Spaniol), câmpul german, câmpul francez, cel britanic-american, nordic și Ungaria. Toate acestea sunt destinații favorite pentru diferite clustere de migranți proveniți din anumite județe specifice ale României. Mai mult, la nivel regional, se distinge o variație a intensității rețelelor transnaționale. Capitalul relațional transnațional este mai puternic în zonele de centru,

de vest și nord-est ale României și mai slab în regiunile din sud și sud-vest (Sandu, 2014).

Familia transnațională

În ultimele două decade, studiile despre familiile transnaționale au căpătat o deosebită amploare la nivelul comunității academice internaționale. Pe fondul mobilității geografice în masă, la care se adaugă dezvoltarea și creșterea accesibilității la tehnologiile de comunicații și transport pe distanțe lungi, studiile despre familiile transnaționale vin în acord cu teoriile despre transnaționalism. Sensul pe care îl capătă familia transnațională surprinde atât o dimensiune afectivă a legăturilor dintre cei plecați și cei rămași „acasă”, cât și o alta, a acțiunilor propriu-zise. În spațiul public, separarea familială prin distanțare spațială este suprapusă cu distanțare socială și suferință. Se pune accentul pe o serie de trăiri emoționale precum sentimente de dor, lipsă sau uneori chiar traume ale celor „lăsați în urmă”, considerate ca fiind prevalente în contextul migrației. Mai mult decât atât, „părăsirea” unor membri ai familiei (în special a copiilor minori) este puternic culpabilizată în termeni de deresponsabilizare sau de neîndeplinire corespunzătoare a obligațiilor familiale. Desigur, depărtarea și separarea are implicații emoționale puternice care nu trebuie neglijate. Ce arată literatura este faptul că nu putem vorbi doar despre emergența unor emoții dureroase și a urmărilor nefaste asupra indivizilor și familiilor. Viața de familie poate fi trăită și la distanță, iar depărtarea geografică și separarea de granițele statale nu reprezintă un impediment pentru continuarea relațiilor familiale.

Acțiunile frecvente și diverse întreprinse de către membrii familiilor transnaționale sunt mijloace esențiale de gestionare a tuturor sentimentelor și trăirilor emoționale. Multidirecționalitatea sprijinului și a altor practici la nivel intergenerațional arată că separarea spațială nu este un impediment pentru păstrarea uniunii familiei. Pe lângă implicarea tinerilor emigranți în asigurarea bunăstării părinților rămași

în țara de origine, la rândul lor, vârstnicii transnaționali contribuie semnificativ la menținerea unității familiale chiar și în contextul despărțirii de frontierele statelor națiune (Baldassar și colab., 2007; Baldassar și Merla, 2014; Treas și Mazumdar, 2004). Aceste evidențe empirice sunt în opoziție cu anumite reacții ale mass-media, precum mitul „bătrânilor orfani”¹⁵, a seniorilor neputincioși sau dependenți de sprijin și uitați în urmă de către generația tinerilor emigranți.

O descriere a familiilor transnaționale, la care se face des referire în studiile de specialitate, evidențiază că acestea sunt „familii ale căror membrii locuiesc separați de granițele naționale, dar care reușesc să creeze un sentiment de bunăstare și unitate colectivă” (Bryceson și Vuorela, 2002, p. 3). În acord cu această perspectivă, Baldassar afirmă că membrii familiei transnaționale „își păstrează sentimentul de colectivitate și de (apartenență la) rudenie, în ciuda faptului că sunt răspândiți în mai multe națiuni” (Baldassar și colab., 2007, p. 13). Accentul puternic pe colectivismul familial își găsește rădăcinile în perspectivele economiei morale despre care am discutat în prima parte a acestui capitol. Relațiile de familie, chiar și în contextul migrației internaționale, implică mai mult decât schimburi mercantile pe logica raționamentului pur. Acestea sunt de fapt puternic legate de norme și valori sociale, istorie familială, de rezultatele negocierilor familiale și de capacitatea sau oportunitatea indivizilor de a se implica (Baldassar, 2008b; Baldassar și colab., 2007). Contraintuitiv este faptul că, pe de o parte, migrația este adesea culpabilizată în spațiul public, iar pe de altă parte, aceasta poate fi totodată înțeleasă ca răspuns pentru îndeplinirea datoriei familiale - aceasta fiind ea însăși o formă culturală de organizare a vieții de familie (Baldassar, 2008b). Desigur, discuția nu se reduce doar la dimensiunea culturală, a responsabilizării colectivist-normative din

¹⁵ Un articol de presă ilustrativ pentru discursurile publice a fost publicat pe site-ul gazetaromaneasca.com, aducându-se în prim plan durerea sufletească a vârstnicilor cauzată de plecarea copiilor în străinătate. <http://www.gazetaromaneasca.com/observator/comunitate/btranii-orfani-ii-ateapt-copiii-plecai-pest-hotare/>.

cadrul familiei, ci și la factorii instituționali care asigură sau din contră, nu reușește să contribuie suficient la bunăstarea indivizilor (Baldassar, 2008b). Pornind de la aceste aspecte, este posibilă deculpabilizarea discursivă a actului de migrație, înțelegând așadar migrația ca răspuns la nevoia de a primi sau oferi sprijin și îngrijire.

Mobilitatea spațială a devenit pentru cei mai mulți o parte integrantă a vieții familiale. Depărtarea este din ce în ce mai puțin asociată cu ruptura emoțională dintre indivizi, datorită creșterii oportunităților de a călătorii și a capacității de a comunica pe distanțe foarte lungi prin intermediul tehnologiei (Larsen și colab., 2006). Suportul transnațional, fie emoțional, fie de tip instrumental, oferit între membrii familiei este caracterizat de frecvența și varietatea formelor de interacțiune față-în-față și comunicare mediată tehnologic (Baldassar, 2008b). Distanța oferă totodată o anumită independență a emigranților față de restul familiei din țara de origine. Astfel, formele variate de relaționare transnațională existente nu sunt doar un efect al oportunităților, ci ne arată și care sunt preferințele celor implicați cu privire la interacțiunea familială (Baldassar, 2008b). Consecvent perspectivei lui Finch și Mason (1993), aceste preferințe sunt rezultate ale negocierilor care au loc între membrii familiei. Mergând pe acest fir narativ, se poate observa modul în care familia rămâne importantă în viața actorilor sociali, dar acțiunile propriu-zise nu mai pot fi considerate ca fiind de la sine înțelese. Practicile de familie, fie cele de suport, fie de contact fizic sau virtual, pot lua variate forme în funcție de mediul care le intermediază. Aceste practici surprind de asemenea și modul în care cei implicați reușesc să formeze un cadru intim de tip familial. Caracterul fluid are ca efect înlesnirea constrângerilor normative și a atribuirilor de rol, adesea puternic înrădăcinate în patriarhat. Totuși, având în vedere faptul că negocierile familiale nu au loc într-un gol social, ci sunt influențate de istoricul familiei, precum și de contextul cultural mai larg (Baldassar, 2008b), se va observa că inegalitățile de gen pot fi reproduse și în intimitatea familiilor transnaționale.

Așa cum spuneam anterior, absența fizică și depărtarea generează un set complex de emoții în rândul aparținătorilor familiei transnaționale. Produsul cultural și al istoriei familiale, sentimentul de vină se manifestă atunci când migrantul simte că nu are contact suficient de frecvent cu membrii familiei rămași în țara de origine. Anxietatea față de posibilitatea excluderii sociale este astfel unul dintre principalii factori care determină apariția sentimentului de vinovăție (Baldassar, 2014). Tema că rolul în viața de familie va deveni marginal după emigrare, punând astfel sub semnul întrebării atașamentul și apartenența familială, este adesea manifestată prin acțiuni care să denote dorința de implicare a copiilor adulți, chiar și de la distanță (Baldassar, 2014). Mai mult, prin intermediul formelor de comunicare sau a schimburilor de sprijin transnațional, de multe ori cei plecați vor răspunde conform așteptărilor celor rămași acasă pentru a evita eventuale neplăceri (Baldassar, 2014). Eșecul posibilității de a oferi sprijin de peste granițe și de îndeplinire a obligațiilor morale, tradus în unele cazuri ca eșec al proiectului de migrație este din nou o sursă a sentimentului de vinovăție (Baldassar, 2014). Astfel, observăm cum experimentarea acestei trăiri afective și recunoașterea primită din partea celorlalți devin o sursă de motivație pentru practicile familiale de la distanță, de confirmare a atașamentului emoțional și de reafirmare a existenței unei relații de familie.

„Licența de a pleca” se referă la acceptul comunității de origine și a membrilor familiei, în special a părinților, cu privire la decizia celor tineri de a emigra (Baldassar, 2001, 2011). În cazul în care emigrarea primește acordul celorlalți semnificativi, relațiile transnaționale sunt mai puțin disonante decât în caz contrar (Baldassar, 2001). Acordarea acestei licențe este supusă contextului social și economic prezent în țara de origine sau a dificultăților cu care se confruntă membri familiei. De exemplu, se poate face distincția între emigranții care sunt forțați să își părăsească țara natală și cei care aleg de bunăvoie să emigreze. În studiul său, Baldassar (2011) compară experiențele de migrație ale refugiaților de

origine italiană în Australia de după cel de al doilea Război Mondial și noii emigranți a căror mobilitate este parte a unui stil de viață. O distincție similară poate fi identificată și în cazul fenomenului migratoriu românesc din ultimii ani. Pe de o parte, munca în străinătate devine pentru foarte mulți indivizi principala soluție pentru a scăpa de sărăcie. Pe de altă parte, migrația este pentru alții este o alegere de viață legată de aspecte culturale, profesionale sau educaționale. Chiar dacă în cazul din urmă, emigrarea nu este legată de situația materială a familiei, licența de a pleca poate fi, de asemenea, acordată deoarece, adesea, părinții vor înțelege migrația ca fiind singura opțiune pentru binele copiilor lor. Pe de altă parte, la nivel de comunitate, licența este acordată prin prisma caracterului comun și vizibil răspândit al migrației. Observăm că atât sentimentul de vinovăție, cât și licența de a pleca sunt părți integrante ale proiectului de migrație și țin de obligațiile celor plecați față de familie și locul de origine (Baldassar, 2011).

Circulația sprijinului și a îngrijirii

Circulația grijii sau a sprijinului¹⁶ (Baldassar și Merla, 2014) este un cadru teoretic ce vine ca o continuare a analizelor despre familiile transnaționale. Acest concept articulează o serie de elemente cheie ce descriu aranjamentele de sprijin familial în context transnațional. Pe lângă aspectele preluate din literatura deja existentă despre familia transnațională, autoarele largesc câmpul de analiză și clarifică mai în detaliu poziția teoretică în raport cu alte perspective subsumate studiului efectelor migrației internaționale asupra familiei și îngrijirii. Analiza practicilor de suport familial la distanță sub lentila circulației sprijinului ne arată modul în care relațiile familiale sunt constituite și menținute în context transnațional (Baldassar și Merla, 2014). În acord cu literatura

¹⁶ În limba engleză *circulation of care*, care implică o serie de acțiuni prin care sunt exprimate sentimentele de apartenență familială. În lucrarea de față, grija este înțeleasă atât cu sensul de emoții și sentimente cât și de acțiuni asociate sprijinului.

despre transnaționalism, perspectiva descrisă aici consideră necesară utilizarea unei metodologii a perspectivelor multiple, pentru a examina viața de familie pe baza relatărilor tuturor membrilor rețelei de rudenie, rezidenți în țări distincte. Acest grup nu se limitează doar la relația de cuplu, ci cuprinde o vastă constelație familială la nivel atât intra-generațional, cât și inter-generațional. Nu este pierdută din vedere nici importanța mediului virtual, creat prin intermediul noilor tehnologii de comunicare ce facilitează contactul dintre cei separați de granițele naționale.

Prin identificarea existenței unor tipuri de practici transnaționale, circulația sprijinului evidențiază legăturile care apar între membrii familiei aflați la distanță și prin intermediul cărora aceștia creează o formă de unitate socială (Baldassar și Merla, 2014). Este împărtășită astfel perspectiva lui Kofman (2012) despre gospodărirea globală¹⁷, care explică cum resursele sociale și economice sunt acumulate și încorporate în timp și spațiu. Chiar dacă varietatea formelor de sprijin practic este limitată de distanța fizică, iar formele de interacțiune virtuală nu au un caracter echivalent celor corporale, ceea ce contează de fapt este calitatea relației și mai puțin formele prin care aceasta este construită (Baldassar și Merla, 2014).

Circulația sprijinului acordă atenție atât influenței forțelor structurale – cultura și economia – cât și negocierilor individuale în relație cu ceilalți semnificativi. Cultura și economia, argumentează autoarele, contribuie concomitent la crearea obligațiilor și oportunităților de oferire a sprijinului familial. Acest lucru poate determina apariția unor relații de putere inegale în interiorul spațiului intim. Având în vedere normele culturale despre rolurile de gen, adesea femeile sunt cele care poartă grija sarcinilor de îngrijire și care, per ansamblu, oferă mai puțin decât primesc (Ryan, 2007). Aceste norme sunt puternic legate de istoria regimurilor naționale de protecție socială specifice țărilor unde locuiesc membrii familiilor (Baldassar și colab., 2007; Baldassar și Merla, 2014; Kilkey și

¹⁷ În limba engleză global householding.

Merla, 2014). Mai mult, formele de implicare în relații mutuale de sprijin transnațional sunt un indiciu al poziției de clasă. Membrii familiei transnaționale au caracteristici la fel de diverse precum cei care locuiesc în proximitate spațială: provin din medii socioeconomice diferite, au un nivel educațional variat și posedă forme de capital inegale (Baldassar și Merla, 2014).

Inegalitățile produse de transformarea serviciilor de îngrijire în marfă și distincția dintre sudul și nordul global sunt foarte bine capturate în literatura despre lanțul îngrijirii¹⁸ (vezi Hochschild, 2000, 2005; Parreñas, 2001, 2005). Emigranții proveniți din sudul global își vând forța de muncă în nordul global, banii câștigați îndreptându-se la cei de acasă sub forma remiterilor – un schimb al iubirii pentru aur (Hochschild, 2004). Deși este acceptată ideea că relațiile ce presupun transferuri de sprijin și îngrijire sunt inegale și produc asimetrii, circulația sprijinului, spre deosebire de circuitul îngrijirii, trece de la o perspectivă despre piața muncii la una îndreptată spre economia morală a familiei (Baldassar și Merla, 2014). Este argumentat faptul că nu toate formele de sprijin care circulă de-a lungul granițelor sunt comodificate (Baldassar și Merla, 2014) și că apar forme de relaționare virtuală, inițiate atât de către transmigranți, cât și de către cei rămași în țara de origine (Madianou și Miller, 2012). Oferirea de suport în context transnațional nu reprezintă în lanțul de migrație doar un serviciu unidirecțional care posedă o valoare de schimb. Acesta liniaritate este criticată, argumentându-se că astfel de transferuri sunt multidirecționale, implică variați actori ai familiei extinse, pot avea loc simultan sau în perioade diferite de timp și trec dincolo de dihotomia migrant versus non-migrant (Baldassar și Merla, 2014). Analiza circulației sprijinului și a serviciilor de îngrijire din sfera domestică, nelimitată de perspectiva de piață, aduce valoare cunoașterii despre viața de familie în context transnațional pentru că și acesta este puternic conectată la aspectele economice, politice și sociale în general (Baldassar și Merla, 2014).

¹⁸ În limba engleză care chains.

Având ca bază teoretică studiile despre familia transnațională, sprijinul transnațional și circulația îngrijirii, studiul de față se manifestă critic față de perspectivele teoretice care supun familia proximității spațiale (vezi Rossi și Rossi, 1991), a celor care conceptualizează diversitatea în termeni de individualitate pură (vezi Giddens, 1991) sau lichiditate a relațiilor sociale (vezi Bauman, 2000). De asemenea, migrația nu este tratată ca un factor al destrămării familiale, al deresponsabilizării individuale sau al părăsirii părinților vârstnici. Practicile familiale analizate aici sunt văzute ca fiind „schimburi reciproce, multidirecționale și asimetrice de suport, care în cadrul rețelelor familiei transnaționale fluctuează pe durata cursului vieții supusă contextelor politice, economice, culturale și sociale atât a societăților de origine cât și a societăților gazdă” (Baldassar și Merla, 2014, p. 25).

Inovarea și reproducerea practicilor familiale în context transnațional

Din perspectiva turnurii cosmopolite în studiile despre migrație, într-un studiu despre relațiile transnaționale ale românilor super calificați din Canada, Nedelcu (2012) arată cum sunt reproduse practicile familiale și cum apar noi forme de socializare prin intermediul tehnologiilor de comunicare la distanță. Pornind de la o astfel de abordare, tehnologiile de informare și comunicare permit migranților să dezvolte atașamente multiple, să încorporeze valori cosmopolite, să personifice identități și biografii deteritorializate și să acționeze de la distanță în timp real (Nedelcu, 2012). Revoluția digitală, alături de complexitatea procesului de globalizare, contribuie la apariția, multiplicarea, intensificarea și reciprocitatea practicilor familiale cotidiene transnaționale. În termenii autoarei vorbim astfel de emergența unui nou habitus transnațional și a unor noi modele de socializare (Nedelcu, 2012).

Utilitatea conceptului de habitus transnațional își găsește valoarea în capacitatea acestuia de a analiza experiențele transnaționale în epoca dezvoltării tehnologiei, și de a oferi interpretări mecanismelor prin care

migranții își gestionează apartenența multiplă și dezvoltă aptitudini și abilități cosmopolite (Nedelcu, 2012). Pe de altă parte, apariția unor noi modele de socializare se datorează explicit faptului că relațiile intergeneraționale specifice de transmitere a valorilor și de învățare a habitusului social au loc la depărtare, peste granițele statale sau ale continentelor (Levitt și Glich-Shiller, 2003; Nedelcu, 2012; Vuorela, 2002). Putem vorbi aici, de exemplu, despre noi modele parentale în cadrul cărora părinții se îngrijesc de educarea copiilor lor de la distanță prin intermediul aplicațiilor de comunicare ce permit transmisii audio și video în timp real (VOIP). Un alt exemplu la care ne putem gândi este resocializarea vârstnicilor pentru a deprinde abilitățile necesare de utilizare a tehnologiilor informaționale și de comunicații. Remiterile sociale (Levitt, 1998) au de asemenea un rol deosebit în viața de familie transnațională. În special non-migranții învață despre societățile gazdă ale copiilor lor, despre cultura și valorile de acolo, despre instituții ș.a.m.d., ceea ce permite o lărgire a orizontului social al vârstnicilor (Nedelcu, 2012).

În ceea ce privește categoria migranților înalt calificați incluși în studiul său, autoarea afirmă că prin folosirea tehnicilor de comunicare instantanee aceștia adoptă mai degrabă inconștient moduri de gândire și acțiune ce reflectă orientări duale, transnaționale sau chiar cosmopolite (Nedelcu, 2012). Se dezvoltă astfel și o formă de intimitate virtuală (Wilding, 2006), ce permite migranților și non-migranților să dezvolte „abilități emoționale și funcționale care orientează procesul de decizie și acțiune în contextul vieții transnaționale” (Nedelcu, 2012, p. 1352). Indivizii produc și reproduc practici familiale (Morgan, 2011) în context transnațional prin intermediul diferitelor forme de coprezență, puternic legate de tehnicile de comunicare folosite, a căror variație este influențată de nevoile membrilor familiei, de competențele de utilizare a tehnologiei, de disponibilitatea și accesul la diverse forme de comunicare și de norme și obligațiile familiei (Nedelcu și Wyss, 2016).

Totuși, perspectiva cosmopolită este departe de a fi o caracteristică generală în rândul familiilor transnaționale. Pe de o parte, accesul inegal la servicii și tehnologii de comunicare, abilitățile de utilizarea a acestora, legalitatea șederii în țara de destinație sau contextul politic sunt factori care contribuie la eterogenitatea relațiilor de peste granițe dintre membrii familiei (Nedelcu, 2012). Mai mult, nu este exclusă nici posibilitatea existenței dezinteresului pentru continuarea menținerii legăturilor cu cei din țara de origine sau a adoptării unui stil de viață caracteristic celui cosmopolit (Nedelcu, 2012). În general, pentru cel din urmă caz, putem vorbi despre distincția solidaritate familială versus individualizare, care surprinde legăturile dintre familie, migrație și preferințe personale (Nedelcu și Wyss, 2016).

Pe lângă capacitatea de a reduce sentimentele negative cauzate de distanță, de a menține unitatea și forma colectivă a familiei și de a oferi asigurări pentru alte forme de reciprocități și sprijin familial, efectele dezvoltării tehnologiilor de comunicare la distanță și frecvența utilizării acestora în context transnațional pot contribui la apariția unor noi așteptări cu privire la solidaritatea familială (Nedelcu și Wyss, 2016) și la noi forme de practici familiale (Nedelcu, 2012). Dacă mai sus am arătat cum, în unele cazuri, noile practici familiale pot fi privite prin lentila cosmopolită și au efecte pozitive asupra solidarității familiale, emergența unor noi așteptări - și deci a unor noi valori și obligații în cadrul familiilor transnaționale - conduce la noi constrângeri, cel mai adesea, în rândul migranților (Nedelcu și Wyss, 2016).

Capitolul II.

Relaționare familială în context transnațional și factori determinanți

Introducere

La baza acestui capitol stă literatura de specialitate care tratează în mod direct relațiile intergeneraționale de familie în contextul separării produsă de mobilitatea spațială și distanța geografică. Mai întâi aduc în discuție diversele tipologii care măsoară, sau cel puțin identifică, forme de relaționare socială, emoțională și economică în cadrul familiei și între generații. Încep cu expunerea unor referințe de bază, precum tipurile de solidaritate intergenerațională propuse de Bengtson și colaboratorii lui (vezi Bengtson și Schrader, 1982; Bengtson și Roberts, 1991), formele de sprijin și îngrijire identificate de Finch (Finch, 1989; Finch și Groves, 1983; Finch și Mason, 1993) sau tipologia serviciilor oferite rudelor propusă de Litwak și Kulis (1987). Continui mai apoi cu prezentarea mai multor adaptări ale acestor referințe deja clasice care încearcă să surprindă mai atent relația dintre practicile familiale și separarea/distanța geografică dintre membrii familiei.

În a doua parte a capitolului încerc să descriu în parte o serie de aspecte legate de viața familiilor transnaționale și modul în care aceste practici și forme de sprijin se dezvoltă în contextul migrației. De asemenea, trimit la o serie de studii diferite de cele la care am contribuit personal pe parcursul timpului, realizate în rândul familiilor românești multi-situate spațial. Nu îmi asum nici de data aceasta exhaustivitatea expunerii cunoașterii științifice bazată pe publicațiile pe aceste teme, dar

consider că prin intermediul informației prezentate reușesc în suficient de mare măsură să contribui la o înțelegere cât mai clară a efectele pe care le are migrația și mobilitatea în general asupra relațiilor intergeneraționale din cadrul familiilor transnaționale.

Numeroase studii de dată recentă argumentează că familiile transnaționale obișnuiesc să fie implicate în aceleași tipuri de transferuri, precum este cazul familiilor a căror membri se află în proximitate spațială (vezi de exemplu Baldassar și colab., 2007). Totuși, în context transnațional, relațiile de familie sunt supuse unor reconfigurări, rezultate în urma negocierilor familiale (Finch și Mason, 1993) odată ce copilului adult primește licența de a pleca în străinătate (Baldassar, 2011). Un exemplu ilustrativ este intensificarea suportului oferit de copiii migranți părinților rămași în țara de origine, comparativ cu situația în care relațiile intergeneraționale se desfășoară în interiorul granițelor, când suportul oferit este preponderent în sens descendent (Attias-Donfut și Cook, 2017; Finch, 1989). Copiii adulți care locuiesc în străinătate au șanse mai mari să ofere suport financiar, pe când cei care locuiesc în proximitate oferă părinților în mai mare măsură asistență personală (König și colab., 2018; Zimmer și colab., 2014). Implicarea părinților non-migranți pentru menținerea relațiilor familiale nu este de neglijat, aceștia menținându-și rolul activ în păstrarea legăturilor de familie, fie de la distanță, fie angajând călătorii în țara de destinație a copilului plecat (Hărăguș și colab., 2018; Nedelcu, 2017; Nedelcu și Wyss, 2019; King și colab., 2014, 2016, Zickgraf, 2017). De asemenea, formele de sprijin sunt negociate astfel încât contribuția pentru sprijinul intergenerațional să fie în acord cu posibilitățile fiecărui membru al familiei (Finch și Mason, 1993; König și colab., 2018). Totodată, nu în toate cazurile familiile se implică în oferirea de sprijin intergenerațional, existând o asociere puternică între lipsa sprijinului oferit și beneficiat de către părinții non-migranți și copiii adulți plecați în străinătate (Földes, 2016).

Tipologii ale practicilor familiale dintre generații

Așa cum am menționat în primul capitol, solidaritatea intergenerațională este un concept multidimensional care descrie modul în care funcționează sistemele de coeziune și integrare familială (Bengtson și Schrader, 1982; Mangen și colab., 1988). Dacă anterior am discutat în termeni generali despre contribuția epistemologică a teoriei solidarității intergeneraționale, aici urmăresc modul în care conceptul a fost operaționalizat, pentru a surprinde complexitatea relațiilor familiale. Bengtson și colaboratorii operaționalizează conceptul de solidaritate familială pornind de la modelul de integrare familială propus de Nye și Rushing, identificând șase tipuri interdependente de solidaritate¹ (Bengtson și Schrader, 1982; Bengtson și Roberts, 1991). O primă dimensiune a acestui concept este solidaritatea afectivă sau emoțională, care se referă la împărtășirea sentimentelor de intimitate familială, la intensitatea legăturilor emoționale și a sentimentului de apartenență. A doua dimensiune, solidaritatea de contact sau asociațională, se referă la frecvența contactului dintre membrii generațiilor. A treia dimensiune, solidaritatea structurală, face trimitere la setul de oportunități care oferă posibilitatea existenței transferurilor intergeneraționale, precum și la componența familiei extinse sau venitul gospodăriei. Cea de a patra categorie este solidaritatea normativă sau culturală, care dorește să surprindă atitudini și valori legate de importanța familiei și de responsabilitățile ce trebuie asumate în cadrul familiei extinse. Pe lângă aspectele normative, autorii aduc în discuție importanța consensului dintre generații în ceea ce privește setul de practici și de valori împărtășite. În cele din urmă, a șasea dimensiune, solidaritatea funcțională, se referă la măsura în care un anumit tip de suport este oferit sau beneficiat din partea membrilor aflați pe linia generațională ascendentă sau descendentă (Mangen și colab., 1988; Bengtson și Roberts, 1991).

¹ În limba engleză acestea sunt denumite ca *affectual solidarity*, *associational solidarity*, *structural solidarity*, *normative solidarity*, *consensual solidarity* și *functional solidarity*.

Szydlik (2016) avansează teoria solidarității intergeneraționale și descrie conceptul ca fiind un rezultat al legăturilor și interacțiunilor dintre membrii familiei care aparțin mai multor generații succesive. Spre deosebire de structura propusă de Bengtson și colaboratorii, Szydlik (2016) consideră că nu doar solidaritatea structurală definește contextul în care pot avea loc relațiile intergeneraționale. Pe de o parte, solidaritatea normativă și cea consensuală reflectă deopotrivă potențialul pentru solidaritate intergenerațională. Pe de altă parte, formele de expresie a solidarității intergeneraționale sunt solidaritatea funcțională, cea afectivă și solidaritatea asociațională (Szydlik, 2016). Solidaritatea funcțională include sprijin constând în bani, asistență cu costuri de timp (suport practic, îngrijire personală, oferirea de sfaturi și consultanță) și corezidența. Solidaritatea asociațională se referă la variate tipuri de interacțiuni față-în-față sau mediate, iar cea emoțională descrie legăturile sentimentale și apropierea emoțională dintre membrii familiei (Szydlik, 2016).

În context local, cele mai întâlnite forme de sprijin familial sunt sprijinul material (în bani sau bunuri), sprijinul practic și îngrijirea personală (oferită părinților cu probleme de sănătate sau nepoților mici) și suportul afectiv, fiecare dintre acestea fiind caracteristice într-o mai mică sau mai mare măsură ambelor generații, cea a copiilor adulți și cea a părinților vârstnici (Bawin-Legross și Stassen, 2002; Bianchi și colab., 2006; Herlofson și colab., 2011; Silverstein și colab., 2012). Corezidența ca formă a solidarității funcționale trimite la sprijinul oferit prin punerea la dispoziție a unui spațiu de locuit (Brandt și colab., 2009; Dykstra și colab., 2013; Hărăguș, 2014; Isengard și Szydlik, 2012), iar ca formă a solidarității intergeneraționale structurale, corezidența se referă la un aranjament de locuire care facilitează schimburile intergeneraționale (Dykstra și colab., 2013; Hărăguș, 2014). Direcția pe care aceste transferuri o pot lua este preponderent ascendentă (beneficiarii fiind părinții) sau preponderent descendentă (beneficiarii fiind copiii adulți). De asemenea, se observă și

transferuri mutuale sau reciproce pe termen scurt și pe termen lung (Dykstra și Fokkema, 2011; Leopold și Raab, 2011).

În afara autorilor menționați, multidimensionalitatea relațiilor de familie este discutată și în alte studii cu contribuții teoretice valoroase, dar care nu fac trimitere la conceptul de solidaritate intergenerațională. De exemplu, în analiza lor despre relația dintre tehnologie, proximitate și suport familial, Litwak și Kulis (1987) propun o serie de itemi pentru măsurarea intensității legăturilor de familie, respectiv: frecvența contactului față-în-față, frecvența contactului prin telefon, numărul rudelor apropiate care locuiesc împreună sau în proximitate, numărul de activități gospodărești realizate de membrii familiei, frecvența serviciilor care nu necesită prezența fizică sau frecvența serviciilor care necesită prezența fizică pe o perioadă limitată (Litwak și Kulis, 1987). Contribuția autorilor la înțelegerea efectelor pe care le are depărtarea geografică pentru viața de familie datează încă din anii '60 și reprezintă printre primele critici la adresa perspectivei lui Parsons despre familie (Litwak, 1960).

Un alt studiu mai recent identifică patru tipuri de relații familiale dintre părinții vârstnici și copiii adulți non-rezidenți: familialism descendent, familialism ascendent, suport la distanță, autonomie (Dykstra și Fokkema, 2011). Analiza se bazează pe datele anchetei SHARE², realizată pe eșantioane reprezentative populațiilor din mai multe state europene. Autorii traduc termenul familialism ca aprobare a normelor de familie, iar familiarismul ascendent, respectiv descendent, fac trimitere la direcția dinspre care circulă sprijinul practic (de la copii la părinți, respectiv de la părinți la copii) (Dykstra și Fokkema, 2011). Suportul la distanță scoate în evidență prevalența suportului financiar (de la părinte), comparativ cu cel practic și distanțe mai mari între locuința copiilor și a părinților (Dykstra și Fokkema, 2011). Toate cele trei tipuri implică probabilități ridicate de contact săptămânal și probabilități

² Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. Din păcate, România nu a fost inclusă în acest program de cercetare.

scăzute pentru lipsa valorilor legate de obligațiile familiale (Dykstra și Fokkema, 2011). Cele mai frecvente subgrupuri identificate de autori sunt tipul de familialism descendent și tipul caracterizat prin autonomie (Dykstra și Fokkema, 2011).

Plecând de la aceste studii despre caracterul multidimensional al relațiilor de familie, apare un nou val de studii care tratează acest subiect în contextul migrației. O serie de studii cantitative mai recente pornesc de la premisa multidimensionalității formelor de relaționale familială în contextul migrației și propun variații ale formelor de solidaritate intergenerațională (Rooyackers și colab., 2014, 2016; Baykara-Krumme și Fokkema, 2018; Karpinska și Dykstra, 2018; Bó și colab., 2020). Un prim astfel de studiu a fost publicat în anul 2014 și analizează solidaritatea intergenerațională dintre mamă și copiii adulți, comparând familiile native olandeze și familiile de imigranți a căror membrii locuiesc împreună în Olanda (Rooyackers și colab., 2014). Autorii au identificat cinci tipuri de relații intergeneraționale în funcție de prevalența practicilor existente: reciprocitate, interdependență pe linie ascendentă, interdependență pe linie descendentă, interdependență afectivă și independență (Rooyackers și colab., 2014). Nu au fost identificate diferențe substanțiale între familiile native și familiile cu origine diferită de cea olandeză. Tipul de relații unde prevalează reciprocitatea sunt în mai mare măsură reprezentate în rândul familiilor de imigranți, pe când interdependența emoțională este mai puternic reprezentată în rândul familiilor de nativi (Rooyackers și colab., 2014). Autorii continuă explorarea diferențelor de tipare ale relațiilor de familie în contextul migrației și publică un nou studiu care introduce elementul transnațional (Rooyackers și colab., 2016). În rândul familiilor transnaționale au fost identificate două subgrupuri, cel caracterizat prin interdependență emoțională și cel caracterizat prin detașament (Rooyackers și colab., 2016). Primul grup este cel mai puternic reprezentativ și include

probabilități ridicate pentru schimburi de suport emoțional și contact indirect. În cel de-al doilea caz, contactul, sprijinul financiar și cel emoțional sunt puțin probabile, atât din partea părinților rămași în țara de origine, cât și din partea copiilor imigranți în Olanda (Rooyackers și colab., 2016).

Un alt studiu a fost realizat în rândul familiilor de origine turcă cu membrii care au emigrat în Europa de Vest și de Nord (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018). Autoarele au identificat patru subcategorii de relații dintre părinții vârstnici și copii adulți: solidaritate completă, relații bazate pe comunicare, relații bazate pe schimburi financiare (atât de la părinți cât și de la copii) și tipul autonom (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018). Prima subcategorie este cea mai puternic reprezentată și scoate în evidență cel mai ridicat grad de coeziune familială. În cazul relațiilor transnaționale dintre copilul migrant în Europa și părintele non-migrant în Turcia, cele mai frecvente sunt de tipul autonom, urmate de solidaritate completă și orientată material (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018). Comparativ cu cazurile în care nici părintele, nici copilul nu sunt migranți, sau cu cazurile în care copilul și părintele sunt migranți și locuiesc împreună în aceeași țară europeană, subgrupul autonom este cel mai puternic reprezentat în rândul diadelor care trăiesc separate de granițele naționale (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018). Comparativ cu non-migranții, atât familiile reîntregite, cât și relațiile transnaționale sunt mai puternic orientate material și mai puțin orientate spre relații bazate pe oferirea de sfaturi (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018).

Pentru cazul imigranților de origine poloneză în Olanda, un alt studiu remarcă prezența a trei subgrupuri caracterizate pe baza diferitelor forme de expresie a solidarității intergeneraționale (Karpinska și Dykstra, 2018). În analiza realizată de autoare, cele mai importante practici pentru aceste familii transnaționale sunt menținerea contactului și oferirea de suport emoțional. Au fost evidențiate trei clase latente: solidaritatea armonioasă, care include prezența suportului emoțional

oferit atât de către copii, cât și de către părinți, vizite regulate și contact mediat tehnologic cel puțin săptămânal; solidaritatea obligatorie, care se referă la importanța menținerii contactului și mai puțin a schimbului de suport emoțional, financiar sau practic; și solidaritatea detașată, cu așteptări reduse de practici familiale din partea ambelor generații (Karpinska și Dykstra, 2018). Acest din urmă subgrup are probabilitatea cea mai crescută ca membrii familiei să împărtășească în mai mică măsură normele despre obligațiile familiale (Karpinska și Dykstra, 2018).

Folosind metode de analiză similare cu cele prezentate mai sus a fost studiat și cazul familiilor transnaționale din România, pe baza unor date de anchetă culese în 2011 pe un eșantion de persoane cu vârsta mai mare de 65 de ani (Bó și colab., 2020). Ancheta menționată urmărește să identifice, din perspectiva părinților vârstnici, tipurile de sprijin familial și caracteristicile persoanelor implicate în diversele forme de schimburi sau transferuri, incluzând copiii adulți corezidenți, cei care locuiesc altundeva în țară sau copiii adulți emigranți (Stoica, 2011). Din totalul copiilor adulți incluși în analiza relațiilor cu părintele, 13% sunt plecați în străinătate, 35% locuiesc împreună cu părinții lor, iar restul de 84% locuiesc în România, dar nu împreună cu părinții (Bó și colab., 2020). Autorii propun un set de șase subgrupuri, în funcție de tipul sprijinului și de direcția dinspre care sprijinul este oferit. Două subgrupuri evidențiază probabilități crescute pentru oferirea de suport copiilor, unul pentru toate tipurile de suport și altul doar pentru suport instrumental (practic) și oferirea de bunuri. Alte două subgrupuri evidențiază suportul primit de la copii, pe de o parte suport financiar și pe de altă parte suport instrumental și bunuri. Un al cincilea cluster indică existența reciprocității, toate tipurile de sprijin având probabilități mari să fie atât primite, cât și oferite de către părinți. În final, cel de al șaselea grup indică probabilități reduse pentru toate tipurile de sprijin. Cele mai reprezentate clustere sunt cele cu schimburi bidirecționale, urmate de cei care nu oferă sprijin și mai apoi de părinții care primesc suport instrumental și bunuri

(Bó și colab., 2020). Pentru relația părintelui rămas în România cu copilul plecat în străinătate, rezultatele de regresie logistică prezentate în articol arată că singura valoare pozitivă a estimatorului este specifică categoriei variabilei dependente care include probabilități mari de suport financiar primit de la copil (Bó și colab., 2020). În cazul în care aceștia împart aceeași gospodărie, cel mai probabil relația va fi una de reciprocitate, iar dacă copii locuiesc în altă parte, relația va presupune o implicare mai puternică a părinților care contribuie cu bunuri și suport instrumental (Bó și colab., 2020).

Studiile calitative fac adesea distincția dintre *caring about* și *caring for*, prima expresie referindu-se la suportul emoțional, iar cea de a doua la diversele forme de sprijin practic (Finch și Groves, 1983; Fisher și Tronto, 1990; Ackers și Stalford, 2004). Cel mai des utilizat termen este cel de grijă³, care face trimitere la mai multe tipuri de suport, precum: cel material, găzduire sau oferire de spațiu pentru locuit, sprijin moral, asistență personală, îngrijirea copiilor și alte forme de ajutor practic (Finch, 1989). Plecând de la conceptul de grijă propus de Finch, literatura despre familii transnaționale, bazată pe interviuri calitative și teren etnografic, aduce de asemenea în prim-plan multidimensionalitatea formelor de sprijin familial. Una dintre lucrările de referință care tratează subiectul familiilor transnaționale distinge între tipuri, metode și modele de sprijin (Baldassar și colab., 2007). Grijă poate fi emoțională/morală, financiară, sau poate consta în activități practice consumatoare de timp și oferire de găzduire. Manifestarea grijii față de membrii familiei poate fi realizată, virtual, prin intermediul tehnologiilor de comunicare și în proximitate, sau în timpul vizitelor. În cazul din urmă, sprijinul poate fi de rutină sau determinat de situații de criză (Baldassar și colab., 2007).

³ În engleză, literatura bazată pe metodologii calitative utilizează în mod aproape universal termenul *care*, tradus aici prin „grijă”, care nu se referă doar la asistența personală, ci poate include alte tipuri de sprijin, precum practic și material. Una dintre explicațiile pentru utilizarea termenului *care* sau a sintagmei *care work* în studiile calitative este accentul pus pe diferențele de gen, în analiza diferitelor practici familiale.

O altă tipologie a aranjamentelor oferirii de îngrijire în rândul familiilor transnaționale face distincția între mai multe configurații privind aspecte legate de proximitate și timp (Kilkey și Merla 2014). Autoarele propun mai multe categorii de persoane implicate în forme de suport familial în proximitate sau la distanță și în funcție de țara unde are loc sprijinul (Kilkey și Merla, 2014). „Vizitatorii” sunt membrii familiei care călătoresc spre țara de destinație a rudelor emigrante pentru a oferi sau beneficia de sprijin în timpul vizitelor pe termen scurt, iar „cei care reapar” sunt migranții reîntorși pe termen scurt în țara de origine pentru a oferi sau beneficia de îngrijire⁴. Reîntoarcerea, respectiv relocarea⁵, au loc atunci când mobilitatea este permanentă, necesitând oferire sau beneficiere de îngrijire pe termen lung. În primul caz, emigranții se reîntorc în țara de origine, iar cel de al doilea caz face referire la membrii familiei care se mută în țara de destinație. O altă categorie sunt rudele care circulă frecvent dintr-o țară în alta în interiorul rețelelor transnaționale familiale pentru a oferi sau beneficia de sprijin⁶. Ultima categorie a interdependenței dintre locație, durată și mobilitate este oferirea sau beneficierea de suport la distanță fără ca persoanele să inițieze deplasări peste granițe⁷. Astfel, suportul oferit poate fi direct, prin interacțiune fizică sau la distanță, prin forme de comunicare mediate tehnologic. Totodată, la distanță, implicarea poate să nu presupună mereu oferirea de sprijin, ci și coordonarea sau delegarea activităților asociate sprijinului (Kilkey și Merla, 2014). Toate aceste situații, sprijin direct prin coprezență, sprijin la distanță, coordonare sau delegare de la distanță, necesită existența unor relații sociale puternice în interiorul rețelei familiale transnaționale (Kilkey și Merla, 2014).

⁴ În limba engleză *visitors* și *reappears*.

⁵ În limba engleză *returners* și *relocaters*.

⁶ Se referă la conceptul în limba engleză *flying kin*.

⁷ Această categorie este denumită în limba engleză ca *remainers*.

Viață transnațională și practici de familie

Gestionarea relațiilor familiale la distanță

Pe parcursul lucrării am încercat să evidențiez inerența emoțiilor și a sentimentelor pentru relațiile intergeneraționale din cadrul familiilor. În contextul locuirii la distanță, dar mai ales atunci când depărtarea trece dincolo de granițele naționale, sentimentele de dor și lipsă a membrilor familiei devin adesea parte integrantă a relațiilor familiilor transnaționale. Aceste sentimente și trăiri se manifestă discursiv, corporal, prin practici sau prin imaginar (Baldassar, 2008a). Literatura de specialitate diferențiază între dorul de familie și de cei apropiați și dorul de casă și nostalgia față de țară sau de locul de origine (Baldassar, 2008a, 2011). Studiile etnografice ale autoarei arată, mai mult sau mai puțin direct, că apariția și dezvoltarea acestor trăiri personale sunt determinate printre altele de tipul migrației și de apartenența de clasă. Mai arată că în rândul unei categorii specifice de emigranți (italieni care au emigrat în Australia ca refugiați în perioada postbelică), dorul pentru cei rămași acasă, familie și alții apropiați este la fel de intens ca și dorul față de țară și locurile rămase în urmă (Baldassar, 2011). Pe de altă parte, pentru noua generație de emigranți cosmopoliți, a căror mobilitate este puternic legată de stilul de viață, dorul de țară și locurile natale este exprimat în mai mică măsură comparativ cu sentimentele de dor față de cei rămași în țara de origine (Baldassar, 2011).

Gestionarea acestei dimensiuni emoționale a relațiilor dintre membrii familiilor transnaționale este realizată prin adoptarea unor forme variate și complementare de apropiere a sentimentului de prezență, fie ea fizică, virtuală, încorporată sau imaginată (Baldassar, 2011). Construirea acestui sentiment sau a acestor forme de simțire creează noțiunea de coprezență. Autoarea identifică patru tipuri de coprezență, ținând cont de formele de manifestare a sentimentelor de dor și lipsă: coprezență virtuală, coprezență prin reprezentare, coprezență

fizică sau corporală și coprezență imaginată⁸ (Baldassar, 2008a). Prima face trimitere la practicile care au loc la distanță și sunt mediate de tehnologiile de comunicații. Vorbim aici despre discuții directe prin telefon sau prin conectare la Internet (*Voice Over Internet Protocol*) și folosirea mesajelor scrise prin intermediul SMS-urilor, emailului sau aplicațiilor de mesagerie rapidă (Madianou și Miller, 2012). Cea de a doua formă, coprezența prin reprezentare, evidențiază modul în care anumitor obiecte, sau unor terțe persoane, le sunt încorporate sentimentul internalizat de absența fizică a celui, celei sau celor de departe (Baldassar, 2008a). Aceste obiecte pot fi cărți poștale, scrisori, fotografii sau cadouri. Valoarea materială a acestora este de mai puțin relevanță aici, ceea ce primează fiind însemnătatea subiectivă, încărcată emoțional și care declanșează amintiri. Un alt aspect îl reprezintă corporalitatea acestor obiecte sau persoane, contribuind astfel la posibilitatea de a utiliza toate cele cinci simțuri umane pentru consolidarea sentimentului de coprezență.

Următoarea categorie este coprezența fizică sau corporală, aceasta fiind considerată forma cea mai completă și satisfăcătoare de coprezență (Baldassar, 2008a, 2011). Astfel, este evidențiată importanța atribuită corporalității și senzorialității în general, pentru ca sentimentul de prezență să fie desăvârșit (Baldassar, 2008a, 2011). Îmbrățișările, sărutul sau privirea sunt practici care pot fi simțite doar prin prezența fizică și au rolul de a reasigura participanții că intimitatea familială este încă păstrată și puternică (Baldassar, 2008a). Rezultatele studiilor etnografice arată că nevoia de *a fi lângă* și de *a fi cu* membrii familiei este mai puternic exprimată de către părinți decât de către copii, explicând astfel nevoia puternică a celor dintâi de a se asigura că cei plecați peste granițe trăiesc în bunăstare (Baldassar, 2008a, 2011). Cea din urmă formă de coprezență identificată de Baldassar este cea creată de către membrii familiilor

⁸ În limba engleză virtual co-presence, co-presence by proxy, physical co-presence și imagined co-presence.

transnaționale prin intermediul imaginarului. Un exemplu este dat de practicile religioase pe care membrii familiei le practică mai mult sau puțin regulat, precum rugăciunea pentru binele celor aflați la distanță (Baldassar, 2008a). Chiar dacă este prezentată ca o formă distinctă, autoarea susține că imaginarul este un tip de coprezență identificabilă și în celelalte tipuri de coprezență.

Manifestarea unor forme de coprezență cotidiană⁹ (Nedelcu și Wyss, 2016) este conceptualizată în directă legătură cu noua eră a tehnologiilor de comunicare și de modul în care familiile transnaționale își dezvoltă și reproduc practicile asimilate de zi cu zi. Coprezența cotidiană este similară cu forma virtuală de coprezență specificată de Baldassar (2008a), ambele fiind modalități de a păstra legăturile familiale la distanță prin intermediul tehnologiilor informaționale și de comunicare, care, de altfel, contribuie semnificativ la diminuarea emoțiilor produse de depărtare și absență fizică. Totuși, în studiul calitativ realizat în rândul imigranților români din Elveția, autoarele mai sus citate evidențiază faptul că formele de comunicare online potențează reproducerea practicilor familiale în context transnațional (Nedelcu și Wyss, 2016). Accesul facil la resursele de comunicare la distanță crește, în unele cazuri, frecvența și durata timpului dedicat convorbirilor, ceea ce face ca, adesea, activitățile de zi cu zi să fie împărtășite în timp real cu ceilalți membri ai familiei aflați în alte țări sau chiar continente (Nedelcu și Wyss, 2016).

În termeni de conținut și durată, coprezența cotidiană mediată tehnologic distinge trei forme diferite de contact virtual transnațional: coprezență rituală, coprezență omniprezentă și coprezență consolidată¹⁰ (Nedelcu și Wyss, 2016). Prima dintre acestea descrie o formă minimală de contact, de durată scurtă, dar care are loc regulat. În acest caz, conținutul mesajului transmis este mai puțin important, dar simplul fapt

⁹ În limba engleză *ordinary co-presence*.

¹⁰ În limba engleză *ritual co-presence, omnipresent co-presence și reinforced co-presence*.

de a purta un dialog evidențiază importanța substratului emoțional și relațional. Coprezența omniprezentă este mediată de tehnologiile care permit transmiterea de informație audio și video în același timp (de exemplu Skype) și prin intermediul cărora este creat un tip de spațiu prin care sunt împărtășite activitățile cotidiene. Acest tip de coprezență, prin frecvența, durata și conținutul interacțiunii online, evidențiază poate cel mai bine modul în care practicile familiale, care inițial puteau fi prezente doar în contextul proximității fizice, sunt readaptate și reproduse chiar și la mii de kilometri distanță. Cea de a treia categorie, coprezența consolidată, arată modul în care practicile de comunicare ce implică tehnologie devin mai intense în situații de criză sau pe durate de timp mai lungi, ambele legate de vulnerabilitatea părinților vârstnici non-migranți. Chiar dacă interacțiunea virtuală nu înlocuiește utilitatea prezenței fizice, aceasta dintâi este de o deosebită importanță, atât pentru copiii adulți aflați la distanță, cât și pentru părinții în vârstă. Ea rămâne o formă de exprimare a preocupărilor pentru bunăstarea familială și produce un sentiment de siguranță și de satisfacție că responsabilitățile familiale au fost îndeplinite.

Studiind varietatea practicilor de comunicare în rândul familiilor transnaționale, se identifică o nouă formă de coprezență, și anume coprezența ambientală (Madianou, 2016). În contextul dezvoltării tehnologiei comunicațiilor, prin reducerea costurilor, dar și prin varietatea formelor și metodelor de comunicare la distanță, putem vorbi despre un nou mediu în care au loc și se dezvoltă relațiile sociale. Madianou (2016) identifică un tip specific de practică familială direct legată de sentimentul de coprezență și acest nou mediu virtual, teoretizat sub conceptul de *polymedia* (despre *polymedia* vezi Madianou și Miller, 2012). Autoarea aduce în discuție coprezența ambientală în contextul emergenței unor noi forme de relaționări a indivizilor cu media virtuală. Afișajul în spațiile online a activităților de zi cu zi sau cu ocazii speciale (prin intermediul postării de imagini, înregistrări video sau distribuirea

locației unde persoana se află într-un anumit moment) sau simplul fapt de a fi *online* sau *offline* reprezintă un transfer de informație care reușește să producă un sentiment de coprezență între cei aflați la distanță (Madianou, 2016). Acest tip de interacțiune socială nu este unul diadic și cu atât mai puțin direct, iar informația postată online poate fi accesată în timp real sau după o perioadă temporală nedefinită (în cazul în care aceasta nu este ștearsă de către utilizator). Mai mult de atât, având în vedere gradul ridicat de portabilitate al dispozitivelor care permit comunicarea online, accesul la aceste informații este extrem de facil. Vedem astfel că practicile subsumate coprezenței ambientale au înțelesuri variate și sunt adesea construite subiectiv și nu sunt supuse limitelor de timp și mobilitate geografică. În ciuda faptului că, într-adevăr, aceste noi forme de relaționare cu media au redus interacționarea directă prin conversații sau schimburi de mesaje, coprezența ambientală nu înlocuiește celelalte tipuri de coprezență, practicile „tradiționale” continuând să aibă loc (Madianou, 2016).

Am văzut până acum că dezvoltarea tehnologiilor de comunicare contribuie semnificativ pentru ceea ce numim coprezență virtuală și coprezență ambientală. Diferența ușor observabilă dintre aceste două forme de răspuns la implicațiile emoționale ale vieții de familie transnaționale ne arată modul în care indivizii folosesc și se raportează la media virtuală. Astfel, „emergența unui mediu ce oferă oportunitate de comunicare și care funcționează ca o structură integrată în care fiecare mediu în parte este definit în termeni relaționali în contextul tuturor celorlalte forme media” definește conceptul de *polymedia* (Madianou și Miller, 2012, p. 170). Înțelegerea modului în care sunt folosite tehnologiile de comunicare este direct legată de complexitatea relațiilor interpersonale și a practicilor inerente acestora. Teoria construită în jurul conceptului de *polymedia* ne arată cum însăși tehnologia este re-socializată, prin trecerea de la implicațiile sale tehnologice și economice la acelea ce țin de moralitate, socialitate și aspecte legate de trăiri

emoționale (Madianou și Miller, 2012). Desigur, acest mediu digital nu este prezent în toate societățile și, cu atât mai puțin, nu are un caracter omogen. Pentru ca *polymedia* să poată exista, autoarele identifică trei aspecte cruciale: acces și disponibilitate la tehnologie, accesibilitate din punctul de vedere al costurilor și, nu în ultimul rând, însușirea de competențe digitale (Madianou și Miller, 2012). *Polymedia* însușește două dimensiuni esențiale, una legată de dezvoltarea tehnologiilor informaționale și istoria relațiilor la distanță, iar alta privește aspecte ce țin de emoții individuale. Prima dimensiune, remediarea, înțelege modul în care utilizarea anumitor forme de comunicare își schimbă semnificația odată cu trecerea timpului și cu dezvoltarea tehnologiei (Madianou și Miller, 2012). Conform celei de-a doua dimensiuni fiecare mediu de comunicare virtuală are interpretări diferite în relație cu emoționalitatea, fie prin dezvăluirea ei în fața celorlalți, fie prin consecințele acesteia (Madianou și Miller, 2012).

Polymedia înseamnă nu doar că anumite forme media sunt văzute ca fiind mai mult sau mai puțin potrivite pentru tipuri specifice de relaționări. Cele mai multe relaționări creează configurații particulare ale media care funcționează mai bine pentru anumite nevoi de comunicare. (Madianou și Miller, 2012, p. 179).

Totodată, este interesant cum practicile de comunicare în cadrul *polymedia* sunt supuse constrângerilor normative, în sensul că unele forme media sunt „mai potrivite din punct de vedere moral decât altele” și în ideea în care tipul de comportament în spațiul virtual trebuie să fie considerat de către ceilalți ca fiind acceptabil (Madianou și Miller, 2012, p. 180). Aspectele negative ale *polymedia* nu sunt nici ele omise. Autoarele evidențiază o serie de conflicte de putere și încercări de utilizare a acestor forme media pentru a schimba și controla felul în care una dintre persoanele implicate în procesul de comunicare se înfățișează în fața celorlalte (Madianou și Miller, 2012).

Vizitele transnaționale. Semnificații și tipuri de sprijin

Alături de comunicarea mediată tehnologic, vizitele și prezența fizică sunt esențiale, fiind văzute ca „momente cheie” care consolidează unitatea grupurilor de familii transnaționale (Baldassar și colab., 2007, p. 138). În ciuda avansului tehnologic și a multiplelor forme de conexiune la distanță, o serie de elemente constitutive ale sentimentului de coprezență nu pot fi materializate decât prin intermediul contactului față-în-față, direct și corporal (Urry, 2002). Vizitele în țara de origine a migranților reprezintă o căutare personală pentru bunăstarea spirituală, emoțională și mentală (Baldassar, 2008a). Totodată, acestea reprezintă singurele ocazii prin care membrii familiei au posibilitatea să ofere sprijin practic¹¹ (Baldassar, 2008b), reafirmă pentru o parte dintre emigranți sentimentul de apartenență la țara de origine și permit părinților să evalueze cu „proprii lor ochi” starea copiilor lor (Baldassar, 2011).

Vizitele părinților sunt de obicei mai rare decât cele ale copiilor adulți emigranți și sunt adesea legate de nașterea nepoților sau de perioada de după „instalarea” în noua locuință din țara de destinație (Baldassar, 2011) și pot continua pe tot parcursul experienței de migrație a copilului (Hărăguș și colab., 2018). De asemenea, acestea sunt ocaziile potrivite în rândul părinților de a-și îndeplini responsabilitățile pe care consideră că le au față de familie și de a verifica mai în de aproape starea de bine a copiilor lor (Baldassar, 2011). Mai ales în cazul în care vizitele în străinătate ale părinților se prelungesc pe o durată mai mare de timp, probabilitatea pentru ca aceștia să ofere sprijin practic crește semnificativ (Hărăguș și colab., 2018). Aceste tipuri de vizite ale părinților, și, am putea spune, vizitele transnaționale ale părinților în general, sunt mai degrabă caracteristice în rândul familiilor cu statut privilegiat (referitor atât la cei plecați, cât și la părinții rămași acasă). Practicile familiale care presupun

¹¹ În literatura din limba engleză, în special cea bazată pe date calitative, folosește termenul *hands on care* pentru a descrie diverse forme de sprijin practic.

călătorii ale părinților pe distanțe mari au rareori loc în cazul emigraților muncitori (Baldassar, 2011). În cazul României, mai mult de jumătate dintre părinții intervievați care au copii adulți emigranți nu au fost nici măcar o dată în țara de destinație a acestuia (Hărăguș și colab., 2018).

În contextul în care restricțiile de circulație peste granițe nu sunt semnificative, vizitele copiilor adulți sunt mai frecvente decât cele ale părinților. Dar, atunci când există piedici majore pentru traversarea frontierelor de stat, membrii familiilor transnaționale nu reușesc să se reunească pe parcursul a mai multor ani (Baldassar, 2011; Marcu, 2018). Problemele de sănătate ale părinților non-migranți determină frecvența mai mare a vizitelor transnaționale în țara de origine și sunt asociate formelor de ajutor practic (Baldassar, 2011; Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; Krzyżowski și Mucha, 2014; Zickgraf, 2017). Totodată, semnificația de „pelerinaj” dată vizitelor migranților se referă la specificitatea relației persoanei plecate față de locul natal (Baldassar, 2011). Adesea, scopul vizitelor nu este direct legat de familie sau de nevoile membrilor acestora, ci de o reconectare a celui plecat cu „locul” de origine care poartă un set complex de semnificații proprii. O parte dintre muncitorii emigranți își planifică vizitele „acasă” pentru a avea posibilitatea să participe la evenimente locale, prin intermediul cărora își reconfirmă și reconsolidează legăturile cu locul de unde au plecat (Baldassar, 2011). În rândul emigranților cu statut privilegiat, autoarea asociază vizitele ca pelerinaj cu o formă de omagiu adusă locului și trecutului (Baldassar, 2011).

Una dintre cele mai extinse clasificări ale vizitelor propusă în literatură pornește de la situațiile sau momentele asociate vizitelor, cine este implicat în actul de a călători peste granițe și care este scopul vizitei (Baldassar și colab., 2007). Autoarele disting între vizitele de rutină, datorate unor situații de criză, bazate pe necesitatea îndeplinirii unor obligații familiale, motivate de emoții sau care implică și scopuri

turistice (Baldassar și colab., 2007). Chiar dacă vizitele pot fi asociate și cu alte elemente care nu au legătură cu familia, putem observa că, direct sau indirect, familia rămâne principala sursă de motivație pentru angrenarea în călătorii peste granițe și pe distanțe foarte lungi. De asemenea, putem constata că sensurile vizitelor variază de la oferirea de asistență și sprijin practic, la reconectarea cu cei rămași acasă și consolidarea relațiilor sociale sau la o serie de predispoziții emoționale legate de locul de origine a emigranților sau urmașilor acestora.

Tabel 1. Clasificarea tipurilor de vizite dintre copiii adulți emigrați și părinții rămași acasă după natura vizitei

Tipul vizitei	Cine este vizitatorul	Scopul vizitei
<i>De rutină</i>	De obicei migranții, ocazional părinții sau alte rude	Păstrarea legăturii, menținerea atașamentelor și de parteneriat, păstrarea responsabilităților de muncă, profesionale sau de investiții; de multe ori vizita este legată de o călătorie în scopul muncii.
<i>De criză</i>	Părintele, persoana emigrantă sau o altă rudă	Oferirea de sprijin practic sau îngrijire personală (în caz de îmbolnăvire, divorț, decesul cuiva apropiat, schimbarea gradului de dependență). Părinții fac vizite la scurt timp după plecarea copiilor sau după nașterea nepoților. Copiii migranți își vizitează adesea părinții atunci când aceștia devin mai puțin independenți.
<i>Bazată pe datorie și ritualuri</i>	Părintele, persoana emigrantă sau o altă rudă	Rituri de trecere (nașteri, decese, botezuri, nunți, aniversări, funeralii). Îndeplinirea obligațiilor familiale.
<i>Bazată pe un motiv special</i>	Părintele, persoana emigrantă sau o altă rudă	Pentru „a vedea” situația rudelor de acasă, pentru a alina dorul de casă, pentru reconectarea cu un anumit loc.
<i>Turistică</i>	Persoana emigrantă, părintele și alte rude, în special nepoții	Vacanțe cu vizite scurte acasă. Menținerea atașamentelor, reconectarea cu „rădăcinile” familiei.

Sursa: Baldassar și colab., 2007, p. 139.

Momentele de timp în care au loc vizitele cunosc multiple variații. Pe de o parte, vizitele pot avea loc doar în prima perioada care a urmat plecării în țara de destinație, fără a mai continua ulterior sau devenind mai puțin frecvente. Pe de altă parte, vizitele pot avea loc cu regularitate

pe toată durata vieții trăite la distanță, sau pot începe doar după trecerea unei perioade îndelungate de timp, fie după înlesnirea restricțiilor pentru traversarea granițelor, fie după ce copilul emigrant a dobândit cel puțin o formă de siguranță și certitudine în țara de destinație (Marcu, 2018). Primele vizite pot fi uneori motivate de momente neașteptate sau datorate unor puncte de cotitură din viața membrilor familiei. Putem menționa aici nașterea unui copil sau îmbolnăvirea ori decesul unor persoane apropiate. De asemenea, vizitele părinților și ale copiilor sunt puternic asociate cu o serie de practici familiale care includ variate tipuri de sprijin practic oferite sau beneficiate în țara de origine sau în țara de destinație a migrației copilului adult (Baldassar, 2014; Baldassar și colab., 2007; Baldassar și Wilding, 2014; Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; Merla, 2015).

Studiile despre familiile transnaționale cu originea în România arată că îngrijirea nepoților este principala activitate care motivează părinții vârstnici să călătorească peste granițe (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018). Acest rezultat este în acord cu literatura de specialitate internațională, unde regăsim un aparat conceptual bogat care descrie implicarea transnațională și importanța pe care o acordă bunicii contribuției lor pentru îngrijirea nepoților. Amintim aici „generația zero” (Nedelcu 2009) sau alte concepte în limba engleză precum *transnational grandparenting* (Da, 2003), *transnational flying grannies* (Plaza, 2000) și *seniors on the move* (Treas și Mazumdar, 2004). Practicile transnaționale ale bunicilor în relație cu nepoții lor scot în evidență atât varietatea crescută de modalități prin care aceștia încearcă să aibă contact și să formeze legături cu nepoții din străinătate, cât și dinamismul lor ca proces evolutiv în contextul schimbărilor care survin pe parcursul vieții de familie (Wyss și Nedelcu, 2018).

Tabel 2. Clasificarea calendarului vizitelor în perioada vieții de familie trăită transnațional

Timpul în care are loc vizita	Cine este vizitatorul	Tipul sau obiectivul vizitei
De obicei, în perioada de la începutul emigrării	Părinții sau (uneori) alți membri ai familiei	Vizite speciale (prima vizită a părintelui, reasigurarea părintelui de starea de bine a copilului, reconciliere)
De obicei, de la începutul până la mijlocul perioadei de la emigrare	Persoana care a emigrat	Vizite speciale (prima vizită acasă, vizita în care decide continuarea migrației, ameliorarea sentimentelor de dor, ispășirea faptului ca a plecat de acasă). Vizite de rutină (menținerea relațiilor sociale)
De la începutul până la mijlocul perioadei de la emigrare și/sau la începutul ciclului familial al emigrantului	Îndeosebi mamele și uneori tatăl și alți membri ai familiei	Vizite bazate pe datorie și ritualuri (nașterea/ îngrijirea nepoților). Vizite speciale (stabilirea relației cu nepoții). Vizite de rutină (pentru oferirea de suport și reconsolidarea relațiilor)
Perioada de mijloc de la emigrare și/sau a ciclului familial al copilului adult	Persoana care a emigrat	Vizite speciale (au loc împreună cu soția/soțul și copii, ameliorează dorul de casă, aduc ispășire pentru faptului ca a plecat) Vizite de rutină (menținerea relațiilor de familie și a atașamentelor, menținerea relațiilor sociale cu ceilalți) Vizite bazate pe ritualuri (cu ocazia riturilor de trecere, precum căsătorii sau naștere)
	Părinții și/sau alți membri ai familiei	Vizite bazate pe datorie și ritualuri (cu ocazia riturilor de trecere) Vizite speciale și de rutină (pentru menținerea relațiilor și oferirea de suport)
Perioada târzie de la emigrare și perioada târzie a vieții părinților	Persoana care a emigrat A doua sau următoarele generații de emigranți	Vizite speciale sau de criză (pentru oferire de asistență și îngrijire părinților) Vizite speciale sau turistice (pentru redescoperirea rădăcinilor familiei, dezvoltarea și consolidarea de relații sociale)

Sursa: Baldassar și colab., 2007, pp. 147-148.

Dincolo de aspecte de calendar sau de alte diferite motivații, vizitele părinților în țara de destinație a copiilor emigranți sunt direct legate și de o serie de factori restrictivi. De exemplu, analiza factorilor care explică implicarea părinților în practici de familie transnaționale arată că vârsta înaintată, starea de sănătate percepută ca fiind proastă sau dificultățile financiare scad șansele părinților de a iniția călătorii peste

granițe (Hărăguș și colab., 2018). În sens invers, uneori, starea de sănătate precară a părintelui poate reprezenta tocmai motivul călătoriei în străinătate, astfel încât părintele să beneficieze de servicii medicale și de îngrijire formale sau în cadrul familiei (Hărăguș și Telegdi-Csetri 2018; King și colab., 2014; Zickgraf, 2017). Mai mult, părinții care nu mai sunt căsătoriți și părinții ai căror copii sunt cu toții migranți (căsătoriți și cu copii) recunosc o probabilitate mai mare de a realiza vizite în țările de destinație ale copiilor lor adulți (Hărăguș și colab., 2018). Și în rândul copiilor adulți emigranți, „capacitatea” de a călători înapoi în țara de origine poate fi limitată (Baldassar și colab., 2007). Autoarele disting aici între capacitatea în termeni de disponibilitate a resurselor (financiare și de timp) și gradualitatea dispoziției sau a voinței de a acționa (Baldassar și colab., 2007). În ciuda disponibilității resurselor de a călătorii pe distanțe lungi, invocarea altor motive pentru a limita vizitele transnaționale în țara de origine indică o precondiție pentru o solidaritate asociațională scăzută, ambivalență, sau chiar conflict intergenerațional. În acest mod, copilul adult emigrant controlează gradul de intensitate al interdependenței în relație cu părinții non-migranți și setează granițele nivelului de angajament intergenerațional.

Sprijinul intergenerațional oferit la distanță

Dincolo de suportul emoțional, adesea implicit în interacțiunile la distanță mediate tehnologic, familiile transnaționale recunosc și prezența unor alte forme de sprijin și îngrijire care nu necesită prezență fizică. Una dintre cele mai răspândite practici la distanță ale migranților atunci când vorbim despre relația lor cu familia și rudele rămase în țara de origine sunt transferurile de bani. Dacă, în context local, suportul intergenerațional de tip financiar este mai degrabă oferit descendent pe linia generațiilor, de la părinți către copii, migrația, și mai ales migrația orientată spre nevoile de familie, inversează acest raport, părinții non-migranți devenind principalii beneficiari (Attias-Donfut și Cook, 2017;

Finch, 1998; Földes, 2016; Holst și colab., 2012). Cel mai adesea, remiterile sunt o sursă primară de venit pentru membrii familiei din țara de origine (Funkhouser, 1995). Bani proveniți de la cei din străinătate sunt folosiți în special pentru consumul de bază în gospodărie sau cheltuieli medicale (Anghel, 2009; Cox, 2002; Sander, 2003; Herrera, 2012; Toth, 2009). În termeni de relații reciproce de sprijin intergenerațional, remiterile către părinții non-migranți sunt frecvent întâlnite atunci când copiii celor plecați rămân în țara de origine, în grija bunicilor (Janská și colab., 2017). Argumentul este susținut și de alte studii care arată că remiterile sunt îndreptate în primul rând pentru acoperirea nevoilor de bază ale membrilor familiei nucleare și pentru investiții în educația copiilor (Herrera, 2012; Janská și colab., 2017; Parreñas, 2001; Tolstokorova, 2012; Zotini, 2004).

Pe lângă remiterile în bani, o altă formă de sprijin material sunt schimburile de bunuri. Cu ocazia sărbătorilor sau când familia este reunită, oferirea de cadouri este o practică obișnuită în rândul familiilor transnaționale (Smith, 2009). Totuși, trimiterea peste granițe prin variate forme de transport a pachetelor, conținând bunuri de uz casnic sau chiar alimente, nu sunt deloc rar întâlnite. Transferurile de pachete din țara de migrație în țara de origine este o sursă puternică de formare a câmpurilor transnaționale (Ban, 2012). Unele cadouri primite de la copiii plecați au, dincolo de funcția utilitară, și o semnificație de coprezență prin reprezentare (Baldassar, 2008a), sau sunt instrumentate ca forme de afișaj, care să denote că legăturile familiale nu s-au pierdut în contextul separării geografice și că familia continuă să funcționeze (Finch, 2007). De asemenea, părinții oferă la rândul lor bani sau bunuri copiilor adulți plecați, dar mai puțin frecvent, iar semnificația acestor practici este mai degrabă asociată cadoului și reprezintă o expresie griii parentale (Hărăguș și colab., 2018).

În cazul României, valoarea remiterilor este evaluată ca fiind cea mai mare comparativ cu celelalte state ale Uniunii Europene (Zimmer și

colab., 2014). Conform Băncii Mondiale (2016), România s-a clasat pe locul al treilea în anul 2015 în topul țărilor din Europa și Asia Centrală care beneficiază de pe urma remiterilor, cu o sumă de 3.2 miliarde de dolari. Un studiu realizat în cadrul regiunii autonome Madrid, regiunea cu cel mai mare număr de români migranți din Spania, arată că jumătate dintre aceștia trimit bani în mod constant, după cum urmează: 35% obișnuiesc să o facă lunar, 16% o dată la 2-3 luni și 28% ocazional (Toth, 2009). Același raport arată că frecvența remiterilor este mai mare în rândul emigranților cu vârste mai înaintate. Dacă în rândul tinerilor adulți ponderea este de 72%, pentru persoanele cu vârsta peste 40 de ani ponderea crește până la 91% (Toth, 2009). De asemenea, se precizează că frecvența crește în cazul gospodăriilor transnaționale (95%) comparativ cu situația în care toți membri familiei au emigrat (85%), iar dacă sunt copii acasă, această practică este întâlnită cel mai frecvent (99%) (Toth, 2009). O serie de diferențe se pot observa și în funcție de perioada petrecută în țara de destinație. Odată cu trecerea timpului, frecvența celor care trimit bani acasă pare să crească, ca urmare a mai multor factori interni și externi (Toth, 2009). Tiparul rămâne același și în cazul proiecțiilor de viitor pe care emigranții le au: dacă aceștia își imaginează viitorul în Spania alături de copiii lor, atunci scade și ponderea remiterilor (Toth, 2009).

Sprijinul practic de la distanță este mai degrabă oferit de către părinții non-migranți (Hărăguș și colab., 2018). Implicarea directă a copiilor migranți în transferurile de remiteri, a fraților și surorilor non-migranți în oferirea de sprijin intergenerațional practic sau/și a părinților vârstnici non-migranți în oferirea de suport practic transnațional, la distanță, oferă o imagine bogată a negocierilor dintre membrii familiei extinse cu privire la sarcinile și responsabilitățile familiale. Suportul practic oferit de părinți poate să se manifeste fie prin implicarea directă, aceștia reprezentând agentul principal al oferirii de suport, fie indirect, prin coordonarea unor tipuri de activități în lipsa copilului care a plecat

în afara granițelor (Baldock, 2003; Baldassar și colab., 2007; Hărăguș și colab., 2018; Kilkey și Merla, 2014).

Totodată, oferirea de sprijin practic la distanță nu poate fi imaginată fără contactul frecvent dintre emigranți și non-migranți, prin intermediul mijloacelor de comunicare mediate tehnologic (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018). Comparativ cu frecvența vizitelor și a suportului oferit în timpul vizitelor, suportul practic la distanță din partea părinților este, totuși, mai puțin întâlnit (Hărăguș și colab., 2018). Datele arată că printre factorii care influențează scăderea șanselor acestor practici sunt starea de sănătate precară a părinților, lipsa nepoților, și țări de destinație aflate în afara Europei (Hărăguș și colab., 2018). De asemenea, comparativ cu relația tată-fiică, relația mamă-fiică implică șanse scăzute pentru practici de suport familial de la distanță (Hărăguș și colab., 2018). Chiar dacă rezultatele nu prezintă semnificație statistică, relația tată-fiu, în comparație cu relațiile dintre mamă și fiică sau fiu, este asociată pozitiv cu suportul practic oferit de părinți la distanță (Hărăguș și colab., 2018). De obicei, mamele (bunicile) își asumă sarcina de îngrijire a nepoților (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018), cel mai frecvent, aceasta activitate fiind realizată sezonier, pe durata vacanțelor de vară (Földes, 2016). Bărbații, pe de altă parte, sunt mai degrabă implicați în gestionarea afacerii din țară a copilului plecat sau supervizarea șantierului pentru construcția viitoarei case a acestuia (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018).

Factori determinanți pentru practicile familiale dintre generații

În analiza factorilor determinanți pentru sprijinul oferit în cadrul familiilor și pentru legăturile de coeziune dintre membrii acestora, Bengtson și colaboratorii săi propun o serie de indicatori legați de dimensiuni normative, structura familiei, proximitatea spațială și starea de sănătate a părinților (Bengtson, 1993; Bengtson și Scrader, 1982; Bengtson și Roberts, 1991). Într-un model de ecuații structurale, autorii

evidențiază o legătură pozitivă și directă dintre normele sociale legate de importanța (funcțională) a familiei și relația de afecțiune dintre părinte și copil și care, mai apoi, structurează asocierea intergenerațională (solidaritatea asociațională) (Bengtson și Roberts, 1991). Alți factori care influențează apariția și menținerea relațiilor intergeneraționale sunt proximitatea spațială dintre copil și părinte și starea de sănătate favorabilă a părinților (Bengtson și Roberts, 1991). Totuși, acestea reușesc să explice mai puțin variația solidarității asociaționale comparativ cu indicatorii solidarității normative (Bengtson și Roberts, 1991).

Structura familiilor, prin forma dată de numărul de generații diferite și/ sau de numărul persoanelor din fiecare generație contribuie la șansele pentru manifestarea solidarității familiale. Una dintre consecințele fenomenului îmbătrânirii demografice este creșterea numărului de generații succesive și scăderea numărului de persoane din fiecare generație (Bengtson, 1993). Autorii consideră acest context ca fiind deosebit de important pentru a aduce în discuție problematica solidarității intergeneraționale, atât la nivel structural cât și la nivel familial. Conviețuirea mai multor generații succesive înrudite crește potențialul pentru solidaritatea intergenerațională sau conflict (Bengtson, 1993). În contextul României, acest proces a început să fie din ce în ce mai vizibil (Mureșan, 2012), numărul mediu de generații din cadrul unei familii fiind apropiat de trei (Puur și colab., 2011). Mai mult, proporția familiilor cu patru sau mai multe generații la o valoare de aproape 20 de procente (Puur și colab., 2011).

În completarea studiilor lui Bengtson, Szydlik (2016) discută despre dimensiunile care reprezintă potențialul pentru solidaritatea intergenerațională și dimensiunile solidarității intergeneraționale propriu-zise (Szydlik, 2016). Solidaritatea normativă, structurală și consensuală structurează potențialul pentru contact și oferirea de suport intergenerațional (Szydlik, 2016). Pornind de la această diferențiere, autorul propune un model teoretic, aplicabil analizelor multivariate, care să explice relațiile familiale dintre generații, având ca punct de reper

interdependența dintre oportunități, nevoi, structuri familiale și context cultural (Szydlik, 2016). Proximitatea spațială, starea de sănătate sau disponibilitatea resurselor materiale și financiare sunt principalii indicatori propuși de Szydlik (2016) pentru structurile de oportunități și nevoi.

În literatura despre familii transnaționale, structurile de oportunități sunt asociate capacității de a acționa, astfel încât separarea de granițele naționale să nu reprezinte un impediment pentru manifestarea grijii față de familie (Baldassar și colab., 2007). „Capacitatea” este un instrument teoretic, alternativ celor de tip analiza cost-beneficiu, folosit pentru evaluarea bunăstării, inegalității sau sărăciei (Robeyns, 2005). Factorii care influențează capacitatea indivizilor, atât migranți cât și non-migranți, variază de la nivelul micro până la nivelul macrosocial (Baldassar și colab., 2007). Posibilitatea de a călători sau/și de a comunica de la distanță, formarea de rețele sociale, disponibilitatea legată de costuri de timp, nivelul educațional sau accesul la cunoaștere, și resursele financiare disponibile reprezintă indicatori ai capacității indivizilor de a iniția practici familiale transnaționale (Merla și Baldassar, 2011). starea de sănătate, de participarea pe piața de muncă remunerată și de formarea de rețele sociale (Robeyns, 2003).

De exemplu, copii emigranți cu nivel educațional superior, comparativ cu cei care au beneficiat de puțini ani de școlarizare, au șanse mai mari să fie implicați în relații intergeneraționale transnaționale (Karpinska și Dykstra, 2018). Părinții cu o stare de sănătate fragilă au de asemenea șanse mari să fie implicați în relații de suport transnațional (Karpinska și Dykstra, 2018) și șanse negative de a oferi sprijin practic de la distanță sau de a realiza vizite peste granițe (Hărăguș și colab., 2018). De asemenea, reglementările instituționale și politicile statale corespondente țărilor de origine și țărilor de destinație influențează accesul sau exercitarea capacității de a iniția relații familiale transnaționale (Baldassar și colab., 2007; Merla, 2012; Kilkey și Merla, 2013). Putem aminti aici aspecte legate de formele de reglementare a

migrației și a pieței muncii, statul bunăstării, politicile existente care vizează echitatea de gen, accesul la educație, dezvoltarea infrastructurilor de comunicație și călătorie (Merla, 2012; Kilkey și Merla, 2014).

Pentru stabilirea contactului la distanță între membrii familiei rezidenți în două sau mai multe țări diferite, principalii factori care structurează oportunitatea de a folosi tehnologia de comunicare la distanță sunt accesibilitatea la tehnologie, suportabilitatea costurilor asociate și competența de a utiliza diferitele medii tehnologice (Madianou și Miller, 2012). Experiența vârstnicilor cu tehnologia comunicațională este de obicei limitată în perioada anterioară migrației copilului sau copiilor adulți. În acest context, unii dintre părinții transnaționali reușesc să se resocializeze în raport cu tehnologia (Madianou și Miller, 2012; Nedelcu, 2017) sau cer ajutorul celorlalți pentru a utiliza forme „mai complexe” de interacțiune video și audio de la distanță (Ducu, 2018). În ceea ce privește vizitele, specificitatea regimului de migrație, care poate include restricții majore datorate necesității vizei, de exemplu, și costurile pe care le implică o călătorie pe distanțe mari reprezintă un obstacol frecvent pentru contactul fizic în rândul a numeroase familii (Merla, 2012, 2015). Părinții mai puțin dependenți de remiteri, care au propria lor sursă de venituri și acces gratuit la servicii de sănătate, au oportunități mai mari să inițieze călătorii peste granițe (Merla, 2012). Situația financiară a copilului emigrant, disponibilitatea de a lipsi de la muncă sau de a beneficia de concediu plătit, alături de posibilitatea de a lăsa în grija altei persoane sarcinile domestice și de îngrijire a copiilor mici, configurează setul de oportunități pentru realizarea de vizite în țara natală (Merla, 2012).

Inegalități de gen

Urmărind istoria socială a femeii, putem observa că, începând cu Evul Mediu târziu și în secolele care au urmat, statutul acesteia cunoaște un proces radical de reconfigurare. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, tendința de definire a femeilor ca non-lucrători și privarea acestora de

dreptul de a avea control asupra propriului corp și asupra practicilor reproductive, a devenit aproape universală (Federici, 2016). În această perioadă, politica breslelor a fost de a restricționa accesul femeilor în câmpul muncii din afara gospodăririi, rolul acestora fiind limitat la munci reproductive, neremunerate și exclusiv în slujba soțului și a familiei. Mai mult, aceste activități asociate sarcinilor gospodărești au trecut sub titulatura de non muncă (Federici, 2016). În contextul în care accesul la munci plătite care să le asigure traiul independent a devenit extrem de limitat, crezul că femeile nu sunt capabile să își asigure singure traiul apare ca formă generalizată de raportare la condiția socială a femeii. Astfel, căsătoria începe să fie văzută ca singura carieră a femeilor (Federici, 2016).

În perioada contemporană, chiar dacă mișcările de eliberare a femeilor și modernitatea au îmbunătățit vizibil condiția socială a femeii, discuția despre echitate de gen și critica adusă rolul expresiv atribuit femeilor continuă să fie actuale și centrale în discursul feminist. Sassen (2006) argumentează că globalizarea a contribuit semnificativ la feminizarea pieței muncii, dar în continuare, muncile pe care femeile le realizează sunt prost plătite. În țările aflate în curs de dezvoltare, prezența femeilor este cea mai puternică în procesul de producție din industriile manufacturiere angrenate de capitalul global, iar în țările dezvoltate economic, femeile ocupă cea mai mare proporție a angajaților în sectoare asociate serviciilor (Sassen, 2006). Nevoia de forță de muncă ieftină în domeniul serviciilor face ca migrația să reprezinte un important mijloc pentru acoperirea acestor nevoi, formându-se astfel ceea ce autoarea numește orașe globale (Sassen, 2006).

Cu toate acestea, prezența femeilor pe piața muncii nu a condiționat implicit și eliberarea acestora de sarcinile domestice, care continuă să fie îndatoriri atribuite doar femeilor. Cele mai multe dintre femei lucrează „în două schimburi”, primul schimb se referă la munca plătită, la birou, în fabrică și alte locuri de muncă, iar cel de al doilea

schimb presupune munca neplătită, în casă (Hochschild și Machung, 2003). Studiile despre transnaționalism și familii transnaționale scot în evidență dualitatea rolurilor pe care le joacă femeile în astfel de contexte. Numeroase femei migrează în căutarea de locuri de muncă care să le ofere oportunități financiare mai bune pentru a-și întreține familia, realizând activități domestice plătite în țările de destinație (Parreñas, 2001, 2015). Astfel, femeile își vând forța de muncă domestică în Nordul Global și totodată sunt singura sau principala sursă de venit pentru familiile lor din Sudul Global. Sarcinile de îngrijire pe care inițial le aveau aceste femei sunt delegate altor femei, de obicei cu statut social mai puțin privilegiat (Parreñas, 2001). În rândul comunităților tradiționale de origine, aceste practici ale femeilor sau familiile transnaționale în general, sunt adesea blamate sau percepute ca sursă a rupturii familiale (Parreñas, 2015; Piperno, 2007). Uneori, emigrarea acestor femei pentru a munci în străinătate generează relații conflictuale sau chiar ruptura cu copiii rămași acasă, sau cu partenerii lor bărbații non-migranți (Parreñas, 2001, Zotini, 2004). Această situație este valabilă mai ales în cazul mamelor care emigrează în străinătate fără copilul sau copiii minori. În ceea ce privește relațiile transnaționale dintre adulți, lucrurile capătă o nuanță diferită, „victimele” plecării în străinătate nemaifiind copiii minori, ci părinții vârstnici non-migranți.

Totuși, așa cum am arătat pe parcursul lucrării, relațiile intergeneraționale dintre adulții aceluiasi câmp familial persistă și în context transnațional. Am văzut că o serie de studii indică proximitatea spațială ca fiind un important factor pentru solidaritatea intergenerațională. În același timp, studiile care critică perspectiva gospodăriei familiale uni-locale arată că distanța geografică nu este un impediment pentru continuarea și menținerea legăturilor puternice de coeziune familială. Acest lucru aduce însă o serie de limitări, atât din punctul de vedere ale relațiilor de gen, cât și la nivelul generațiilor. Considerând genul ca un construct social, care trece dincolo de

binaritatea femeie versus bărbat și totodată, ca o structură care reglează relațiile sociale, se impune o examinare atentă a inegalităților și diferențelor bazate pe gen în relațiile transnaționale, în contextul prezenței masive a femeilor în actul de migrație (Pessar și Mahler, 2003).

În contextul transnaționalismului, analiza diferențelor de gen, atât la nivel individual, cât și ideologic, se realizează prin (a) identificarea modului prin care genul operează simultan, pe mai multe niveluri, atât din punct de vedere spațial cât și social, (b) localizarea tipurilor de ierarhii de putere, rezultate ale cursului istoriei și contextului politic și economic, (c) și prin atenția pentru acțiunea socială, prin formele de răspuns ale femeilor în raport cu condițiile structurale (Pessar și Mahler, 2003). Un exemplu care scoate în evidență mutarea ierarhiei de putere este cazul femeilor emigrante care, prin intermediul remiterilor, devin principala sursă de venit a familiei din țara de origine, dar care, în același timp, reproduc ideologiile de gen din Sudul Global în Nordul Global prin muncile specifice de îngrijire pe care acestea le realizează contra unei remunerații.

Subreprezentarea femeilor emigrante în raport cu migrația masculină produce erori sistematice în analiza fluxurilor de migrație, uneori femeile reprezentând pionieratul diferitelor valuri de emigrare dintre țările subdezvoltate sau în curs de dezvoltare către statele cu o bogată istorie capitalistă. Printre exemplele fluxurilor de migrație puternic feminizate putem menționa femeile de origine marocană și filipineză din Spania (Zotini, 2004) sau femeile române emigrante în Italia (Feraru, 2011; Sandu, 2018). Acestea scot în evidență faptul că femeile pot fi și inițiatoare pentru mobilitatea transnațională. Dincolo de oferirea de sprijin financiar membrilor familiei rămași în țara de origine, migrația femeilor poate fi motivată și de alte aspecte precum ruptura mariajului sau pentru a scăpa de opresiunea patriarhatului din familiile și societățile în care s-au născut (Zotini, 2004).

În absența femeii emigrante, activitățile gospodărești și de îngrijire din țara de origine sunt reorganizate prin participarea femeilor non-migrante din familia extinsă (Piperno, 2007). Dacă sarcinile de îngrijire a copiilor mici sunt mai ușor de delegat, bunicii jucând un rol esențial în redistribuirea acestor responsabilități (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; Piperno, 2007), îngrijirea părinților vârstnici non-migranți cu probleme de sănătate este mai greu de delegat (Piperno, 2007). În condițiile în care politicile de stat nu oferă atenție nevoilor de îngrijire a vârstnicilor, iar activitățile de îngrijire personală devin munci plătite în țările de destinație pentru migrație, identificarea de soluții pentru oferirea de asistență personală părinților vârstnici cu probleme de sănătate poate genera dificultăți în rândul familiilor transnaționale (Piperno, 2007). În aceste cazuri, femeile emigrante devin principala sursă de îngrijire a părinților vârstnici prin coprezență fizică (Zickgraf, 2017; Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; Krzyżowski și Mucha, 2014), fie prin vizite scurte și delegarea sau coordonarea activității de îngrijire, fie prin prelungirea vizitelor pentru o durată de timp mai îndelungată pentru oferirea directă a sprijinului (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018). Dacă fiica sau fiicele au emigrat, negocierea sarcinilor de îngrijire a părinților au ca rezultat preluarea acestora de către alte rude de gen feminin, precum soția fiului sau celelalte surori (Krzyżowski, 2014; Karpinska și Dykstra, 2019). Dacă fiul a emigrat în străinătate, atunci, cel mai probabil, fiicele non-migrante vor prelua sarcinile de îngrijire (Vullnetari și King, 2016). De asemenea, soții vârstnici pot fi principalii îngrijitori pentru soțiile lor atunci când este cazul și nu sunt alte alternative (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018). În alte cazuri, dacă statul bunăstării din țările de destinație este mai permisiv cu persoanele de naționalitate diferită, emigrarea părinților poate reprezenta o soluție pentru ca aceștia să beneficieze de îngrijire în străinătate (Diaz Gorfinkiel și Escriva, 2012; Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; King și colab., 2014; Zickgraf, 2017).

Implicarea părinților în activități practice transnaționale este de asemenea supusă diferențelor de gen. Îngrijirea nepoților în contextul vizitelor, fie în țara de origine a copilului emigrant, fie în țara de destinație, este una dintre sarcinile realizate cel mai frecvent de bunicii de gen feminin (Baldassar și Wilding, 2014; Basa și colab., 2011; Ducu, 2014; Hărăguș și colab., 2018; King și colab., 2014; Nedelcu, 2017; Zickgraf, 2017; Zotini, 2004). Probabilitatea vizitelor transnaționale în țările de destinație este cea mai ridicată dacă părintele care efectuează călătoria este mama, iar copilul adult care primește vizita este fiica (Hărăguș și colab., 2018). În aceste cazuri, bunicile călătoresc peste granițe pentru a avea grijă de nepoți, oferindu-le astfel oportunitatea părinților, de obicei mamelor, să se reîntoarcă la locul de muncă plătit (King și colab., 2018). În același timp, bunicile vor realiza în timpul vizitelor și alte tipuri de activități casnice, precum pregătirea meselor zilnice și cumpărarea alimentelor (Barglowski și colab., 2015).

Mobilitatea transnațională a femeilor non-migrante este subsumată și altor factori care structurează setul de oportunități și nevoi. De exemplu, sarcinile domestice din cadrul gospodăriei din țara de origină restrânge oportunitatea acestora de a realiza vizite în țara de destinație a copiilor emigranți (Zickgraf, 2017). De obicei, mamele vârstnice fără partener petrec mai mult timp în țara de destinație, comparativ cu situația în care părinții non-migranți sunt în viață și continuă să formeze un cuplu căsătorit (Zickgraf, 2017). De asemenea, odată ajunși în țara de destinație, părinții sunt dependenți material și social de copiii lor adulți (King și colab., 2014). Ambii bunici călătoresc împreună pentru a-și cunoaște sau pentru a avea grijă de nepoții doar în situații foarte specifice, precum în situația în care destinația de migrație a copiilor adulți este transcontinentală (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; Hărăguș și colab., 2018). Părinții de gen masculin oferă în general sprijin transnațional de la distanță, precum bani, dacă vorbim de clasele de mijloc (Zickgraf, 2017), sau coordonarea și supervizarea construcției unei noi case sau a afacerii

din țară a copilului adult plecat în străinătate (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018). Comparativ cu relația dintre tată și fiică sau tată și fiu, mamele au șanse mai mici să ofere fiicelor sprijin practic la distanță, dar care nu include și îngrijirea copiilor mici (Hărăguș și colab., 2018).

Suportul emoțional este de asemenea o practică familială foarte mai des întâlnită în rândul femeilor, cu precădere pe linie ascendentă generațional (Karpinska și colab., 2016; Karpinska și Dykstra, 2019). Femeile par să manifeste mai mult interes pentru învățarea și utilizarea diferitelor forme de comunicare la distanță, astfel încât să reușească să se adapteze nevoilor copiilor și/sau nepoților și să aibă capacitatea de a utiliza formele de comunicare folosite cel mai adesea de către generațiile mai tinere (Nedelcu, 2017). Bunicile își rezervă „obligația morală” de a transmite nepoților lor, care trăiesc alături de părinți peste granițe, limba, valorile tradiționale și credințele religioase specifice țării natale. Aceste activități sunt performate atât în cazul vizitelor bunicilor (Nedelcu și Wyss, 2019; King și colab., 2014; Zickgraf, 2017) cât și a vizitelor nepoților, sau prin intermediul formelor de comunicare la distanță (Ducu, 2018; Krzyżowski și Mucha, 2014; Nedelcu, 2017).

În ceea ce privește suportul financiar transnațional, literatura de specialitate bazată pe date cantitative este limitată la tratarea genului ca simplă variabilă alăturată altor factori explicativi (King și colab., 2006). Literatura calitativă și etnografică este ceva mai bogată și permite în mai mare măsură înțelegerea variațiilor acestor forme de practici familiale în context transnațional. Desigur, atunci când discutăm despre suportul financiar, genul este un factor care relaționează cu alte caracteristici individuale, dar și structurale, precum vârsta, statutul marital, venitul gospodăriilor, normele culturale și ideologiile de gen (King și colab., 2006; Russel, 1986; Tacoli, 1999). În funcție de regimurile culturale, de experiențele de migrație ale copiilor, de aranjamentele familiale și statutul de clasă, frecvența, intensitatea și direcția sprijinului variază în funcție de gen și generație. Așa cum am menționat, sprijinul financiar

intergenerațional în contextul migrației este cel mai frecvent oferit ascendent pe linia generațiilor, constând în remiteri de la copiii adulți plecați în străinătate către părinții vârstnici (Attias-Donfut și Cook, 2017; Bo și colab., 2020; Finch, 1989; König și colab., 2018; Zimmer și colab., 2014).

Studiile despre migranții din Albania arată că fiii sunt principalii agenți ai transferului de remiteri (King și colab., 2011, 2014), pe când femeile de origine filipineză imigrante în Italia trimit mai mulți bani acasă, și cu o frecvență mai mare decât copiii adulți de gen masculin (Tacoli, 1999). Diferența dintre cele două cazuri ilustrative este dată de caracterul distinct al regimurilor de migrație specifice celor două țări. Migrația dintre Filipine este puternic feminizată, femeile fiind adesea principala sursă de venit pentru familia din țara de origine (Basa și colab., 2011; Parreñas, 2001; Zotini, 2004). În cazul Albaniei, migrația are un caracter de gen mai puțin pronunțat, adesea ambii parteneri fiind implicați în actul de mobilitate transnațională (King și colab., 2011, 2014). În cazul României, remiterile de bani sunt principala practică familială inițiată de copii adulți de gen masculin, pe când fiicele oferă atât sprijin în bani cât și alte tipuri de suport intergenerațional (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018).

Bunicile sunt principalul gestionar al banilor proveniți de la copiii din străinătate, mai ales când acestea au în grijă nepoții a căror mame au emigrat pentru muncă (Janská și colab., 2016; Tolstokorova, 2012). Totuși, în societăți puternic patriarhale, precum Albania, practicile de oferire de suport material sunt puternic genizate pe linia masculină a familiei. În cadrul familiilor nucleare de emigranți, soții sunt singurii care au „puterea” de a decide asupra destinației și sumei banilor (King și colab., 2006, 2011; Smith, 2009). Mai mult, bărbații non-migranți, în principal tatăl soțului, sunt cei care gestionează remiterile (King și colab., 2006). În unele cazuri, femeile active pe piața muncii remit bani părinților lor în mai mare măsură decât o fac soții bărbați pentru proprii părinți (Smith,

2009). Alteori, banii câștigați de soție sunt puși la comun cu cei câștigați de soț, iar administrarea acestora revine soțului (King și colab., 2006). Pentru a trimite bani părinților, soția trebuie să primească acordul soțului său (Smith, 2009). Aceste inegalități de gen cu privire la relațiile de putere dintre parteneri se răsfrâng puternic asupra familiei femeii, părinții acesteia beneficiind rareori de sprijin financiar provenit de la fiice (King și colab., 2011).

Capitolul III.

Frecvența și varietatea practicilor familiilor transnaționale românești

Introducere

Intensificarea fenomenului de mobilitate transnațională în România a reușit să capteze atenția unui număr mare de studii despre migrație internațională. Imigranții români reprezintă principala minoritate în Spania, Italia sau Ungaria, iar țări precum Germania, Franța sau Regatul Unit sunt alte destinații favorite ale migrației dinspre România. Conform Eurostat (2018), aproximativ 20% din populația activă a României se află peste granițe, locuind în diferite țări ale Uniunii Europene. La nivel mondial, România se situează pe locul 16 în clasamentul țărilor cu cea mai mare diaspora (UN, 2017). Cele mai multe cercetări realizate până acum au avut ca tematică analiza motivațiilor pentru emigrare, a intențiilor de revenire în țară, a tipologiilor de migrație și a efectelor economice determinate de migrația în masă. În ceea ce privește studiile despre familii, în contextul migrației dinspre România, studiile de referință publicate până acum au vizat problematici precum efectele plecării părinților asupra copiilor mici, integrarea în țara de destinație sau reunificarea familială. Totuși, în ultimii ani, au apărut o serie de studii bazate pe date calitative care scot în evidență viața transnațională a persoanelor implicate în actul de migrație.

Acest capitol urmărește să descrie tipurile de relaționare ale membrilor familiilor transnaționale aparținând unor generații succesive. De data aceasta se va face trecerea de la familiile nucleare la familiile

extinse, surprinzând relații intergeneraționale în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Pornind de la un set de date de anchetă la nivel național, aduc în prim-plan o imagine de ansamblu cu privire la relațiile intergeneraționale de familie la distanță. Voi surprinde atât dimensiunile pozitive cât și cele mai puțin încurajatoare ale vieții de familie dintre granițe. În final, îmi propun să conceptualizez dimensiunile vieții de familie analizate aici în practici familiale ale căror scop este menținerea unității familiale chiar și la distanță. Specific, analizez mai multe dimensiuni ale solidarității intergeneraționale (Bengtson și Roberts, 1991) și tipuri de sprijin familial (Finch și Mason, 1993) dintre copiii adulți emigranți și părinții vârstnici rămași în România.

Contribuția acestui studiu este de a adresa varietatea formelor de relaționare la distanță sau în proximitate dintre copiii emigranți și părinții non-migranți. Pornind de la ipoteza că practicile de familie variază în funcție de o serie de factori individuali, de natură istorică (istoria familiei) și structurali, abordarea analitică pornește de jos în sus. Intenția nu este de a argumenta existența unor roluri prestabilite pe care membrii familiei trebuie să le însușească astfel încât câmpul social format să se poată numi „familie”. Dimpotrivă, plecând de la „practici” și varietatea formelor de relaționare, familia va fi tratată ca un construct al acțiunilor individuale și de grup. Astfel discuția despre familie nu este purtată la singular, ci vorbesc aici despre „familii”, la plural. Considerând relațiile familiale ca procese sociale, unde formelor de interacțiune le sunt atribuite înțelegeri subiective, și ale căror mediu de comunicare și schimb este supus transformării (Morgan, 2011), termenul la plural, „familii”, pornind de la practicile familiale, este unul mai puțin limitativ și se îndepărtează de prescripțiile normative despre familie.

În continuarea acestui capitol adresez cinci întrebări de cercetare care pornesc de la literatura discutată deja anterior. Mai apoi, prezint în detaliu sursa datelor, metodologia folosită pentru culegerea datelor

empirice și caracteristicile eșantionului folosit. O parte consistentă a capitolului include prezentarea rezultatelor descriptive despre tipurile și frecvența practicilor familiale realizate în contextul vizitelor și de la distanță. În finalul capitolului încerc formularea mai multor concluzii și deschid liniile de investigație care continuă în următoarele capitole ale acestei lucrări.

Întrebări de cercetare

Studiile despre familiile transnaționale critică perspectivele clasice, care argumentează faptul că lipsa proximității spațiale reduce frecvența interacțiunii sociale și implicit a schimburilor de sprijin (vezi de exemplu Rossi și Rossi, 1990). Ținând cont de dimensiunile operaționale ale transnaționalismului, analiza practicilor cotidiene ale migranților arată că aceștia construiesc câmpuri sociale relaționale nelimitate de barierele geografice, culturale și politice (Glick-Schiller și colab., 1992). Experiența de viață transnațională fiind tot mai comună în perioada contemporană, emerge necesitatea discutării modului în care unitatea familială mai este posibilă. Studiile arată că, în ciuda vieții trăite la distanță a membrilor familiilor transnaționale, aceștia reușesc să mențină legăturile de rudenie și cultivă ideea de apartenență și bunăstare colectivă (Bryceson și Vuorela, 2002). Așadar, voi încerca să răspund la prima întrebare de cercetare: cum putem descrie relațiile intergeneraționale de familie în context transnațional prin intermediul practicilor?

Formele de interacțiune și sprijin familial variază în funcție de localizarea geografică a persoanelor implicate. Astfel, intensitatea relațiilor poate fi măsurată prin a) frecvența comunicării mediate tehnologic, b) frecvența transferurilor care presupun contact fizic limitat și c) frecvența transferurilor care nu presupun deloc contact față-în-față (Litwak și Kulis, 1987). Mai amintesc aici și schema mai recentă propusă de Kilkey și Merla (2014), care diferențiază între suport direct în coprezență, suport direct la distanță, și suport indirect prin coordonare

sau delegare. Pornind de la aceste clasificări propun cea de a doua întrebare de cercetare: În contextul vieții trăite la distanță, care sunt tipurile de practici familiale cel mai des întâlnite în rândul copiilor adulți emigranți și respectiv în rândul părinților? Totodată, știind că eforturile pentru menținerea coeziunii familiale sunt multidirecționale (Baldassar și colab., 2007), prin intermediul celei de a treia întrebare de cercetare doresc să aflu prin ce se deosebesc practicile părinților față de practicile copiilor adulți emigranți.

Vizitele, dar mai ales comunicarea online, sunt singurele forme prin care membri familiei transnaționale păstrează contactul și mediază sentimentele de apartenență familială. Plecând de la motivele care determină efectuarea de călătorii pe distanțe lungi, vizitele pot fi de rutină, datorate apariției unor situații de urgență, vizite cu ocazia unor ritualuri sau pentru îndeplinirea datoriilor familiale, vizite cu scop precis sau din motive speciale și vizite turistice (Baldassar și colab., 2007). În plus, contactul mediat tehnologic, precum discuțiile telefonice, contribuie la cultivarea unor sentimente de coprezență virtuală (Baldassar, 2008a; Madianou și Miller, 2012). Formele de coprezență, fie ea fizică, virtuală (Baldassar, 2008a), rituală (Nedelcu și Wyss, 2016) sau ambientală (Madianou, 2016), poartă o încărcătură emoțională extrem de puternică în rândul persoanelor care doresc și sunt activ implicate în consolidarea relațiilor de familie în diversele situații de migrație. În ceea ce privește România, ne putem întreba (întrebarea de cercetare patru), cum pot fi caracterizate situațiile de coprezență ale membrilor familiilor transnaționale.

Dincolo de încărcătura emoțională a întâlnirilor față-în-față și a comunicării online, este util să aflăm dacă există o legătură între contactul fizic sau cel mediat tehnologic și oferirea de suport intergenerațional. În ce fel variatele practici de suport se află în legătură cu formele de contact reprezintă ultima întrebare de cercetare. Aflăm din literatură că formele de comunicare online potențează reproducerea practicilor familiale și în

context transnațional (Nedelcu și Wyss, 2016), iar vizitele permit realizarea activităților tradiționale asociate familiei. Unele studii arată probabilități mai mari de suport atunci când asistența emoțională și contactul fizic sunt mai frecvente (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018, Karpinska și Dykstra, 2018). Cu toate acestea, legăturile emoționale puternice nu implică mereu oferirea de suport. Ne putem aștepta ca lipsa contactului să indice o lipsă a celorlalte tipuri de practici, însă, întrebarea cu privire la legătura dintre contact și suportul intergenerațional rămâne deschisă.

Sursa datelor și metodologie

Datele utilizate pentru analiza detaliată din acest capitol au fost obținute în urma demarării unui proiect național de cercetare, în perioada octombrie 2015 – septembrie 2017, finanțat de către Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării (UEFISCDI) și intitulat „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”¹. Proiectul include o anchetă sociologică realizată în rândul persoanelor cu vârsta de 60 de ani și mai mare, despre relația acestora cu copiii lor adulți plecați în străinătate.

Eșantionul

Unitatea de analiză sunt părinții vârstnici (60 de ani și peste), care au cel puțin un copil adult plecat în străinătate, indiferent de perioada petrecută în țara de destinație. Dată fiind lipsa unui cadru de eșantionare la nivel național, care să ofere eșantionului calitatea de reprezentativitate, s-a recurs la o procedură de eșantionare stratificată a localităților din România. Eșantionarea a pornit de la cele opt regiuni de dezvoltare ale

¹ Pagina web a proiectului poate fi accesată la adresa csp.centre.ubbcluj.ro/solfam/.

României: (1) Regiunea de dezvoltare Nord-Est, care cuprinde următoarele județe: Bacău, Botoșani, Iași, Neamț, Suceava și Vaslui; (2) Regiunea de dezvoltare Sud-Est (Brăila, Buzău, Constanța, Galați, Tulcea și Vrancea); (3) Regiunea de dezvoltare Sud-Muntenia (Argeș, Călărași, Dâmbovița, Giurgiu, Ialomița, Prahova și Teleorman); (4) Regiunea de dezvoltare Sud-Vest Oltenia (Dolj, Gorj, Mehedinți, Olt și Vâlcea); (5) Regiunea de dezvoltare Vest (Arad, Caraș-Severin, Hunedoara și Timiș); (6) Regiunea de dezvoltare Nord-Vest (Bihor, Bistrița-Năsăud, Cluj, Maramureș, Satu-Mare și Sălaj); (7) Regiunea de dezvoltare Centru (Alba, Brașov, Covasna, Harghita, Mureș și Sibiu) și (8) Regiunea de dezvoltare București-Ilfov.

Pornind de la lista cu județele fiecărei regiuni administrative, primul pas în realizarea eșantionului a fost extragerea aleatorie a două județe din fiecare dintre cele opt regiuni enumerate. Astfel au fost extrase următoarele județe: Suceava și Neamț (Regiunea 1); Brăila și Galați (Regiunea 2); Dâmbovița și Argeș (Regiunea 3); Mehedinți și Olt (Regiunea 4); Arad și Caraș-Severin (Regiunea 5); Bihor și Maramureș (Regiunea 6); Sibiu și Mureș (Regiunea 7). Pentru Regiunea 8 s-a avut în vedere municipiul București și județul Ilfov.

În cadrul regiunilor (județelor) selectate, următorul criteriu de stratificare a fost tipul localității combinând mediul de rezidență și numărul de locuitori. S-a făcut astfel diferență între localități urbane mari (peste 50.000 locuitori), localități urbane mici (sub 50.000 locuitori) și localități rurale. În fiecare regiune au fost câte 3 straturi, rezultând un număr total de 24 straturi. În cadrul fiecărui strat astfel rezultat s-au extras aleatoriu localități. Distribuția respondenților în cele 3 tipuri de localități reflectă, la nivelul fiecărei regiuni, distribuția la nivel național în cele 3 tipuri de localități a persoanelor de 60 ani și peste.

Identificarea respondenților care să respecte criteriile menționate mai sus a fost realizată prin screening de către operatori, prin informatori locali: instituții publice și private care realizează contacte cu posibili

respondenți (ex: primării, poliție, centre de zi pentru vârstnici, organizații care oferă servicii de îngrijire pentru vârstnici etc.) sau prin tehnica bulgărelui de zăpadă, prin recomandările primite de la indivizi deja intervievați. Din cauza dificultăților întâmpinate de către operatori în vederea identificării numărului cerut de respondenți în regiunile rurale selectate, s-a recurs la extinderea screening-ului și în localitățile rurale aflate în proximitatea localităților din eșantionul inițial. Operatorii de teren au fost doctoranzi, masteranzi și studenți de la Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, Cluj-Napoca și colaboratori ai Centrului de Studiere a Populației. Responsabilitățile mele în acest proiect au fost, printre altele, colaborarea cu echipa de cercetare în vederea realizării eșantionului, instrumentului de cercetare, testării chestionarului și strângerii de date în teren.

Tabel 3. Caracteristicile eșantionului

Numărul de gospodării interviuate		1506	-
Numărul copiilor adulți emigranți	Emigranți pe termen lung	2072	98%
	Emigranți sezonieri	37	2%
	Total	2109	100%
Numărul de copii adulți emigranți pentru care părintele nu a oferit informații		79	4%
Total		2188	100%

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Chestionarul

Instrumentul standardizat de culegere a datelor folosit are ca scop cunoașterea nevoilor de sprijin și de îngrijire ale persoanelor vârstnice și a modului în care acestea relaționează, pe de o parte, cu copiii lor plecați în străinătate și pe de altă parte, cu ceilalți membrii ai familiei, rude și alte persoane apropiate rămase în țară. Chestionarul a fost aplicat față în față, de către un operator, unei singure persoane din gospodărie, cu condiția

ca persoana să aibă cel puțin 60 de ani și să aibă unul sau mai mulți copii cu vârsta de 18 ani sau mai mult plecat în străinătate.

Chestionarul² este structurat pe cinci secțiuni. Secțiunea 1 „Starea de sănătate și nevoi”, surprinde aspecte ce țin de starea de sănătate, de nevoile de îngrijire, starea emoțională și nevoile financiare și materiale. De asemenea, au fost înregistrate informații despre componența gospodăriei respondentului și despre toți copiii adulți în viață.

Secțiunea a doua, „Relația cu copiii adulți emigrați”, este una extinsă și oferă date mai în detaliu despre copiii adulți plecați în străinătate și relația dintre aceștia și respondenți. Întrebările au fost adresate distinct, pentru fiecare copil adult aflat în străinătate. Aici se regăsesc informații precum țara de destinație, anul emigrării, situația de locuire a copilului și intenția de a reveni definitiv în România. Cea mai mare întindere în această secțiune o au itemii rezultați în urma operaționalizării solidarității intergeneraționale asociaționale, emoționale și funcționale, avându-se în vedere frecvența contactului mediat tehnologic, tipul și frecvența vizitelor și a sprijinului intergenerațional propriu-zis ascendent (beneficierea de sprijin de la copii) cât și descendent (oferirea de sprijin copiilor). Pentru că actul de migrație a fost considerat punct de cotitură, și pentru a surprinde posibilele diferențe dintre perioada de dinainte de plecare și cea actuală (ultimele 12 luni în cazul în care copilul a emigrat de mai mult de un an, respectiv, de când a plecat, dacă acesta a emigrat de mai puțin de un an), au fost adresate pentru fiecare tip de sprijin atât întrebări prospective cât și întrebări retrospective.

Secțiunea a treia „Sprijinul și îngrijirea în țară”, oferă informații despre sprijinul din ultimele 12 luni pe care părinții l-au primit de la membrii familiei rămași în țară (partener, copii, nepoți), de la alte rude, prieteni, vecini sau de la instituții private și de stat. Pentru fiecare tip de

² Disponibil la adresa web <https://csp.centre.ubbcluj.ro/solfam/Chestionar.pdf>

sprijin, respondentul a avut posibilitatea să numească cinci posibili furnizori de la care a beneficiat de sprijinul respectiv. În plus, secțiunea oferă informații adiționale despre frecvența beneficierii de sprijin și a formei de sprijin (recompensat sau nu).

Secțiunea a patra, care include întrebări de opinie, scoate în evidență gradul în care respondenții împărtășesc normele responsabilității familiale, parentale și filiale. În acest sens, s-au utilizat itemi și scale de măsură deja testate și utilizate în cercetări anterioare. În cele din urmă, secțiunea cinci, despre caracteristicile socio-demografice oferă, printre altele, informații despre statutul marital, nivelul educațional, ocupația, religie și implicarea în comunitate a respondenților.

Măsuri ale solidarității intergeneraționale utilizate în anchetă

Solidaritatea funcțională presupune analiza măsurii în care sunt oferite și se beneficiază de următoarele tipuri de sprijin: sprijinul practic în gospodărie, îngrijirea personală (doar beneficiat), ajutorul pentru îngrijirea nepoților (doar oferit), sprijinul practic la distanță (doar oferit), ajutor financiar și ajutor material. În vederea măsurării frecvenței fiecărui tip de sprijin oferit și beneficiat, respondentul este rugat să aleagă o variantă de răspuns dintre cele oferite de scalele ordinale propuse în chestionar. Așa cum am precizat, sunt luate în considerare ambele perioade, cea de dinaintea plecării copilului și cea actuală. Pentru că sprijinul practic, este dependent de prezența fizică a furnizorului și a beneficiarului în una dintre cele două gospodării, acesta a fost legat de momentul vizitelor. Astfel, s-au cerut informații suplimentare, dacă ajutorul oferit sau beneficiat a avut loc sau nu la fiecare vizită. Sprijinul practic la distanță, posibil fără prezența fizică reciprocă a diadelor, oferă informații despre situația în care părinții își ajută copiii adulți cu diverse sarcini administrative (a gospodăriei din țară, a șantierului unei noi case sau alt imobil, a unei afaceri în țară sau achitarea de taxe și impozite în numele copilului plecat) și sarcini de îngrijire a nepoților minori rămași

în țară. În acest ultim caz, sunt solicitate informații suplimentare legate de locul unde locuiește nepotul aflat în grijă și de persoanele responsabile pentru acoperirea cheltuielilor necesare pentru creșterea și îngrijirea minorului.

În ceea ce privește ajutorul financiar, constând în bani, aflăm dacă există astfel de transferuri și frecvența (scală ordinală) cu care ajutorul este oferit/ beneficiat. Mai mult, există informații cu privire la forma prin care ajutorul bănesc este oferit/ beneficiat (cadou sau sub formă de împrumut), precum și informații despre valoarea sumei de bani. În acest caz, datorită faptului că veniturile sunt calculate pe gospodărie, întrebările vis-a-vis de acordarea de ajutor bănesc copiilor au fost formulate după cum urmează: „În ultimele 12 luni/ de când a plecat, Dvs. sau soțul/ soția Dvs. i-ați oferit lui (nume copil) sprijin financiar sub formă de bani și dacă da, cât de des?” respectiv: „Înainte de plecarea în străinătate a (numele), Dvs. sau soțul/soția Dvs. i-ați oferit sprijin financiar sub formă bani? Dacă da, cât de des?”. Cu privire la suportul material, s-a făcut distincția dintre produse alimentare, respectiv bunuri pentru gospodărie și proprietăți sau bunuri de valoare substanțială precum case, terenuri, automobile etc. (suport material considerabil). Și în acest caz, pentru măsurarea frecvenței sprijinului oferit sau primit, au fost construite scale categoriale.

Pentru analiza solidarității asociaționale sunt utilizate două serii de itemi, una care măsoară discuțiile telefonice sau online și alta care măsoară contactul fizic, față-în-față, prin intermediul vizitelor. Folosind o scală ordinală, este chestionată frecvența discuțiilor la telefon sau pe Internet din ultima lună cu copilul plecat, și o scală de raporturi care măsoară durata unei conversații obișnuite. Utilizând aceeași scală ordinală, se dorește identificarea frecvenței acestor discuții mediate tehnologic înainte de plecarea în străinătate în condițiile în care copilul adult respectiv nu locuia în aceeași gospodărie cu părinții. Frecvența vizitelor părinților la copii în străinătate sau a copiilor la casa

părintească, este măsurată folosind o scală de raporturi. În primul caz, întrebarea este formulată după cum urmează: „Gândindu-vă la perioada de când a plecat în străinătate, de câte ori ați fost Dvs. în vizită la (nume copil adult)?”. Presupunând că vizitele copiilor adulți sunt mai frecvente, în această situație, limitarea temporală se face pentru o perioadă de 12 luni, respectiv de când a plecat dacă perioada de la emigrare este mai scurtă de un an de zile: „În ultimele 12 luni/ de când a plecat, de câte ori v-a vizitat (nume copil)?”. Plecând de la o categorisire simplificată a tipurilor vizitelor, comparativ cu cea menționată într-o secțiune anterioară, se cer informații cu privire la motivul vizitelor, atât a copiilor adulți cât și a părinților. De asemenea, folosind o scală ordinală, este măsurată și durata vizitei sau a vizitelor dintre părinți și copiii plecați.

Solidaritatea emoțională a fost operaționalizată prin discuții despre contextul de viață și probleme diverse, întrebarea adresată respondentului fiind formulată astfel: „În ultimele 12 luni/ de când a plecat, ați discutat cu (nume copil) despre diverse lucruri din viața Dvs., cum ar fi starea de sănătate, bani sau situația din gospodărie?”. Datorită dificultății măsurării frecvenței unor astfel de discuții, s-a preferat mai degrabă aflarea mijloacelor și contextului în care acestea au loc. Astfel aflăm dacă aceste discuții sunt purtate doar față-în-față sau nu sunt constrânse de prezența fizică, putând exista și prin mediere tehnologică; dacă se preferă discuțiile la telefon sau cele care oferă posibilitatea utilizării camerelor video (aplicații precum Skype). Un alt aspect avut în vedere a fost identificarea măsurii în care există discrepanțe în ceea ce privește frecvența cu care membrii celor două generații discută despre aceste aspecte, deci beneficiază de suport emoțional. Așadar, a fost folosită următoarea interogație: „De obicei cine vorbește mai des despre aceste lucruri?”, cu variantele de răspuns: (1) „Eu vorbesc și

copilul ascultă”, (2) „Copilul vorbește și eu ascult” și (3) „Și eu și copilul vorbim în aceeași măsură”.

Solidaritatea structurală reflectă setul de oportunități care face posibilă existența transferurilor de sprijin intergenerațional. În acest sens, se vor avea în vedere o serie de caracteristici legate de familie (numărul de copii adulți în viață, statutul marital al copiilor și al părinților, existența nepoților și numărul acestora, aranjamentele de locuire a copiilor adulți în străinătate și aranjamentele de locuire a părinților), statutul ocupațional și țara de destinație a copiilor emigranți. Tot aici, este la fel de importantă realizarea unei analize asupra structurilor de nevoi și a stării de sănătate a părinților, dar și a gradului de implicare în comunitate. Condiția medicală se va analiza atât prin prisma evaluării subiective a stării de sănătate, prin identificarea afecțiunilor medicale de lungă și de scurtă durată, cât și a măsurării gradului de dependență în vederea realizării sarcinilor de zi cu zi.

În altă ordine de idei, deoarece corezidența este și ea o formă a solidarității structurale, dar pentru că vorbim de relația părinților cu copiii emigranți, nu putem vorbi în stricto sensu despre aceasta în spațiul transnațional. Datorită acestui fapt, consider că frecvența ridicată a contactului direct și indirect dintre părinți și copii, alături de apropierea afectivă prin oferirea de sprijin emoțional intergenerațional, sunt două posibile alternative analitice în vederea identificării structurii de oportunități oferite de corezidență.

Solidaritatea normativă va avea la baza analizelor o serie de variabile de opinie care reflectă măsura în care sunt interiorizate de către respondenți o serie de norme ce țin de responsabilitatea parentală, pe de o parte, și așteptările normative cu privire la responsabilitatea filială, pe de altă parte. În vederea testării ipotezei familialismului implicit, se vor folosi un set de itemi care măsoară gradul în care familia sau statul sunt responsabile pentru oferirea de suport vârstnicilor aflați în situații de nevoie.

Rezultate

Tipul și frecvența contactului transnațional

Vizitele transnaționale sunt una dintre formele cele mai importante pentru menținerea legăturilor familiale și poartă o încărcătură emoțională puternică pentru cei plecați și deopotrivă pentru cei rămași acasă (Baldassar, 2001). Este contextul în care apropierea fizică permite utilizarea tuturor simțurilor pentru a evalua starea de bine a membrilor familiei. În eșantionul nostru, cei mai mulți copii emigranți își vizitează țara natală anual. Mai puțin de o treime dintre aceștia nu și-au vizitat părinții în ultimul an, iar 40% au fost în vizită o singură dată. De obicei, vizita anuală este asociată cu concediul de vară, care permite o ședere mai îndelungată. Durata modală a vizitelor copiilor adulți se întinde de la două săptămâni până la aproape o lună.

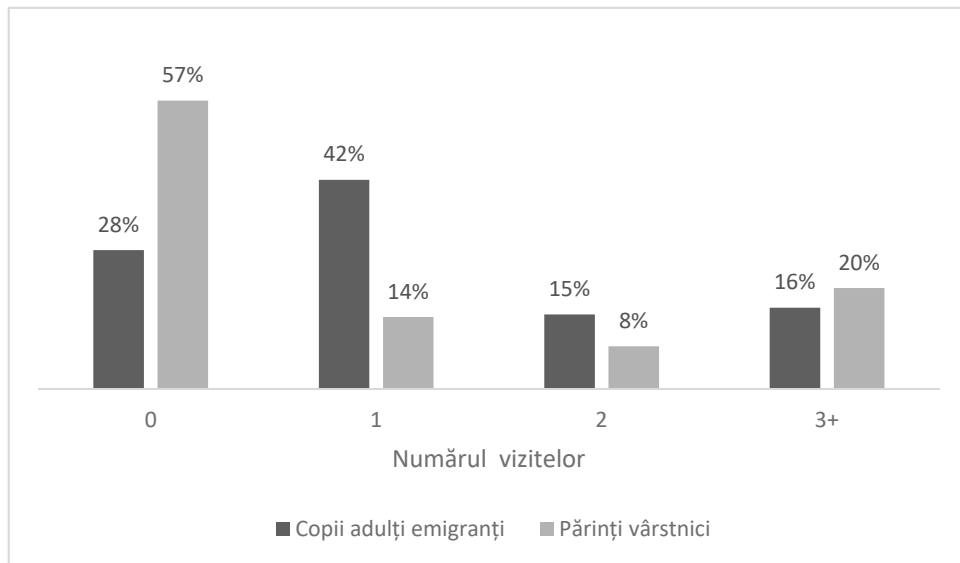

Figura 1. Frecvența contactului față-în-față prin intermediul vizitelor copiilor emigranți și a părinților

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Jumătate dintre părinții non-migranți din eșantionul nostru nu au fost niciodată în vizită la copiii lor plecați în străinătate. Acest fapt indică o mobilitate mai scăzută a părinților comparativ cu copiii lor. În plus, vizitele părinților tind să se prelungească pe o perioadă mai îndelungată (Figura 2). Datele oferă o imagine foarte clară, aducând în prim-plan faptul că vizitele foarte scurte sunt mai des întâlnite în rândul copiilor, iar cele care se întind pentru o perioadă mai mare de o lună sunt caracteristice părinților. Putem explica aceste diferențe tocmai datorită dificultăților pe care le întâmpină persoanele vârstnice atunci când trebuie să călătorească pe distanțe foarte mari. Totodată, vizitele părinților sunt asociate cu activități casnice, mai ales în contextul nașterii unui copil. Atunci când situația materială și starea de sănătate le permit, buncii sunt dispuși să traverseze țări sau chiar continente pentru a-și cunoaște nepoții născuți în țara de destinație.

Asocierea duratei îndelungate a vizitelor părinților cu nașterea unui copil în familie capătă și mai mult sens atunci când observăm că vizitele motivate de obligații și ritualuri familiale sunt mai des întâlnite în cazul părinților, comparativ cu vizitele copiilor. În situații „speciale”, copiii se reîntorc în țară pentru o perioadă limitată de timp în condiții de „criză”, cel mai adesea legate de îmbolnăvirea unuia dintre membrii familiei sau alte evenimente ce țin de sănătatea celor rămași în țară. Totuși, vizitele de rutină rămân cele mai frecvente, atât în rândul copiilor adulți, cât și în rândul părinților. Acestea nu sunt practici motivate de evenimente „speciale”, ci sunt rezultatele planificărilor negociate dintre părinți și copii pentru menținerea legăturilor și păstrarea angajamentelor familiale.

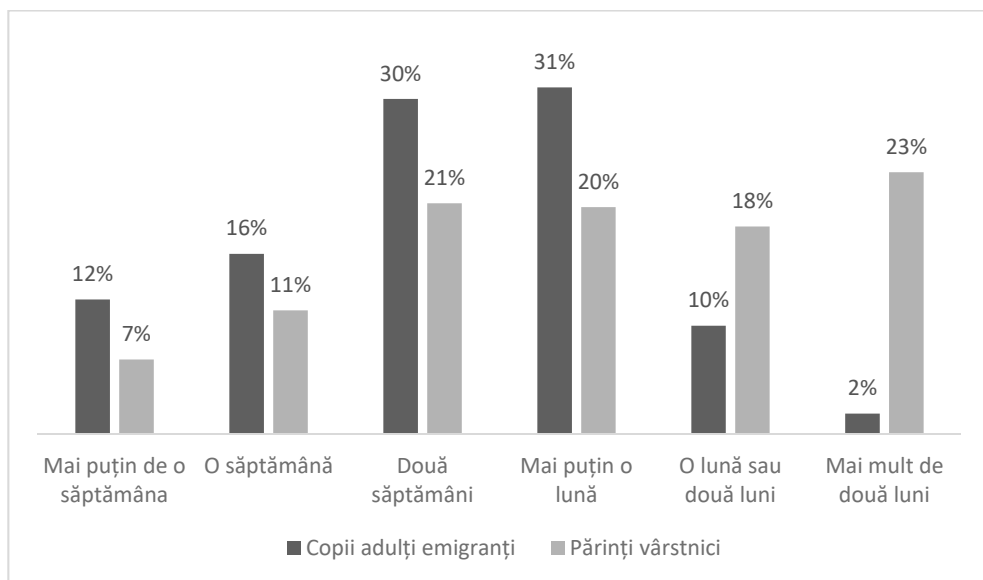

Figura 2. Durata unei vizite obișnuite în țara de origine sau în țara de destinație

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

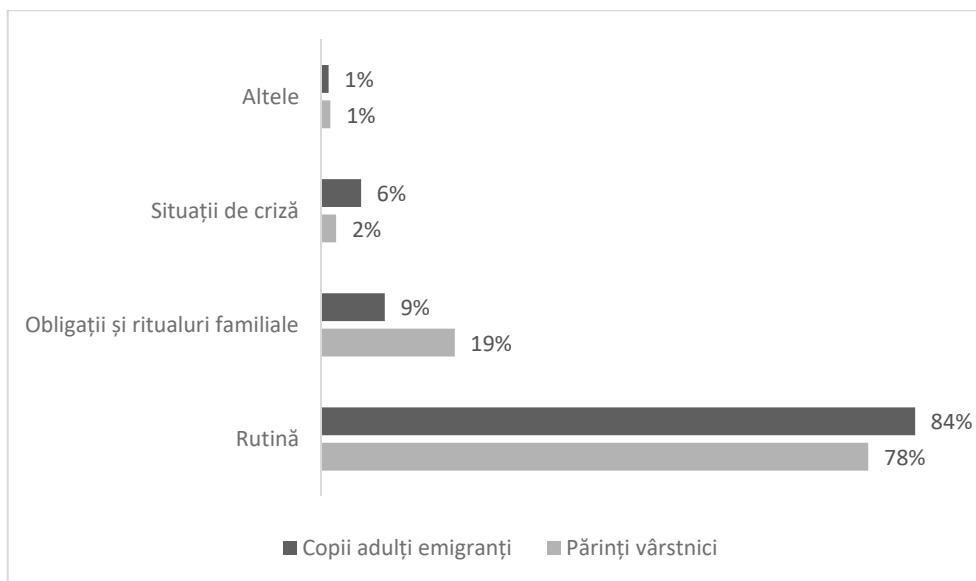

Figura 3. Clasificarea motivelor vizitelor transnaționale ale copiilor emigranți și a părinților

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Alte forme care permit contactul dintre membri familiei aflați la distanță se bazează pe tehnologia informației și comunicării. Contactul mediat tehnologic a început să fie o metodă de comunicare răspândită în rândul familiilor transnaționale, iar dezvoltarea tehnologiei a permis creșterea frecvenței interacțiunii la distanță și scăderea semnificativă a costurilor asociate acestor activități (Urry, 2003). Importanța tehnologiilor de comunicare pentru familiile transnaționale este semnalată de frecvența crescută a contactului la distanță. Trei sferturi din părinții cuprinși în eșantion declară că vorbesc cu copiii lor emigranți cel puțin o dată pe săptămână. Cei mai mulți spun că țin legătura zilnic cu cei aflați în străinătate. Coprezența virtuală asigurată de mediile de comunicare online sau prin telefonie contribuie la gestionarea sentimentelor de dor și de nostalgie cauzate de separarea spațială (Baldassar, 2008a). Mai mult, frecvența crescută a interacțiunilor de acest tip confirmată și de rezultatele anchetei prezentate aici, arată că practicile familiale mediate tehnologic au devenit încorporate în cotidian (Nedelcu și Wyss, 2016), fiind exprimări ale habitusului în efortul de a menține familia unită.

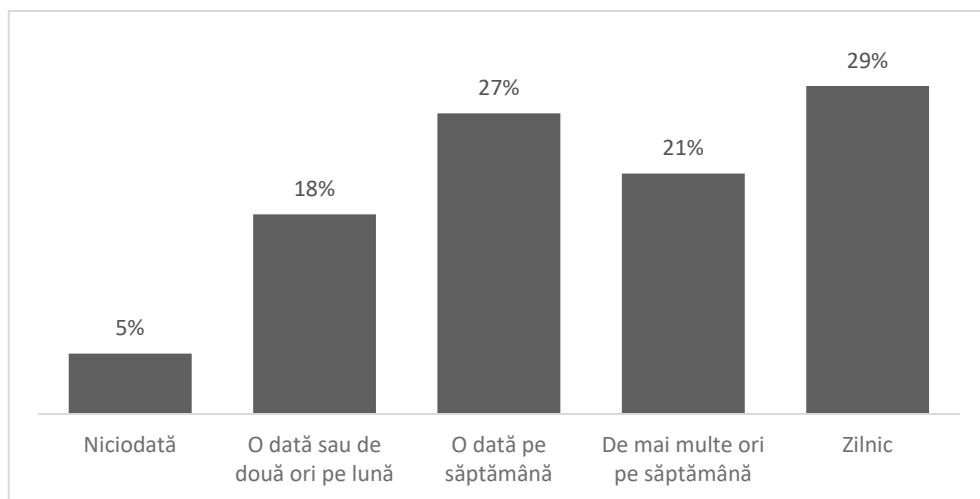

Figura 4. Frecvența contactului transnațional mediat de tehnologiile de comunicare la distanță

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Prin discuții și coprezență, fie în timpul vizitelor, fie de la distanță prin comunicarea mediată tehnologic, este potențată apariția suportului emoțional. Adesea, interacțiunea dintre copii și părinți, după despărțire și migrație, poartă o încărcătură emoțională puternică, care nu este mereu exprimată direct. Acest lucru poate fi datorat încercării de a nu genera griji celui sau celei aflate la celălalt capăt al „firului”, ori pentru că acest mediu nu este considerat potrivit pentru împărtășirea grijilor și a emoțiilor puternice. De asemenea, sprijinul emoțional este un construct supus variației subiectivității. În acest context, este dificilă evaluarea suportului emoțional printr-un simplu set de întrebări de chestionar.

Rezultatele anchetei arată că mai mult de 90 la sută dintre părinții intervievați împărtășesc cu copiii lor plecați, sau sunt buni ascultători, atunci când discuțiile se referă la aspecte din viața personală, precum starea de sănătate, nevoile financiare sau grijile legate de situația din gospodărie.

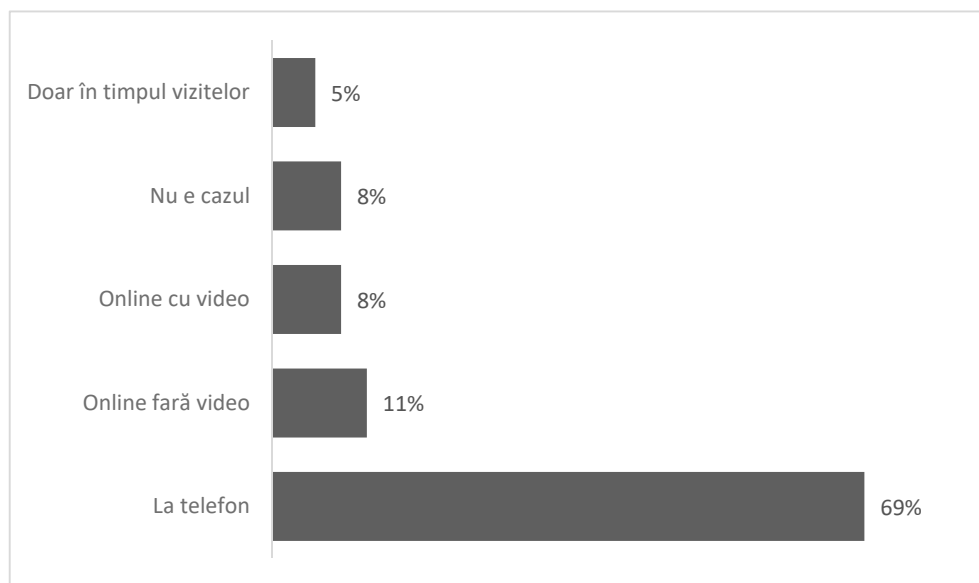

Figura 5. Medii de discuție folosite pentru a împărtăși gânduri, trăiri, sentimente și experiențe emoționale

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Dintre aceștia, majoritatea folosesc doar telefonul pentru a purta conversații la distanță. Alte forme de comunicare des întâlnite sunt aplicații precum Skype, care permit comunicare audio și video. Doar 5 procente dintre părinți au declarat că discută doar în timpul vizitelor. Folosirea cu prioritate a telefonului în detrimentul aplicațiilor care se bazează pe conexiunea la Internet este explicată de lipsa competențelor digitale sau de lipsurile materiale pentru a accesa astfel de forme de comunicare (Ducu, 2016).

Sprijinul practic oferit în contextul vizitelor transnaționale

Vizitele sunt, de asemenea, ocazii care favorizează transferul de sprijin ce nu poate fi efectuat în alte circumstanțe. Ajutorul la treburile gospodărești, asistența personală pentru realizarea diferitelor activități, îngrijirea copiilor mici sunt câteva dintre acestea. Așteptarea este așadar să existe o relație puternică între vizite și sprijin practic.

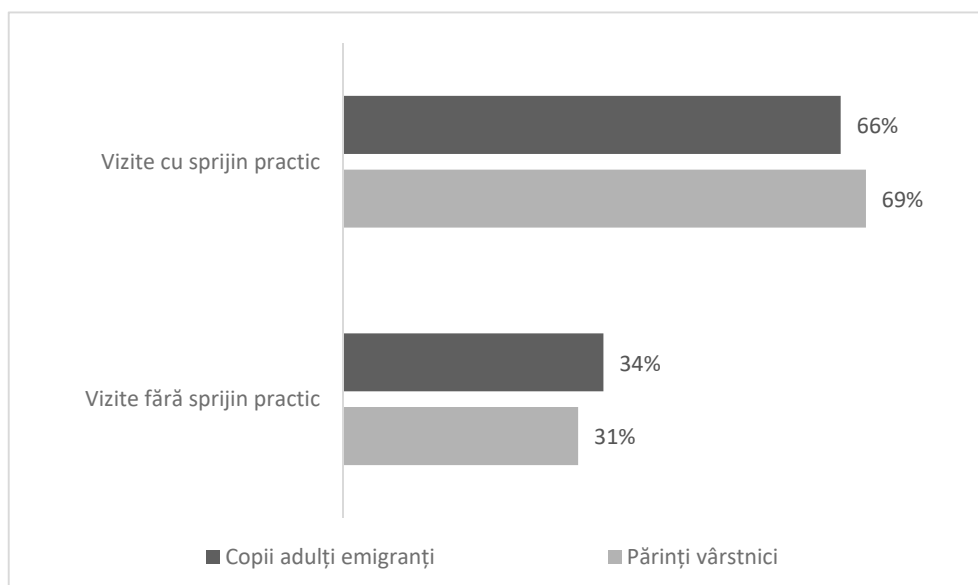

Figura 6. Relația dintre sprijinul practic și vizitele transnaționale

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Datele anchetei scot în evidență că majoritatea părinților și copiilor oferă sprijin practic în timpul vizitelor. Este interesant de observat că proporțiile celor care oferă sprijin în timpul vizitelor sunt similare atunci când comparăm valoarea aferentă în cazul părinților și cea a copiilor. Doar o treime dintre cei care vizitează nu oferă sprijin intergenerațional. În aceste cazuri este greu de crezut că sprijinul de orice fel este în totalitate absent. Este foarte posibil ca aceste persoane să se distingă într-o categorie specifică, probabil persoane cu educație superioară și locuri de muncă bine plătite și care ocupă poziții privilegiate în ierarhia socială.

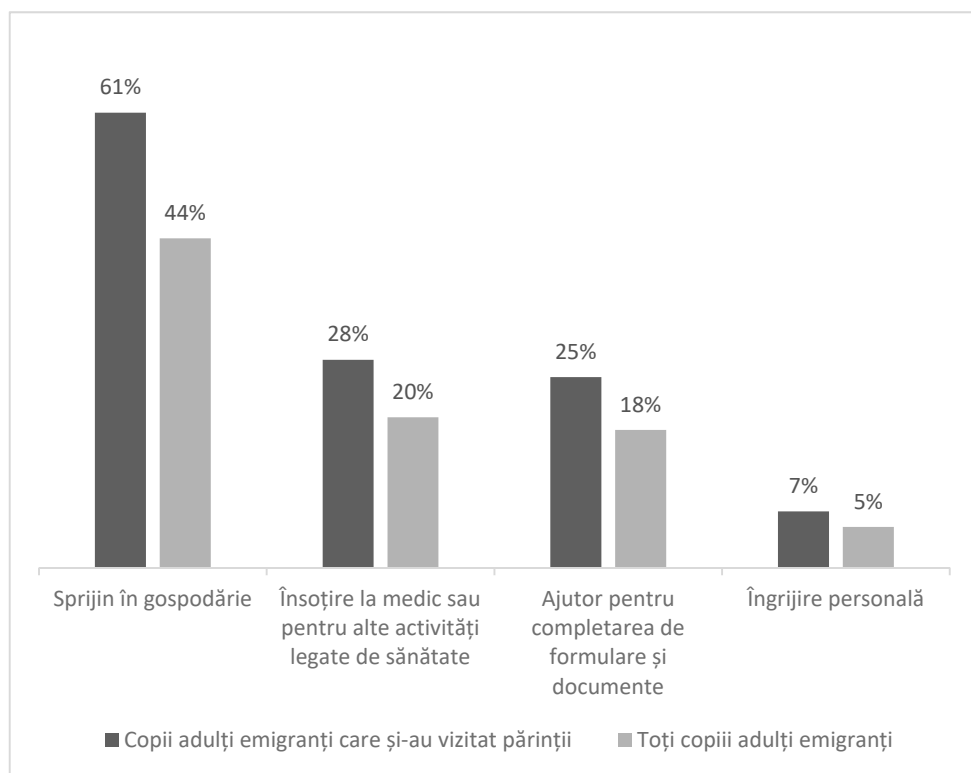

Figura 7. *Forme de suport practic oferit de copiii adulți emigranți în timpul vizitelor*

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Cele mai frecvente activități realizate de copiii adulți emigranți în timpul vizitelor sunt oferirea de ajutor pentru realizarea sarcinilor gospodărești. Dintre cei care și-au vizitat părinții în ultimul an, mai bine

de jumătate au întreprins astfel de activități. Oferirea de asistență personală pentru deplasarea la medic, pentru rezolvarea unor aspecte birocratice sau chiar pentru realizarea activităților de bază, precum spălatul sau hrănitul, sunt mai puțin întâlnite. Cei mai mulți dintre vârstnicii intervievați au declarat că, în ciuda problemelor medicale, reușesc să desfășoare aceste activități fără sprijin, așa cum se întâmplă și în alte perioade ale anului, când copiii sunt reîntorși în țările lor de destinație. În contextul vizitelor, muncile gospodărești au o semnificație aparte, reprezentând activități comune care permit prelungirea interacțiunii directe și eficientizarea timpului petrecut împreună realizând și alte activități. În acest mod, părinții evaluează, prin intermediul tuturor simțurilor, starea de sănătate și emoțională copiilor lor și constată nivelul de intensitate a sentimentului de apartenență familială. De asemenea, implicarea copiilor în activitățile asociate gospodăriei reprezintă și o confirmare a faptului că, pentru ei, familia și originile au rămas și continuă să rămână o parte importantă a vieții lor.

Plecând de la sprijinul oferit de către părinți în timpul vizitelor acestora, observăm că ajutorul la îngrijirea gospodăriei și sprijinul pentru îngrijirea nepoților sunt practici comune. Ținând cont de faptul că mobilitatea transfrontalieră a celor vârstnici este mai redusă, o parte semnificativă dintre aceștia nu au ocazia să se implice în realizarea acestor activități. În ciuda vârstei, părinții care au capacitatea de a circula pe distanțe mari manifestă interes pentru bunăstarea copiilor lor și contribuie cu sprijin practic pentru a scoate în evidență propriul angajament familial. De cele mai multe ori, acestea sunt singurele forme prin care părinții pot dovedi „prin fapte” grija lor pentru propriii copii. Astfel, oportunitățile de a oferi ajutor sunt puternic valorizate de către părinți. Adesea, nașterea unui copil este ocazia specială pentru a călătorii pentru prima dată în țara gazdă a copilului lor.

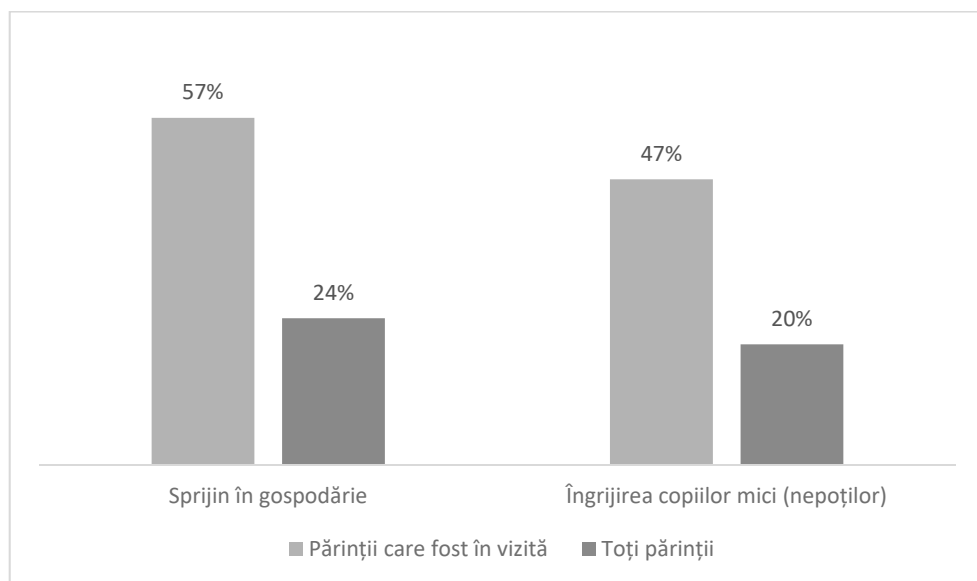

Figura 7. *Forme de suport practic oferit de părinții vârstnici non-migranți în timpul vizitelor*

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Forme de sprijin intergenerațional care nu necesită prezență fizică

Așa cum am arătat, nu toate formele de sprijin necesită contact fizic. Remiterile în bani sau bunuri, cât și unele tipuri de sprijin practic pot fi realizate la distanță. Ne așteptăm, totuși, la existența unei relații, cel puțin minimale, între contactul la distanță și oferirea de astfel de tipuri de sprijin. Păstrarea comunicării poate contribui la apariția altor tipuri de practici familiale, dar, așa cum am constatat adineori în cazul relației dintre sprijinul practic și vizite, comunicarea mediată tehnologic nu presupune în mod direct existența diverselor tipuri de sprijin la distanță. Rezultatele analizei arată că, în rândul copiilor adulți emigranți, contactului prin telefon sau Internet îi sunt asociate și alte tipuri de practici de sprijin familial. Astfel, 70% dintre copiii care mențin frecvent contactul cu părinții lor obișnuiesc să trimită părinților lor remiteri în bani și/sau bunuri din străinătate.

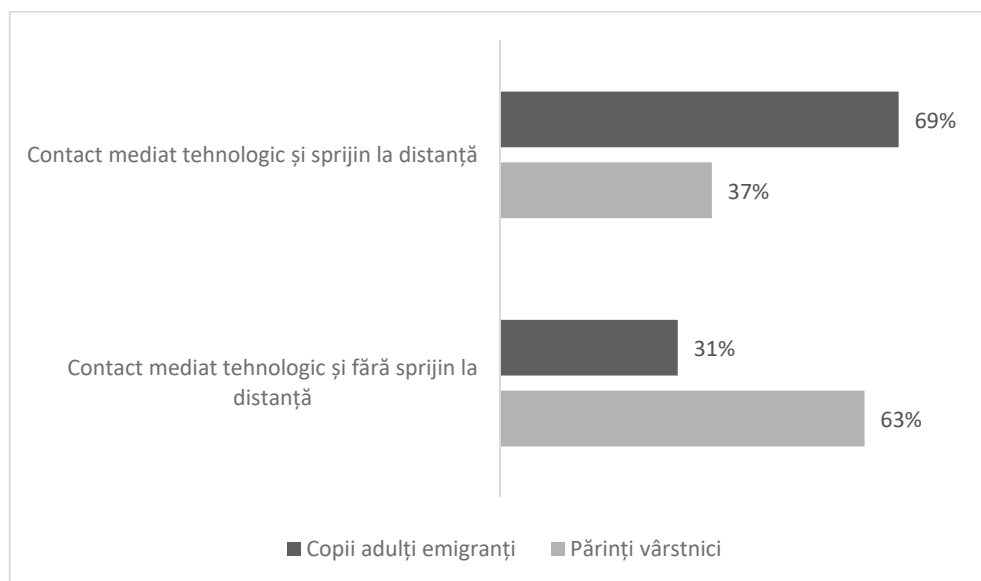

Figura 8. Relația dintre sprijinul la distanță și contactul mediat tehnologic

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Situația este însă diferită în cazul părinților. Aproape două treimi dintre părinții care mențin legătura cu copiii lor plecați nu au realizat activități de la distanță în sprijinul copiilor lor plecați. Explicațiile pot fi variate. Putem aduce în discuție limitările impuse de starea de sănătate, care nu permite realizarea unor eforturi suplimentare. De asemenea, sprijinul financiar oferit de către părinții copiilor nu este foarte comun în contextul migrației. Singurele situații în care părintele poate oferi suport intergenerațional la distanță sunt îngrijirea nepoților sau activități asociate întreținerii gospodăriei din țară a copiilor plecați. Cel din urmă set de activități nu este foarte răspândit în eșantion, doar un sfert dintre părinți declarând că s-au implicat în activități care presupun îngrijirea locuinței copilului plecat. Cea mai mare parte dintre părinții care au oferit sprijin la distanță s-au ocupat de îngrijirea nepoților rămași în țară.

Pe de o parte, sprijinul constând în bani este rareori oferit de către părinți copiilor plecați. Acestea sunt cazuri excepționale, asociate fazelor incipiente ale migrației, formelor de migrație care nu sunt determinate de

plecarea pentru muncă sau cadouri ocazionale. Datele anchetei confirmă faptul că sprijinul în bani din partea părinților nu este o practică comună în rândul familiilor transnaționale, 90% dintre părinții vârstnici au declarat că nu au oferit bani în ultimul an copiilor lor emigranți. Pe de altă parte, jumătate dintre copiii plecați nu au oferit nici ei suport bănesc părinților. Pe măsura creșterii frecvenței remiterilor trimise părinților, numărul copiilor care obișnuiesc să ofere acest tip de sprijin scade. În jur de un sfert dintre copiii plecați remit bani de câteva ori pe an, dar nu regulat, și abia 10 procente trimit lunar bani părinților.

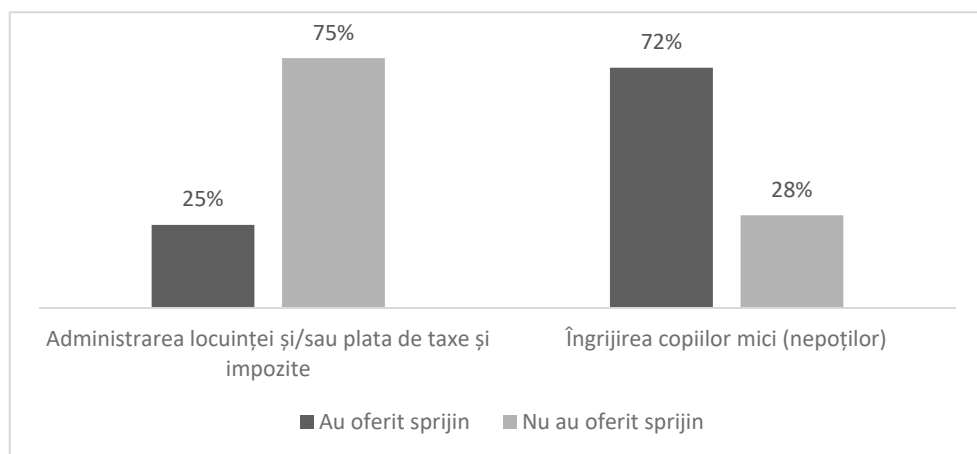

Figura 9. *Forme de suport practic oferit la distanță de către părinții vârstnici non-migranți*

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Chiar dacă ne-am putea aștepta la valori mai mari ale proporției copiilor care trimit bani în țară, trebuie să ținem cont de anumite aspecte. În primul rând, beneficiarii direcți ai banilor primiți din străinătate sunt părinții. În cele mai frecvente cazuri, dacă familia nu este reîntregită, remiterile sunt îndreptate către nucleul familial, copii și partener/parteneră. În al doilea rând, părinții vârstnici beneficiază de pensia lunară, ceea ce îi face mai puțin dependenți de remiteri, comparativ cu copii minori sau cu partenerul/partenera fără loc de muncă. În al treilea rând, relația dintre părinți și copiii plecați nu se bazează doar pe transferuri materiale.

Adesea, odată ce copiii si-au obținut independența financiară față de părinți, iar cei din urmă sunt autosuficienți din punct de vedere economic, schimburile de bani se opresc, ori se transformă în expresii ale solidarității familiale, sub forma cadourilor.

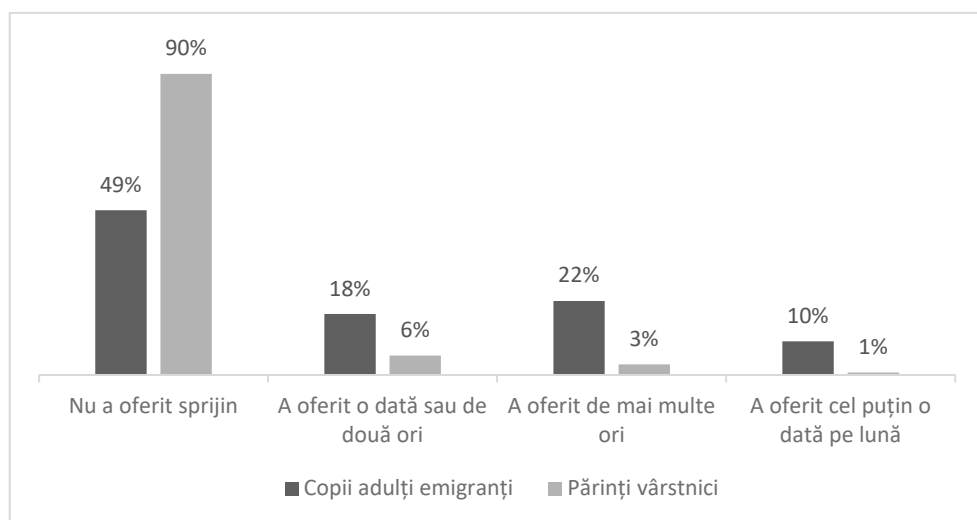

Figura 10. Frecvența sprijinului în bani de la copiii emigranți și de la părinți

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

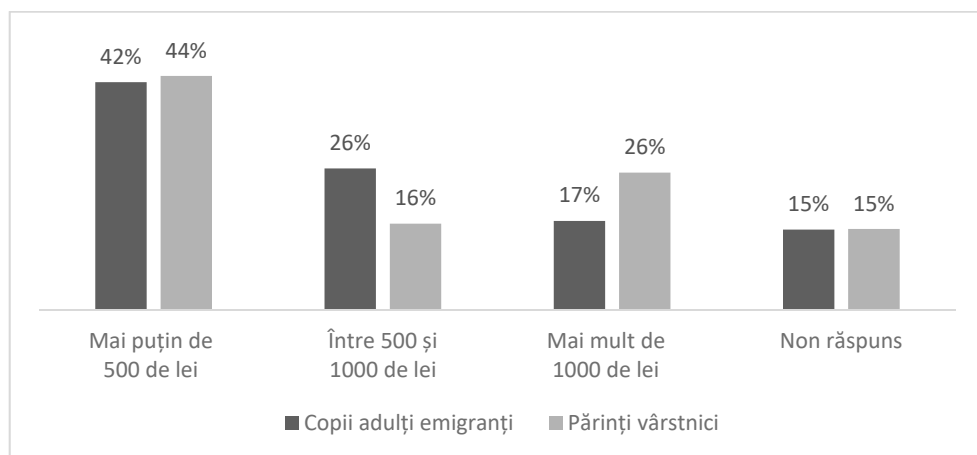

Figura 11. Valoarea sprijinului financiar oferit de părinți sau de copiii emigranți

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Valoarea remiterilor sau a suportului bănesc de la părinți este modestă. Cei mai mulți respondenți au declarat că suma de bani primită/oferită nu depășește 500 de lei. Interesantă este schimbarea raportului valoare primită/oferită pentru sprijinul în valoare mai ridicată. Sume mai mari, de până în 1000 de lei, sunt oferite mai frecvent de către copiii emigranți, pe când sume care depășesc valoarea de 1000 de lei sunt oferite mai frecvent de către părinți. Chiar dacă diferențele nu sunt foarte mari, acestea sunt legate de frecvența cu care este oferit sprijinul. Analiza de contingență a frecvenței sprijinului în bani cu valoarea sprijinului (rezultatele sunt disponibile în anexă) arată asocieri semnificative statistic, atât în cazul sprijinului ascendent, cât și a celui descendent. Chiar dacă relațiile sunt slabe, rezultatele arată că părinții obișnuiesc să ofere sume mai mari de bani cu frecvență redusă, sau în mod frecvent sprijin de valoare scăzută. În ceea ce îi privește pe copiii adulți, aceștia obișnuiesc mai degrabă să trimită sume de valoare medie și cu o oarecare regularitate.

Suportul constând în bunuri este ultimul tip de sprijin analizat în acest capitol. Se va face o distincție, pe de o parte, între sprijinul oferit de părinți și remiterile în bunuri de la copii, sprijinul de mică valoare și sprijinul de valoare substanțială, oferit de către părinți sub formă de împrumuturi sau moștenire. Cel mai frecvent sprijin material este de tip ascendent, din partea copiilor emigranți. Aproape jumătate dintre copiii emigranți au trimis sau oferit părinților în ultimul an bunuri pentru gospodărie sau alimente din străinătate. De asemenea, un număr semnificativ dintre părinți au oferit copiilor lor plecați sprijin constând în bunuri. Aceste bunuri sunt în deosebi produse alimentare tradiționale oferite în timpul vizitelor cu ocazia sărbătorilor creștinești. Un număr relativ redus de părinți au declarat că au oferit suport material cu valoare substanțială, acestea constând în proprietăți (trecerea casei părintești pe numele copilului), autoturisme sau depozite bancare (oferite de obicei înainte de plecarea în străinătate).

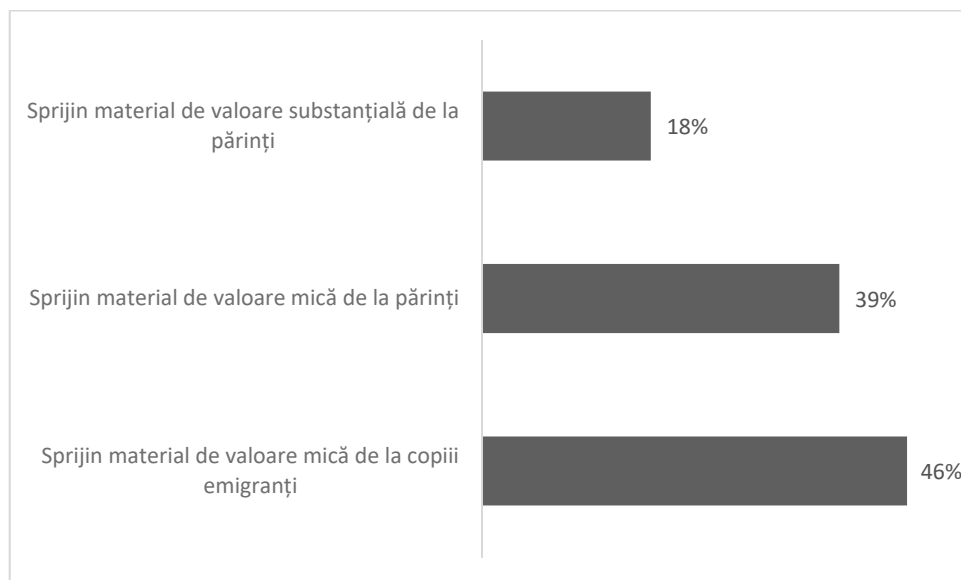

Figura 12. *Sprijin material de la copiii adulți emigranți și de la părinții vârstnici non-migranți*

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Discuții și concluzii

În acest capitol mi-am propus să descriu practicile familiale la nivel intergenerațional în contextul migrației și al vieții trăite la distanță. Am folosit categoriile propuse de Litwak și Kulis (1987) și Kilkey și Merla (2014) pentru a structura prezentarea datelor într-un mod suficient de clar și pentru a arăta varietatea practicilor familiilor transnaționale. Prin aceste tipuri de acțiuni, membri familiilor transnaționale își aduc aportul la crearea solidarității intergeneraționale, la respectarea angajamentelor implicite sau negociate, și prin urmare, la păstrarea spiritului colectiv al familiei extinse.

O serie de întrebări de cercetare au ghidat studiul de față, iar rezultatele obținute reușesc în bună măsură să ofere răspunsuri la aceste interogații. Întrebările la care am încercat să răspund sunt: Este posibilă

localizarea relațiilor intergeneraționale de familie într-un spațiu mai larg decât cel al gospodăriei și între granițele naționale? Care sunt tipurile de practici familiale, în contextul vieții trăite la distanță, cel mai des întâlnite în rândul copiilor adulți emigranți și respectiv în rândul părinților? Prin ce se deosebesc practicile părinților față de practicile copiilor adulți emigranți? Cum pot fi caracterizate situațiile de coprezență ale membrilor familiilor transnaționale? Care este legătura dintre contactul fizic sau mediat tehnologic și oferirea de suport intergenerațional?

Rezultatele oferă suficiente dovezi pentru a argumenta că solidaritatea intergenerațională se păstrează chiar și atunci când unul sau mai mulți membri ai familiei emigrează în alte țări. Dezvoltarea tehnologiilor de comunicare și a sistemului de transport pe distanțe lungi a facilitat păstrarea contactului și transformarea conversațiilor mediate de tehnologie în practici cotidiene. Este foarte posibil ca o serie de practici să nu fi fost întreprinse anterior migrației, dar situația de a trăi la distanță a contribuit la resocializare și dezvoltarea de noi habitusuri. Desigur, pe baza rezultatelor analizelor am arătat că există și cazuri în care schimburile intergeneraționale și contactul transnațional sunt foarte rare sau chiar absente. Aceste situații pot fi un rezultat al lipsei proximității spațiale și a timpului îndelungat petrecut la distanță. Totuși, știind că relațiile de familie sunt influențate de un set complex de factori, printre care istoria familială, care joacă un rol foarte important, este necesară o privire mai atentă asupra experienței trecute de viață de familie.

Pe lângă contactul mediat tehnologic, vizitele poartă o însemnătate specială. Coprezența corporală permite utilizarea tuturor simțurilor umane pentru a evalua starea de bine a celuilalt. Am arătat că părinții vârstnici sunt mai puțin mobili comparativ cu copiii adulți. Sunt mult mai frecvente cazurile în care copilul emigrant își vizitează părinții decât vice-versa. Totuși, o parte importantă a părinților cu copii plecați în străinătate se aventurează în călătorii pe distanțe lungi, chiar și trans-oceanice. De obicei aceste vizite au o durată mai mare de timp decât cea

a copiilor. În ambele cazuri, foarte frecvent, vizitele sunt asociate cu alte tipuri de practici familiale, precum sprijinul practic. De asemenea, sprijinul constând în bunuri este foarte frecvent pe linia generațională, atât ascendent cât și descendent. Una dintre tipurile de practici familiale care iese în evidență în rândul copiilor adulți comparativ cu părinții sunt remiterile constând în bani. Am arătat atât existența variației valorii, cât și a frecvenței acestei forme de sprijin. Cel mai probabil această variație este determinată de structurile de nevoi și oportunități ale celor care oferă și care beneficiază de suport. Despre acest subiect discut mai pe larg într-un capitol ulterior destinat analizei remiterilor în bani și bunuri.

Implicarea părinților vârstnici, care variază de la oferirea de suport la distanță până la deplasări dificile, pe distanțe lungi, demonstrează că aceștia sunt actori activi în menținerea solidarității familiale. Este o bună ocazie să deconstruim mitul vârstnicului dependent și al cărui univers constă doar în valorile tradiționale despre viață și familie. O mare parte a părinților se resocializează pentru a nu pierde legăturile cu copiii lor, apropiindu-și astfel noi modalități menite să faciliteze menținerea unității familiale.

Păstrarea contactul intergenerațional prin diferite căi are mai multe fațete. Pe de o parte, acesta permite transmiterea de informații despre starea de bine a membrilor familiei, păstrarea legăturilor prin împărtășirea experiențelor de viață și permite schimbul de suport emoțional necesar pentru confortul interior. Pe de altă parte, menținerea contactului facilitează prezența altor forme de practici familiale. Așa cum am menționat, vizitele sunt o ocazie specială în care activitățile gospodărești sunt realizate în comun. Prin acest tip de coprezentă, se recrează legături și se formează sentimentul de colectivitate. Pe de altă parte, contactul mediat tehnologic este legat de formele de suport care pot fi realizate și la distanță, precum remiterile de bani, schimbul de bunuri și oferirea de sprijin practic. Și acestea confirmă încă odată faptul că familia contează și continuă să existe chiar și la distanță. Desigur, nu

întotdeauna prezența contactului indică și prezența schimbului de suport. Aceasta este o informație în plus care confirmă faptul că modalitățile de menținere a coeziunii familiale presupun forme variate de practici familiale.

În ciuda faptului că rezultatele prezentate în acest capitol au un caracter descriptiv, iar lipsa analizelor statistice complexe nu permite testarea de ipoteze, concluziile pe care le putem formula sunt extrem de importante, aducând o contribuție valoroasă la cunoașterea empirică despre familiile transnaționale din România. Acest demers exploratoriu deschide noi linii de investigație empirică, pe care îmi propun să le adresez în continuarea lucrării de față.

Capitolul IV.

Forme de solidaritate familială în context transnațional

Introducere

Diversitatea relațiilor de familie și a practicilor familiale este un subiect care a căpătat amploare în literatura de specialitate în contextul schimbărilor structurale și al valorilor sociale despre familie din ultimele decenii. Practicile familiale au atât o componentă de habitus, cât și una de acțiune socială (Morgan, 2011). Pe de o parte, viața familială este un rezultat al unui set de activități și credințe, într-o oarecare măsură reproduse intergenerațional și istoric, considerate de la sine înțelese. Pe de altă parte, prin capacitatea reflexivă și de acțiune a persoanelor, practicile rezultate în urma interacțiunii familiale sunt supuse schimbărilor, sunt efecte ale negocierilor, sau răspunsuri condiționate emoțional și structural-contextual, trecând dincolo de ceea ce este normat social.

Practicile familiale implică o serie de elemente definitorii care au în vedere legătura dintre perspectiva actorului și a observatorului despre ce este familia și ce este în afara acesteia (Morgan, 2011). Mai mult, practicile familiale poartă un sens al acțiunii, al cotidianului și al obișnuinței (Morgan, 2011). Prin prisma poziției fiecărui individ în câmpul familial, aceștia nu doar că beneficiază de anumite titulaturi, ci și acționează conform rolului atribuit sau asumat. Aceste acțiuni pot fi simple activități de zi cu zi, adesea necuantificate de către actorii familiei, ritualuri sau alte activități specifice care consolidează viața familială.

Fluiditatea este o altă caracteristică a acestor practici, în sensul în care membrii angrenați în variatele activități pot fi diferiți de la o activitate la alta (Morgan, 2011). De asemenea, fluiditatea se referă la marcajul adesea greu de trasat între ceea ce este familia și ceea ce este în afara acesteia. Un ultim element caracteristic al practicilor familiale este legătura pe care acestea le au cu contextul structural-istoric și cu biografiile personale (Morgan, 2011). Acestea predetermină măsura și felul în care sunt formate și menținute legăturile familiale. Acestea nu sunt neapărat structuri rigide, ci constituie ele însele un proces.

Pornind de la linia teoretică propusă de David Morgan despre practici familiale, care are la bază contribuțiile clasice ale lui Bourdieu despre habitus, și ale lui Weber despre acțiune, în capitolul de față îmi propun să identific modul în care este structurată varietatea practicilor familiale. Situez această analiză în contextul vieții de familie trăite transnațional, focalizând atenția către relațiile de sprijin și modalitățile de interacțiune dintre părinții vârstnici rămași în România și copilul adult plecat în străinătate. Prin această contribuție încerc să deconstruiesc viziunea promovată în mass-media despre emigrantul „furnizor” de remiteri, argumentând că sprijinul intergenerațional circulă transnațional, între țara de origine și țara de destinație a migrației. Circuitul sprijinului ca și concept, susține că relațiile de familie transnaționale sunt multidirecționale, reciproce, asimetrice și supuse schimbării pe parcursul timpului (Baldassar și Merla, 2014). Depărtarea geografică poate fi un prilej pentru membrii familiei de a obține mai mult control asupra propriilor acțiuni față de familia extinsă, de a seta noi reguli sau practici, și nu presupune neapărat o erodare a coeziunii familiale sau o ruptură a relațiilor de rudenie și de alianță (Baldassar și colab., 2007; Baldassar și Merla, 2014; Bryceson și Vuorela, 2002).

Ca prim obiectiv al capitolului de față, vor fi puse în legătură practicile familiale la distanță, inițiate atât de către copilul emigrant cât și de către părintele non-migrant, pentru testarea unor posibile dimensiuni

latente care să descrie modul în care circuitul îngrijirii (Baldassar și Merla, 2014) și formele de coprezență (Baldassar, 2008a, 2011) sunt structurate în rândul familiilor transnaționale românești. Al doilea obiectiv constă în testarea legăturilor dintre categoriile latente ale practicilor familiale transnaționale și istoria familială (Baldassar și Merla, 2014), precum și structurile de nevoi și oportunități (Szydlik, 2016) ale copilului emigrant și ale părintelui rămas în România. Prin aceste obiective îmi propun să dezvolt perspectiva solidarității intergeneraționale, linia teoretică a practicilor familiale, și conceptul de circuit al sprijinului în contextul emigrării în masă din România pentru căutarea de muncă mai bine plătită în străinătate. Migrația dintre România înspre statele puternic dezvoltate economic este puternic legată de nevoile familiale (Ban, 2012; Horváth și Anghel, 2009; Toth, 2009). În același timp, rezultatele unor studii anterioare arată că membri non-migranți ai familiei nu sunt simpli beneficiari ai sprijinului, ci sunt implicați activi în vederea facilitării transferului de sprijin, chiar dacă aceștia sunt principalii beneficiari (Ducu, 2016, 2018, 2020; Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; Hărăguș și colab., 2018). În acest context poate fi de ajutor identificarea co-dependențelor dintre formele de interacțiune socială existente între părinți și copiii plecați în străinătate, și nu doar analize distincte, pentru fiecare formă de sprijin tratată separat ca variabilă dependentă.

În continuarea capitolului prezint o serie de studii recente care ne vor oferi o cunoaștere mai aprofundată a modului în care varietatea și tipurile de sprijin intergenerațional existente între familiile transnaționale sunt determinate de existența unor forme de solidaritate intergenerațională. În contextul prezentării acestor studii vor fi adresate o serie de ipoteze de cercetare care ghidează analiza empirică a datelor. Următoarea secțiune va consta în descrierea sursei de date și a metodologiei folosite pentru testarea obiectivelor și a ipotezelor de cercetare. Capitolul va continua cu o secțiune extinsă de prezentare a

rezultatelor analizelor claselor latente și de regresie logistică. Mai apoi, în încheiere, adresez o serie de discuții vis-a-vis de literatura de specialitate și formulez o serie de concluzii care să evidențieze importanța rezultatelor obținute pentru cunoașterea realității familiilor transnaționale din România.

Prezentarea literaturii și a ipotezelor de cercetare

Caracterul multidimensional al relațiilor de sprijin intergenerațional este evidențiat într-o serie de studii bazate pe date cantitative, care aduc în prim-plan mai multe tipuri de familialism (Dykstra și Fokkema, 2011) și solidaritate intergenerațională (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018; Karpinska și Dykstra, 2018), ținând cont de direcția sprijinului și a contextului spațial în acesta este oferit. Pe baza probabilităților de oferire și beneficiere de sprijin intergenerațional, s-au observat fie relații în care părinții oferă suport în mai mare măsură, fie relații determinate de o implicare mai mare a copiilor adulți (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018; Bó și colab., 2020; Dykstra și Fokkema, 2011; Rooyackers și colab., 2014). Fie că sprijinul este oferit preponderent de către părinte, fie că este oferit de copilul adult, nu putem vorbi de o dependență totală dintre membrii familiei. Cercetările etnografice despre transnaționalism arată că persoanele care beneficiază de pe urma suportului provenit de la membrii familiei emigranți se implică deopotrivă în menținerea relațiilor familiale și se asigură că sprijinul va continua să existe (Baldock, 2003; Baldassar și colab., 2007; Kilkey și Merla, 2014).

De asemenea, nu întotdeauna solidaritatea intergenerațională este prezentă în cadrul familiilor locale sau transnaționale. Uneori, este menținută autonomia dintre părinte și copilul adult, cazuri în care suportul practic sau emoțional este puțin prezent (Baldassar și colab.,

2007; Baykara-Krumme și Fokkema, 2018; Bó și colab., 2020; Dykstra și Fokkema, 2011; Karpinska și Dykstra, 2018; Rooyackers și colab., 2016). Acesta este un rezultat, fie al istoriei familiale caracterizată prin lipsa relațiilor emoționale puternice și a atașamentului (Rossi și Rossi, 1990), fie al ambivalenței sau dorinței de autonomie a copilului adult în raport cu părinții (Baldassar și colab., 2007; Lüscher, 2002; Lüscher și Pillemer, 1998). În contextul transnaționalismului, prin prisma limitelor datorate distanței geografice, practicile familiale formează alte tipuri de relații predominante, bazate în mod deosebit pe relații de comunicare, oferire de sfaturi sau schimb de suport emoțional (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018; Karpinska și Dykstra, 2018; Rooyackers și colab., 2016). Ținând cont că emigrația dinspre România are un caracter puternic familial, decizia de a emigra fiind adesea direct legată de nevoile familiei, ne putem aștepta la o frecvență crescută a relațiilor preponderent bazate pe sprijin material și practic (Ipoteza 1). Ținând cont de rezultatele prezentate anterior, putem presupune existența unor relații bazate mai degrabă pe contact care nu implică sprijin material, financiar sau practic, dar și situații caracterizate prin lipsa relațiilor familiale transnaționale (Ipoteza 2).

Așa cum am arătat mai sus, practicile familiale și circuitul transnațional al îngrijirii sunt puternic influențate de istoria familiei (Baldassar și Merla, 2014; Finch și Mason, 1993; Morgan, 2011). Relaționarea dintre membri înrudiți sau conectați prin alianță reprezintă un proces puternic înrădăcinat în trecut. Argumentul lui Bourdieu (1977) este acela că habitusul reprezintă un rezultat al istoriei personale codificată prin practici. De asemenea, experiențele trecute contribuie la înmagazinarea de credințe și ritualuri, care structurează în mare măsură experiențele prezente (Elder, 1998). Plecând de aici, presuposiția noastră este că experiența vieții de familie anterioară migrației, prin formele de suport oferite și solidaritate intergenerațională, contribuie în bună

măsură la continuarea oferirii de sprijin și în context transnațional (Ipoteza 3). În acord cu poziția lui Bryceson și Vuorela (2002), argumentez că viața de familie va continua să existe, în ciuda depărtării geografice și a despărțirii de granițele statelor națiune.

Normele culturale și structurile de nevoi și oportunități reprezintă factori determinanți pentru prezența și varietatea formelor de suport intergenerațional și relaționare familială. Atât orientarea valorică cu privire la sarcinile și obligațiile membrilor familiei, cât și situația materială și de sănătate a acestora determină apariția sprijinului și reglementează relațiile familiale (Szydlik, 2016). Lipsa împărtășirii valorilor sociale legate de importanța familiei pot indica lipsa contactului și a sprijinului intergenerațional (Karpinska și Dykstra, 2018). În sens invers, valorizarea puternică a acestor norme este asociată cu șanse crescute ca practicile familiale să fie diverse și frecvente (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018). Dimensiunea normativă este la fel de importantă pentru explicarea relațiilor familiale în contextul vieții transnaționale (Baldassar și colab., 2007; Baldassar și Merla, 2014). Ne putem aștepta ca în cazul României, unde familialismul este de tip implicit (Mureșan și Hărăguș, 2015), orientarea valorică să reprezinte un factor semnificativ care să diferențieze între tipurile de solidaritate intergenerațională (Ipoteza 4).

În acord cu normele despre familie, genul reprezintă un alt element care explică predispoziția pentru oferirea de suport intergenerațional. Mamele și fiicele se raportează în mod diferit la sarcinile și responsabilitățile familiale comparativ cu membri de gen masculin. În contextul în care relația intergenerațională are loc între persoane de gen feminin, șansele ca solidaritatea să implice practici variate și reciproce este mai crescută (Karpinska și Dykstra, 2018). În absența femeii, sarcinile acesteia sunt preluate de alte femei din câmpul familial, cu precădere bunicile atunci când este vorba despre îngrijirea

copiilor mici, sau de alte femei pentru îngrijirea celor vârstnici (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018; Piperno, 2007; Zickgraf, 2017). În concordanță cu literatura de specialitate, ne așteptăm ca și în cazul nostru prezența femeilor să fie mai puternică pentru activitățile de oferire de sprijin intergenerațional și de menținere a relațiilor familiale în context transnațional (Ipoteza 5).

Starea de sănătate a părintelui este un alt factor care influențează relația de sprijin. Părinții cu o stare de sănătate fragilă au șanse slabe să ofere sprijin practic sau să inițieze vizite în țara de destinație a copilului emigrant (Hărăguș și colab., 2018). În acord cu nevoile de îngrijire sau de beneficiere de suport în cazul părinților care se confruntă cu probleme de sănătate, absența independenței financiare sau lipsa capacității de a-și asigura traiul reprezintă un alt factor potențial pentru apariția suportului intergenerațional. Dacă starea de sănătate și situația materială a părintelui structurează nevoile acestora (Szydlik, 2016), statutul ocupațional al copilului adult definește, printre altele, capacitatea emigrantului de a oferi suport (Baldassar și colab., 2007; Baldassar și Merla, 2011). Structura familială, prin prezența în proximitate sau la distanță, sau lipsa altor membri ai familiei, precum partenerul/a părintelui sau/și a copilului adult, sau copii/nepoți, definește nevoile și oportunitățile diadelor care configurează formele de sprijin și solidaritatea intergenerațională. Datele pentru România arată că îngrijirea nepoților rămași în țară este cel mai frecvent responsabilitatea directă a bunicilor, dacă părinții sunt plecați împreună, sau delegată dacă doar mama a emigrat (Hărăguș și Telegdi-Csetri, 2018). Atunci când familia nucleară a copilului emigrant nu este reunită în țara de destinație, sprijinul oferit din străinătate este în cea mai mare măsură adresat nevoilor acesteia, și mai puțin ale părinților (Toth, 2009). Așadar relațiile familiale transnaționale care includ în mod frecvent oferire și beneficiere

de suport practic sau material, sunt structurate puternic de nevoile și oportunitățile actorilor implicați (Ipoteza 6).

Date și metodologie

Datele folosite pentru analizele empirice sunt parte a anchetei „Solidaritatea intergenerațională în context european. Situația vârstnicilor rămași acasă” (SolFam). Prezentarea extinsă a obiectivelor și a tehnicii de eșantionare a fost realizată în capitolul anterior. Pentru realizarea analizelor care urmează a fi prezentate în acest capitol, au fost operate mai multe decizii de ordin metodologic. Mai întâi au fost excluse cazurile din rândul copiilor adulți emigranți pentru care părinții nu au oferit răspunsuri la itemii despre relația intergenerațională. Astfel, din totalul de 2188 de copii emigrați din eșantionul de 1506 de părinți, au fost excluși 79 (4%). Pentru a respecta asumția de independență a cazurilor, pasul al doilea a constat în selecția aleatorie al unui singur copil emigrant, în cazul în care părintele a oferit informații despre doi sau mai mulți copii adulți emigranți. Astfel, maxima numărului de cazuri cu care am operat aici este de 1506 diade părinte-copil adult emigrant. Procentul de non-răspunsuri pentru fiecare item inclus în analize nu depășește valoarea de 5% din totalul de 1506 cazuri. Cazurile cu non-răspunsuri au fost eliminate în analizele multivariate folosind metoda de eliminare pe perechi și nu la nivel de șir.

Pentru a identifica tipurile de solidaritate intergenerațională în context transnațional am optat pentru modelarea unor analize a claselor latente folosind itemi care descriu variate forme de practici familiale. Analiza Claselor Latente¹ este o analiză non-lineară, multivariată, specifică pentru analiza variabilelor categoriale. LCA se folosește de

¹ Abreviat LCA din limba engleză, *Latent Class Analysis*

calcularea probabilităților pentru a cuantifica relația dintre fiecare construct latent și fiecare item inclus în model (Agresti, 2002; Magidson și Vermunt, 2004; Lazarsfeld și Henry, 1968). Parametrii estimați includ probabilitățile condiționale de răspuns pentru fiecare variabilă, proporția populației în fiecare clasă latentă și coeficienții de calitate ai modelului (Linzer și Lewis, 2011). Estimarea se realizează prin metoda maximizării șanselor, astfel încât datele observate să fie cel mai probabile în modelul statistic propus. Scopul analizei în acest studiu este identificarea unor subgrupuri eterogene între ele, care clasifică variatele forme de practici familiale în subcategorii omogene, sau clase latente. Pentru testarea, modelarea și prezentarea rezultatelor, am utilizat funcția „poLCA” din pachetul statistic cu același nume disponibil în programul cu licență deschisă RStudio (Linzer și Lewis, 2011).

Înainte de modelarea claselor latente, fiecare variabilă care urma să compună modelul a fost recodificată ca variabilă nouă dihotomică. Acest lucru a permis standardizarea scalelor de măsură, eliminând variația numărului de categorii de răspuns de la un item la altul. Existența unui număr egal de categorii pentru toți itemii folosiți în modelarea pe baza „poLCA” constituie una dintre cerințele acestui tip de analiză. O altă condiție este ca valorile să fie diferite de zero și non-negative. De aceea, în etapa de recodare, lipsa sprijinul/ practicii a fost codată cu 1, iar prezența practicii a fost recodată cu 2. Itemii incluși în analiza prezentată aici măsoară contactul mediat tehnologic, existența vizitelor copiilor și ale părinților, transferurile de bani și bunuri, atât ascendent cât și descendent, și sprijinul practic de la distanță oferit de părinți. Un al doilea set de modele înlocuiește vizitele cu sprijinul practic oferit în timpul vizitelor. Rezultatele obținute se găsesc în Anexa 2.

Cele două seturi de variabile care includ vizitele sau sprijinul practic în timpul vizitelor sunt parte a mai multor modele LCA după numărul de clase latente indicat de către utilizator. Modelarea se oprește

în momentul în care se oprește estimarea probabilității maxime pe baza iterațiilor. Pentru o cât mai bună estimare globală, bazată pe funcția de maximizare a șanselor, fiecare model a rulat de un număr de zece ori, rezultatul generat fiind acela cu valoarea cea mai mare (McLachlan și Krishnan, 1997). Această procedură este necesară deoarece algoritmul metodei de estimare tinde, odată cu creșterea numărului de clase latente, să localizeze doar local șansele maxime (Linzer și Lewis, 2011).

În cele din urmă, alegerea modelului optim a reprezentat o decizie bazată pe mai multe aspecte. Pe de o parte, au fost comparate valorile BIC (Bayesian Information Criterion), un indicator al calității și simplității modelului, și a fost considerat optim modelul cu valoarea cea mai scăzută a indicatorului (pentru utilitatea acestei metode, comparativ cu altele, vezi (Nylund și colab., 2007). Cel de-al doilea element luat în considerare pentru alegerea numărului optim de clase latente este unul de ordin teoretic. Foarte importantă pentru studiul de față este decizia numărului de clase în acord cu sensul teoretic pentru interpretarea acestora. Prin urmare, modelul optim ales și prezentat în acest capitol are în componența sa trei clase latente. Valorile estimatorilor și a coeficienților obținuți pentru toate modelele, cât și probabilitățile condiționale ale fiecărei variabile manifest în cele trei clase latente pot fi consultate în Anexa 3.

Cea de a doua parte a secțiunii dedicată prezentării rezultatelor include trei modele de regresie logistică, având ca variabile dependente clasele latente obținute anterior. Au fost calculate mai întâi probabilitățile de apartenență la fiecare clasă latentă pentru fiecare individ. În final, pe baza probabilităților cele mai mari, au fost create un set de trei variabile *dummy* în vederea estimării influenței variației unui set de factori pentru explicarea apartenenței la o clasă sau alta. Modelele de regresie au fost obținute folosind funcția „glm” (*generalised logistic regression*) din pachetul „stats” (R Core Team, 2019). Pentru calcularea erorilor de

estimare a fost utilizată dintre familia de distribuții lineare generalizate, cea binomială, iar funcția de legătură folosită corespunde analizei logistice (logit) (R Core Team, 2019, vezi și McCullagh și Nelder, 1989; Hastie și Pregibon, 1992).

Modelele includ itemi despre suportul intergenerațional oferit în perioada anterioară migrației și alte măsuri ale caracteristicilor personale ale părinților vârstnici și ale copiilor adulți emigranți. Astfel a urmat o procedură în trepte pentru alegerea variabilelor explicative în modelele finale. Alegerea modelelor finale are la bază atât compararea valorilor BIC pentru calitatea și simplitatea modelului, cât și contribuția explicativ-teoretică. De asemenea, fiecare model a fost comparat cu un model nul pentru a testa dacă predicția bazată pe variația variabilelor explicative este mai bună decât cea bazată doar pe variația variabilei independente. Analiza reziduurilor a indicat pentru fiecare model o aliniere cu asumțiile analizei de regresie, iar acuratețea predicției pe baza rezultatelor matricei de confuzie este pentru fiecare model final mai mare de 60%. Aplicarea testului pentru verificarea coliniarității prin calculul factorului de mărire a varianței pentru toate modelele a arătat lipsa corelațiilor mari între variabilele explicative. Eșantionul de lucru pentru analizele de regresie logistică este descris în tabelul alăturat.

Itemul „împărtășirea valorilor responsabilității familiale” reprezintă rezultatul unei analize a claselor latente pe baza a șase itemi de opinie incluși în chestionar, despre obligativitatea părinților și a copiilor de a oferi suport intergenerațional. Statisticile descriptive despre itemii care stau la baza analizei și pașii urmați pentru alegerea modelului optim sunt prezentate în Anexa 1. Spre deosebire de alte metode de evaluare a normelor împărtășite cu privire la responsabilitatea familială (vezi Mureșan și Hărăguș, 2015), rezultatele obținute aici prezintă o variație scăzută a modului în care este valorizată importanța sprijinului familial. Astfel, se face distincția dintre o categorie de persoane pentru

care normele familiale sunt foarte puternice, aceasta fiind cel mai puternic reprezentată în eșantion, și o altă categorie, unde gradul de acord cu privire la afirmațiile menționate în chestionar este mai scăzut, dar nu în dezacord.

Tabel 4. Rezultate descriptive pentru itemi folosiți în analizele multivariate de regresie logistică

Variabile	Categorii	Frecvența	
Reprezentativitatea în cadrul claselor latente			
CL1: Solidaritate armonioasă descendentă	Apartține clasei latente	262	17%
CL2: Solidaritate de contact	Apartține clasei latente	608	40%
CL3: Solidaritate armonioasă ascendentă	Apartține clasei latente	636	42%
Sprijin intergenerațional înainte de plecarea în străinătate			
Sprijin financiar de la părinte	Nu	673	54%
	Da	567	46%
Sprijin financiar de la copil	Nu	890	72%
	Da	350	28%
Sprijin material de la copilul adult	Nu	498	40%
	Da	742	60%
Sprijin material de la părinte	Nu	266	21%
	Da	974	79%
Sprijin practic de la copil	Nu	398	32%
	Da	842	68%
Caracteristici ale copilului adult emigrant			
Prezența copii/nepoți	Nu are copil/i	356	29%
	Locuiesc împreună	661	53%
	A rămas în țară	223	18%
Aranjamentul marital	Nu are partener/ă	258	21%
	Locuiesc împreună	863	70%
	A rămas în țară	119	10%
Statutul ocupațional	Nu are loc de muncă stabil	139	11%
	Are loc de muncă stabil	1101	89%
Genul	Masculin	615	50%
	Feminin	625	50%
Caracteristici ale părintelui			
Dificultăți financiare pentru plata cheltuielilor din gospodărie	Fără dificultăți	916	74%
	Reușește doar cu ajutor	261	21%
	Întâmpină dificultăți	63	5%
Dificultăți cauzate de starea de sănătate pentru desfășurarea activităților zilnice	Întâmpină dificultăți	266	21%
	Nu întâmpină dificultăți	974	79%
Statutul marital	Fără partener/ă	532	43%
	Cu partener/ă	708	57%
Genul	Masculin	485	39%

Variabile	Categorii	Frecvența	
Împărtășirea valorilor responsabilității familiale	Feminin	755	61%
	Acord puternic	955	77%
	Acord moderat	285	23%

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru munca în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

Identificarea claselor latente

Modelul optim de clase latente indică faptul că pentru eșantionul anchetei, practicile familiale transnaționale dintre copilul adult emigrant și părintele acestuia sunt structurate în trei categorii. Pe parcursul capitolului, mă voi referi la aceste categorii și ca subgrupuri sau clase latente. Fiecare categorie rezultată include probabilități ridicate pentru anumite tipuri de practici familiale, pe când alte forme de relaționare sunt mai puțin reprezentative. Prima clasă latentă include cele mai mari probabilități pentru contactul mediat tehnologic, vizitele părinților și sprijin în bani și bunuri din partea părinților. Cea de a doua clasă latentă include probabilități mai mari de 50% pentru contactul tehnologic și vizitele copiilor. Ultima clasă latentă descrie preponderența direcției ascendente a practicilor familiale, de la copilul emigrant către părinte. Cu probabilități egale sau mai mari de 75%, cea de a treia categorie include remiterile în bunuri, remiterile în bani, vizitele copiilor adulți în România și contactul mediat tehnologic. Sprijinul practic la distanță oferit de părinți este cel mai probabil să fie oferit în primul și în cel de al treilea subgrup.

Putem observa că discuțiile telefonice sau alte forme de contact la distanță sunt foarte probabile în toate cele trei categorii. Acest rezultat este datorat proporției foarte scăzute de familii transnaționale din eșantion care nu mențin legătura. Un model similar, bazat pe aceleași date, evidențiază modul în care se schimbă compoziția claselor latente odată ce este constrânsă frecvența contactului mediat tehnologic la o

periodicitate de cel puțin o dată pe săptămână (Földes și Savu, 2018). În analiza menționată, contactul mediat tehnologic mai puțin frecvent (o dată sau de două ori pe lună și mai rar) aparține unui subgrup distinct care include probabilități mari pentru lipsa suportului intergenerațional (Földes și Savu, 2018). Însă acest subgrup cuprinde doar 12 procente din întreaga populație analizată (Földes și Savu, 2018). Pornind de la premisa că structurile de oportunități și posibilitățile indivizilor de a avea acces și de a utiliza formele de comunicare la distanță constrâng frecvența interacțiunii mediate tehnologic, modelul prezentat aici nu impune o astfel de constrângere asupra periodicității contactului.

Cele mai puternic reprezentate clase latente în eșantionul folosit sunt subgrupurile doi și trei, care evidențiază relații bazate în mare măsură pe contact și relații bazate atât pe contact, cât și pe sprijin preponderent inițiat de către copilul emigrant. Subgrupul în care probabilitățile crescute aparțin sprijinului financiar și material oferit de părinți este cel mai slab reprezentat, proporția diadelor din eșantion fiind de 17 procente. Acest fapt de datorează numărului relativ scăzut de părinți non-migranți care inițiază astfel de forme de sprijin. Pentru denumirea subgrupurilor mă bazez pe rezultatele anterioare obținute de Karpinska și Dykstra (2018). Autoarele denumesc ca relații armonioase, acele relații intergeneraționale care includ variate practici care presupun comunicare și oferirea de variate forme de suport, atât ascendent cât și descendent pe linia generațiilor (Karpinska și Dykstra, 2018). În cazul analizei discutate în acest capitol, chiar dacă cele mai mari probabilități de oferire de sprijin sunt caracteristice fie suportului ascendent, fie suportului descendent, nu putem ignora importanța pentru formarea subgrupurilor pe care o au toate tipurile de practici familiale incluse în model. De exemplu, clasa latentă care cuprinde subgrupul emigraților care remit, evidențiază, de asemenea, probabilități relativ mari pentru sprijinul practic oferit la distanță de către părinți, vizitele părinților sau suport de la părinți constând în bunuri.

Forme de solidaritate familială în context transnațional

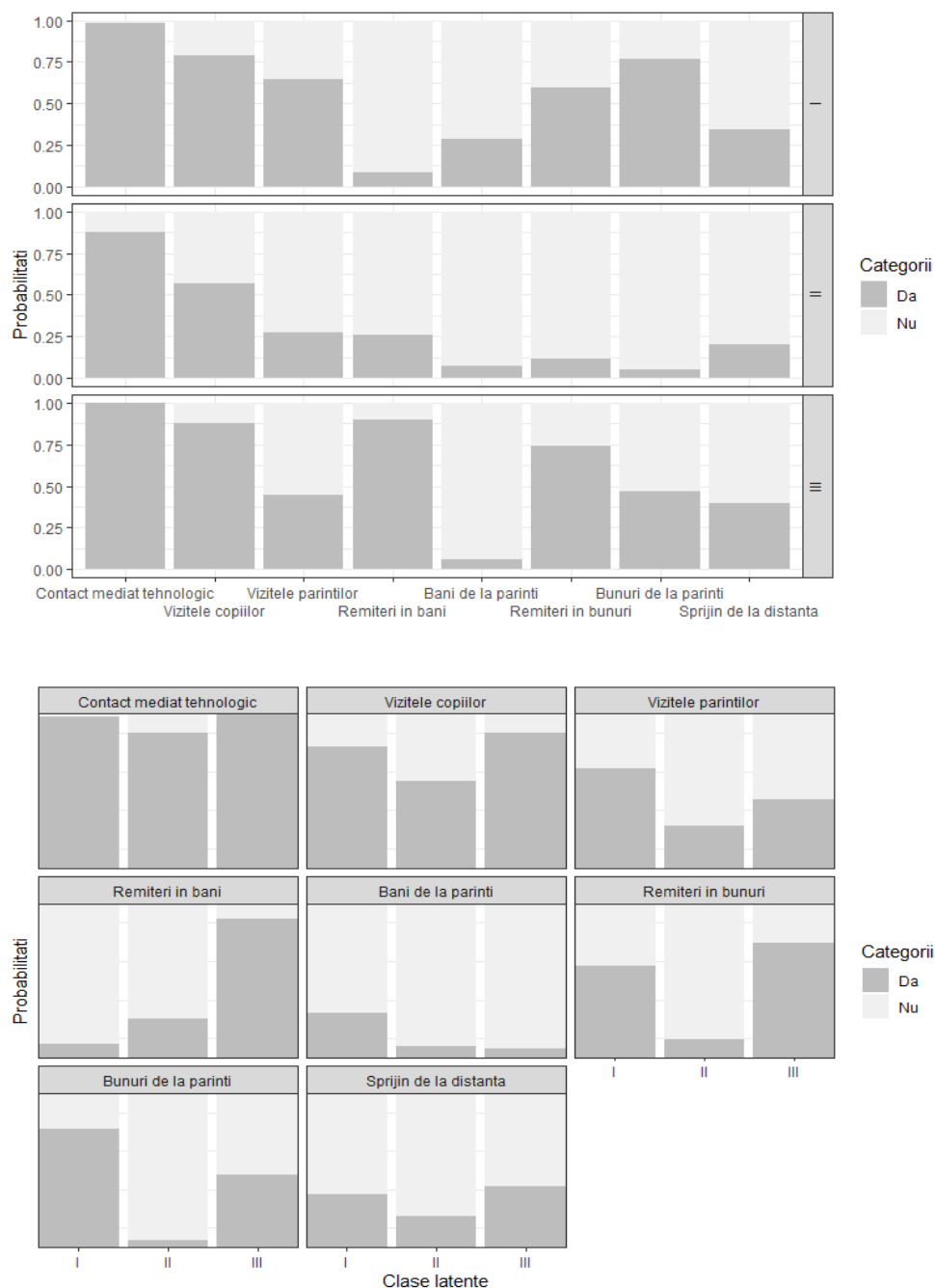

Figura 13. Rezultatele analizei claselor latente pentru practicile familiale transnaționale

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

În mod asemănător, grupul părinților care mai degrabă oferă suport financiar și material decât primesc, cuprinde și o frecvență crescută a copiilor care oferă remiteri în bunuri și inițiază vizite în țara de origine. Din aceste motive, vom putea considera primul subgrup ca reprezentând relații armonioase care includ sprijin intergenerațional descendent, iar cel de al treilea grup surprinzând relații de familie armonioase care includ sprijin intergenerațional ascendent. Cu privire la cel de al doilea subgrup identificat în analiză, datorită probabilităților scăzute pentru suport practic, material sau financiar de la distanță, acesta surprinde relații bazate pe comunicare și solidaritate de contact. Trebuie menționat că, prin utilizarea termenului de armonie, nu vom putea totodată argumenta că relațiile familiale dominante în aceste subgrupuri nu continuă să fie asimetrice sau supuse unor relații de putere și autoritate. În sine, circuitul transnațional al sprijinului nu este unul unitar și armonios, ci supus negocierilor și influenței factorilor interni și externi familiei (Baldassar și Merla, 2014).

Ținând cont de rezultatele analizei, există suficiente dovezi pentru confirmarea primei ipoteze de cercetare. Într-adevăr, una dintre cele mai reprezentative categorii de relații intergeneraționale în populația analizată se bazează pe o varietate de practici care includ sprijin financiar și material din partea copiilor emigranți. Totodată, făcând referire la datele descriptive prezentate în capitolul anterior, vizitele transnaționale sunt asociate cu oferirea de sprijin practic. Astfel, chiar și în contextul vieților trăite la distanță, suportul intergenerațional rămâne una dintre practicile familiale des întâlnite. Cea de a doua ipoteză este confirmată doar parțial. Am reușit să identific un subgrup de diade ale căror viață familială este caracterizată de menținerea contactului la depărtare sau prin coprezență fizică, dar fără oferire de sprijin intergenerațional.

Factori explicativi pentru tipurile de solidaritate familială

Pe baza celor trei clase latente rezultate în analiza prezentată anterior, au fost modelate mai multe modele de regresie logistică pentru identificarea unor potențiali factori explicativi. Astfel, se pot fi identificate trei modele finale de regresie logistică care au ca variabilă dependentă fiecare subgrup de diade părinte-copil, ținând cont de tipul relației transnaționale. Variabilele explicative sunt organizate în trei categorii, sprijin intergenerațional înainte de plecarea în străinătate, caracteristici ale copilului adult emigrant și respectiv, caracteristici ale părintelui non-migrant. Acestea reprezintă indicatori pentru istoria familială a solidarității intergeneraționale și a structurilor de nevoi și oportunități ale membrilor celor două generații.

Subgrupul de familii transnaționale care prezintă, printre altele, relații bazate pe transferuri de remiteri, se diferențiază de categoria solidarității armonioase descendente și de contact din mai multe privințe. Rezultatele regresiiilor indică șanse de două ori mai mari ca relația transnațională să fie de tip armonios descendent dacă copilul adult a oferit părinților sprijin financiar și material înainte de emigrare. În acest caz, vedem că sunt cu aproximativ 50% mai mici șansele ca sprijinul financiar și material ascendent să explice apartenența diadelor în clasa latentă menționată. Mai mult, părinții care au oferit cele două tipuri de ajutor copiilor lor înainte de emigrare, au semnificativ mai multe șanse să aparțină subgrupului solidarității descendente comparativ cu oricare alt grup.

Variabilele despre sprijinul material și financiar oferit atât de către copilul adult cât și de către părinte sunt factori care explică semnificativ variația pentru apartenența în grupul solidarității de contact. Valorile estimatorului de regresie sunt negative pentru aceste patru variabile. Astfel, probabilitatea ca cineva să aparțină categoriei intitulate solidaritate de contact este mai mică dacă au existat practici de suport intergenerațional înainte de plecarea în străinătate. Aceste rezultate scot

În evidență reproducerea practicilor de suport intergenerațional, acestea continuând și în contextul vieții de familie trăite la distanță. Merg mai departe cu interpretarea noastră, argumentând că, în unele cazuri, migrația reprezintă o decizie a copilului emigrant sau a întregii familii în vederea creării unei structuri de oportunități care să permită continuarea oferirii de suport familial. În dialog cu ipotezele de cercetare, rezultatele obținute confirmă cea de a treia asumție de la care a pornit studiul de față.

Itemul folosit pentru evaluarea acordului părinților cu privire la normele despre obligațiile familiei este asociat statistic cu solidaritatea armonioasă ascendentă și solidaritatea de contact. Acordul puternic al părinților cu valorile sociale despre familie indică șanse sporite pentru a face parte din grupul bazat pe solidaritatea armonioasă descendentă și probabilități mai mici dacă apartenența este în clasa latentă a solidarității de contact. Pe baza acestui rezultat se poate argumenta că schimburile de sprijin practic, financiar sau material sunt reglementate într-o oarecare măsură de valorile culturale și de normele familialiste. emigranți răspund la așteptările părinților datorate, printre altele, orientărilor valorice ale acestora. Pe de altă parte, menținerea contactului la distanță sau inițierea de vizite transnaționale au mai puțin de a face cu normele sociale, și probabil mai mult cu nevoile afective și motivațiile specifice pentru deplasări pe distanțe lungi. Astfel, ipoteza aferentă influenței normelor sociale asupra tipurilor de relații transnaționale de familie este de asemenea confirmată.

Una dintre asumțiile studiului prezentat în acest capitol a fost că genul este un factor determinant pentru tipurile de solidaritate identificate în analiza claselor latente. Totuși valorile mari ale erorilor standard din cele trei modele de regresie nu permit testarea pe deplin a acestei ipoteze. Singura relație statistică semnificativă între gen și variabilele dependente este asocierea dintre genul părintelui și apartenența în clasa latentă a solidarității de contact. Rezultatul analizei

indică șanse mai mici în rândul femeilor, comparativ cu bărbații, de a aparține acestui subgrup. Prin trimitere la literatura de specialitate, se poate presupune că femeile realizează în mai mare măsură practici de familie variate. Am discutat într-o secțiune anterioară despre faptul că mamele au șanse mai mari să inițieze vizite transnaționale și să ofere suport în coprezență fizică (Hărăguș și colab., 2018). Ca urmare, putem considera că bărbații, în cazul de față părinții non-migranți, continuă să comunice cu copiii aflați în străinătate, lăsând în responsabilitatea partenerelor lor inițierea sau gestionarea celorlalte tipuri de activități asociate practicilor familiale.

Structurile de nevoi și oportunități sunt măsurate folosind mai mulți indicatori care descriu starea de sănătate și dificultățile financiare ale părinților, statutul ocupațional al copilului adult și aranjamentele familiei nucleare ale fiecărei generații. În ceea ce privește situația de parteneriat a copilului emigrant, nu există relații semnificative statistic pentru niciuna dintre variabilele dependente incluse în cele trei modele de regresie. Prezența sau absența în câmpul familial intergenerațional a copiilor/nepoților, de asemenea, nu este asociată cu apartenența în cele trei clase latente. Singura excepție este pentru categoria solidarității de contact, în cazul în care copilul adult emigrant locuiește împreună cu propriul copil/proprii copii. Șansele ca o relație diadică care aparține acestei clase latente să includă copii adulți corezidenți în țara de destinație cu copiii lor sunt cu 30 de procente mai mici. Statutul ocupațional al adultului plecat în străinătate influențează prezența în categoria definită ca solidaritate armonioasă ascendentă. Șansa pentru a avea relații transnaționale de acest tip crește cu 50% pentru emigranții care au un loc de muncă stabil, comparativ cu cei care nu muncesc sau sunt zilieri.

Părinții non-migranți care reușesc să își gestioneze cheltuielile de bază doar cu ajutor, au cu 50 de procente mai multe șanse să aparțină

grupului bazat pe solidaritate ascendentă și cu 50 de procente mai puține șanse să aparțină grupului bazat pe solidaritatea descendentă. Cu un nivel de semnificație mai scăzut, asocierea dintre părinții care întâmpină dificultăți și tipul de relație transnațională bazată doar pe contact indică o relație pozitivă. Șansele să aparțină categoriei solidarității de contact sunt de două ori mai mari pentru un părinte care întâmpină dificultăți, comparativ cu un părinte care nu întâmpină astfel de probleme. În ceea ce privește starea de sănătate a părintelui, se poate observa că raportul de șanse relative favorizează apartenența la clasa latentă definită ca solidaritate descendentă pentru părinții care întâmpină probleme de sănătate. Mă opresc asupra acestui rezultat deoarece poate părea contraintuitiv. O posibilă explicație este tocmai nevoia părintelui de a beneficia de asistență personală sau de sprijin pentru realizarea investigațiilor și a tratamentelor medicale. În acest sens, părintele poate călători în țara de destinație a migrației copilului adult atât în vederea obținerii acestui tip de sprijin, cât și pentru a accesa servicii medicale profesionale în țările unde sistemul sanitar este mai dezvoltat. De asemenea, copilul adult poate realiza vizite la casa părintelui pentru a se asigura de oferirea sprijinului necesar, în schimbul căruia beneficiază de suport material sau bănesc din partea părinților.

Statutul marital al părintelui este un alt factor semnificativ care explică diferențele dintre cele trei clase latente. Rezultatele indică faptul că părinții care au partener sunt mai predispuși să fie implicați în relații transnaționale de tipul solidarității descendente, comparativ cu părinții fără partener. Acesta este un indicator al structurii de oportunități a părintelui, deoarece sarcinile domestice sau de altă natură sunt mai ușor de delegat în contextul absenței pe o perioadă determinată a unuia dintre parteneri. Totodată, rezultate anterioare pentru România specifică faptul că părinții cu partener sunt mai predispuși să ofere sprijin financiar sau

material copilului emigrant (Hărăguș și colab., 2018). Cele două rezultate indică o situație materială mai bună a părinților care locuiesc împreună, structura de oportunități pentru oferirea de sprijin intergenerațional fiind astfel mai favorabilă. În relație cu subgrupul bazat pe solidaritate de contact, părinții fără partener au mai puține șanse să aparțină subgrupului. Pentru a înțelege acest ultim rezultat apelez la un alt studiu similar, care testează efectul de interacțiune dintre gen și statutul marital în relație cu practicile familiale transnaționale. S-a constatat că părinții singuri și părinții singuri de gen masculin prezintă probabilități mai mici pentru a întreține relații familiale transnaționale comparativ cu părinții căsătoriți (Karpinska și Dykstra, 2018). La fel, și rezultatele anchetei arată că mamele au șanse mai reduse să aparțină acestui subgrup, comparativ cu părinții de gen masculin. În cazul studiului prezentat în această lucrare, este posibilă existența unui efect de interacțiune dintre gen și statut marital.

Chiar dacă nu toți indicatorii incluși în cele trei modele de regresie reprezintă factori semnificativi care să explice variația apartenenței sau nu la un subgrup, am captat o imagine suficient de clară despre modul în care nevoile și oportunitățile structurează relațiile intergeneraționale. Oportunitățile favorabile copiilor adulți pentru oferirea de sprijin intergenerațional și nevoile financiare ale părinților explică clasarea în categoria solidarității ascendente. În același timp, nevoile specifice și oportunitățile favorabile părinților explică variația din interiorul subgrupului solidarității descendente. Pentru nevoile copilului adult emigrant nu am reușit strângerea de informații suficiente care să ilustreze modul în care acestea explică prezența suportului ascendent și descendent. Trecând dincolo de această limită, se poate considera că există suficiente dovezi pentru a confirma ultima ipoteză de cercetare care a ghidat studiul de față.

Tabel 5. Rezultatele analizelor de regresie logistică binară după cele trei clase latente ale solidarității intergeneraționale

Variabile	Categorii	Solidaritate armonioasă ascendentă	Solidaritate armonioasă descendentă	Solidaritate de contact
<i>Sprijin intergenerațional înainte de plecarea în străinătate</i>				
Sprijin financiar de la părinte (ref. Nu)	Da	0.083 (0.129) 1.086	0.326 (0.160)* 1.386	-0.280 (0.128)* 0.756
Sprijin financiar de la copil (ref. Nu)	Da	0.889 (0.141)*** 2.432	-0.848 (0.216)*** 0.428	-0.541 (0.149)*** 0.582
Sprijin material de la părinte (ref. Nu)	Da	0.033 (0.174) 1.033	0.974 (0.238)*** 2.648	-0.540 (0.162)*** 0.582
Sprijin material de la copilul adult (ref. Nu)	Da	0.795 (0.147)*** 2.216	-0.436 (0.175)* 0.647	-0.486 (0.142)*** 0.615
Sprijin practic de la copil (ref. Nu)	Da	0.218 (0.144) 1.243	-0.159 (0.172) 0.853	-0.096 (0.139) 0.908
<i>Caracteristici ale copilului adult emigrant</i>				
Prezența copiilor/nepoților (ref. Nu are copii)	Locuiesc împreună	0.164 (0.166) 1.178	0.283 (0.206) 1.327	-0.364 (0.163)* 0.696
	A rămas în țară	0.327 (0.223) 1.450	-0.598 (0.338) 0.543	-0.138 (0.218) 0.871
Aranjamentul marital (ref. Nu are partener/ă)	Locuiesc împreună	0.066 (0.178) 1.068	0.258 (0.238) 1.294	-0.206 (0.175) 0.814
	A rămas în țară	-0.527 (0.291) 0.590	0.501 (0.407) 1.650	0.302 (0.278) 1.352
Statutul ocupațional (ref. Nu are loc de muncă stabil)	Are loc de muncă stabil	0.435 (0.207)* 1.546	-0.396 (0.239) 0.673	-0.166 (0.197) 0.847
Genul (ref. Masculin)	Feminin	0.121 (0.127) 1.128	-0.062 (0.159) 0.940	-0.075 (0.126) 0.928
<i>Caracteristici ale părintelui non-migrant</i>				
Dificultăți financiare pentru plata cheltuielilor din gospodărie (ref. Fără dificultăți)	Reușește doar cu ajutor	0.407 (0.157)** 1.503	-0.729 (0.242)** 0.482	-0.041 (0.160) 0.959
	Întâmpină dificultăți	-0.356 (0.302) 0.701	-0.726 (0.453) 0.484	0.704 (0.284)* 2.023
Dificultăți cauzate de starea de sănătate pentru desfășurarea activităților zilnice (ref. Fără dificultăți)	Întâmpină dificultăți	-0.273 (0.154) 0.761	0.619 (0.227)** 1.858	-0.040 (0.155) 0.961
Statutul marital (ref. Fără partener/ă)	Cu partener/ă	0.042 (0.136) 1.043	0.365 (0.172)* 1.441	-0.276 (0.135)* 0.759
Genul (ref. Masculin)	Feminin	0.235 (0.137) 1.265	0.226 (0.167) 1.245	-0.377 (0.135)** 0.686

Variabile	Categorii	Solidaritate armonioasă ascendentă	Solidaritate armonioasă descendentă	Solidaritate de contact
Împărtășirea valorilor responsabilității familiale (ref. Acord moderat)	Acord puternic	0.315 (0.157)* <i>1.371</i>	0.208 (0.197) <i>1.232</i>	-0.410 (0.151)** <i>0.664</i>
Pseudo R ² : Nagelkerke		0.169	0.146	0.123
Acuratețea predicției		66.5%	81.8%	65.6%

Note: ref. = categoria de referință; valorile indicate reprezintă coeficientul de regresie nestandardizat, în paranteză sunt valorile erorilor standard, cu italic sunt notate valorile raportului de șansă relativă, *odds ratio*. Acuratețea predicției este rezultatul raportului dintre suma valorilor de predicție corectă (negativă și pozitivă) și suma valorilor de predicție corectă și incorectă (negativă și pozitivă) din matricea de confuzie.

Niveluri de semnificație: *** = $p < 0.001$, ** = $p < 0.01$, * = $p < 0.05$.

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Discuție asupra rezultatelor

O excelentă analiza a modului în care familiile transnaționale gestionează sentimentele de dor și lipsă trăită la distanță este oferită de Baldassar în numeroasele sale studii despre emigranții italieni în Australia și relația lor cu cei rămași acasă. Autoarea propune utilizarea termenului de coprezență, distingând mai multe forme ale acesteia (Baldassar, 2008a). Am amintit și discutat toate aceste forme de coprezență într-un capitol anterior al acestei lucrări. În relație cu rezultatele empirice prezentate anterior, coprezența virtuală și coprezența fizică înglobează practicile cele mai des întâlnite în rândul familiilor transnaționale românești. Căutând posibilele clase latente care structurează acțiunile asociate sprijinului și cele comunicaționale, am identificat trei categorii de relații intergeneraționale. Toate acestea au arătat probabilități crescute pentru contactul mediat tehnologic, mai mult sau mai puțin prezent, cât și pentru vizitele emigranților români în țara de origine. Se poate argumenta că menținerea legăturilor de comunicare și prezența fizică reprezintă principalele acțiuni care ajută membri familiilor să își mențină și să reproducă coeziunea socială.

De asemenea, am arătat că nu în toate cazurile migrația rezultă într-un transfer de remiteri sau o relație de dependență dintre cei plecați și cei rămași acasă. Literatura ne spune că direcția oferirii sprijinului financiar se inversează în contextului migrației, copilul adult fiind de data aceasta persoana care inițiază transferul de bani (Finch, 1989; König și colab., 2018; Zimmer și colab., 2014). Rezultatele prezentate în capitol completează aceste studii arătând că, într-adevăr, remiterile în bani sunt practici mai frecvente comparativ cu sprijinul financiar oferit de părinți copiilor adulți emigranți. De asemenea, frecvența persoanelor care remit bani părinților non-migranți este în legătură statistică cu frecvența copiilor adulți emigranți care oferă și alte tipuri de suport ascendent. În acest caz, relațiile intergeneraționale sunt caracterizate prin probabilități mari de sprijin ascendent. Totuși, acest tip de relație nu se limitează doar la aportul copiilor emigranți pentru menținerea relațiilor familiale, ci includ practici inițiate de către părinții non-migranți. Și în sens invers, când relațiile intergeneraționale sunt caracterizate prin probabilități mai mari de suport descendent, copilul adult emigrant nu este un simplu beneficiar de suport, ci este un actor implicat activ în menținerea și continuarea solidarității familiale în context transnațional.

În plus față de rezultatele empirice anterioare bazate pe analiza claselor latente (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018; Bó și colab., 2020; Dykstra și Fokkema, 2011; Rooyackers și colab., 2014), prin intermediul analizelor am identificat o serie de factori explicativi pentru variația din interiorul subgrupurilor formate de clasele latente, care se referă la experiența de familie anterioară migrației. Bazate pe întrebări despre trecut, analizele prezentate în acest capitol au arătat o consecvență a practicilor familiale între perioada anterioară emigrării copilului adult și perioada de referință a anchetei. La nivel de intensitate a semnificației statistice și a mărimii coeficienților de regresie, aceste variabile au arătat cea mai puternică relație explicativă. Normele familiale, genul sau structurile de nevoi și oportunități influențează semnificativ configurația

relației intergeneraționale, dar istoria familială reprezintă un indicator explicativ mai puternic din punct de vedere statistic. Relația dintre sprijinul oferit în trecut și sprijinul oferit în prezent indică existența unor predispoziții care fac ca practicile familiale să devină acțiuni subsumate habitusului. Astfel, emigrația devine ea însăși o structură de oportunități pentru facilitarea relațiilor de întraajutorare familială.

Concluzii

Primul obiectiv al studiului a fost identificarea dimensiunilor latente care descriu relațiile intergeneraționale de familie în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Am construit două seturi de modele distincte, diferențiate de itemi care, pe de o parte, includ vizitele transnaționale și, pe de altă parte, sprijinul practic oferit în timpul vizitelor. Ambele seturi de modele includ probabilități mari de contact în fiecare clasă latentă, iar diferențele majore dintre clase sunt date de direcția sprijinului financiar. Astfel, sprijinul financiar diferențiază tipurile de relații de interdependență, iar contactul este practica familială universală în rândul familiilor transnaționale care continuă să își mențină unitatea și sentimentul de apartenență familială.

Pe baza acestor rezultate am propus trei categorii de relații intergeneraționale formate din subgrupuri de diade părinte-copil adult de dimensiuni variate. Cele mai întâlnite sunt solidaritatea armonioasă ascendentă și solidaritatea de contact. O a treia categorie, mai puțin prezentă, este solidaritatea armonioasă descendentă. M-am referit la solidaritate armonioasă pornind de la un studiu anterior (Karpinska și Dykstra, 2018) care, în acord cu rezultatele anchetei, înțelege printr-o relație armonioasă cea bazată pe practici diverse, care includ comunicarea la distanță, vizite, sprijin practic, material și financiar. În egală măsură se poate face trimitere la reciprocitatea generalizată sau la reciprocitatea indirectă, care evidențiază modul în care relațiile familiale se constituie pe baza unor acțiuni prin care membrii familiei evită relațiile

de dependență și mai degrabă construiesc relații de interdependență familială.

Limitele acestei analize sunt legate de două aspecte. În primul rând, relațiile analizate includ doar unul dintre copiii adulți, ales aleatoriu în cazul în care familia extinsă include mai mulți adulți emigranți și un părinte. Aceasta este o limitare pentru că relațiile diadice pierd din complexitatea relațiilor familiale, care se desfășoară și variază într-o rețea mai largă de participanți. De asemenea, omiterea voită, pentru simplificarea analizei, a celorlalți posibili copii adulți emigranți, poate să scape din vedere variația tipurilor de conexiuni pe care le au părinții cu ceilalți copii. În acest fel, rezultatele asocierilor dintre indicatorii structurilor de nevoi și oportunități explică doar parțial formele de solidaritate intergenerațională în context transnațional. Cea de a doua limită care trebuie precizată face trimitere tot la nevoia de standardizare a itemilor și de simplificare a modelului de analiză a claselor latente. Prin transformarea variabilelor inițiale în variabile cu două categorii, am renunțat la măsura intensității sprijinului acordat sau beneficiat.

Dincolo de aceste limite, rezultatele aduc o contribuție valoroasă la literatura de specialitate. Studiarea relațiilor transnaționale ale părinților vârstnici din România cu copiii lor adulți plecați în străinătate este încă limitată la doar câteva studii cantitative, bazate pe singurele două anchete care analizează relațiile intergeneraționale de familie în contextul migrației (vezi Bó și colab., 2020; Földes, 2016; Hărăguș și colab., 2018; Zimmer și colab., 2014)². Studiul de față vine cu o completare, adăugând ca factori explicativi pentru tipurile de solidaritate intergenerațională un set de variabile retrospective despre sprijinul dintre părinți și copii înainte de experimentarea vieții familiale prin separarea de granițele naționale.

² Referințele menționate nu includ publicațiile autorului care stau la baza rezultatelor empirice prezentate în această lucrare.

Capitolul V.

Remiteri, solidaritate și istoric familial

Introducere

Înlesnirea restricțiilor de traversare a granițelor naționale, alături de facilitarea accesului la piața muncii din străinătate, au avut o influență semnificativă asupra mobilității transnaționale a românilor (Horváth și Anghel, 2009). De asemenea, tranziția de la economia planificată la economia de piață, conducând la creșterea riscului de sărăcie și șomaj ridicat, a creat contextul în care numeroase persoane au început să caute mijloace în societățile vestice în vederea obținerii securității financiare pentru familiile lor (Ban, 2012; Horváth și Anghel, 2009). Dincolo de efectele structurale evidente ale migrației internaționale în masă, aceasta produce mutații și la nivelul familiei și gospodăriei. Pe de o parte vorbim despre un nivel de bunăstare mai ridicat, dar, de pe altă parte, și despre experiența emoțională intensă provocată de separare. Viața de familie trăită transnațional face ca adesea aranjamentele, angajamentul și responsabilitățile să fie negociate în mai mare măsură între membri familiei (Bryceson și Vuorela, 2002; Marcu, 2018).

Pornind de la conceptul de reconstruire a structurilor de familie extinse propus de Litwak (1960), acest capitol propune o analiză a relațiilor intergeneraționale, de familie, în contextul migrației, cu atenția îndreptată înspre schimburile de sprijin care includ suport financiar. În România, literatura existentă care abordează schimbul de bani și remiterile nu a reușit să ofere înțelegeri despre acest fenomen prin prisma teoriilor despre familie și relații de sprijin familial. Cele mai multe studii cantitative măsoară aspecte precum valoarea remiterilor, care sunt

motivațiile de a trimite bani, care sunt modalitățile de transfer al banilor sau influența remiterilor pentru economia gospodăriei și economia națională (vezi de exemplu Banca Mondială, 2018; Toth, 2009).

Ca și formă de sprijin care nu necesită prezența fizică a persoanelor implicate (Kilkey și Merla, 2014; Litwak și Kulis, 1987), transferurile de bani și bunuri sunt foarte des întâlnite în rândul familiilor transnaționale. Din moment ce migrația românilor spre Vestul Europei are în mare măsură motivații de ordin financiar (Ban, 2012), una dintre cele mai importante forme de sprijin familial constă în remiteri (Horváth și Anghel, 2009; Toth, 2009; Zimmer și colab., 2013). Conform rapoartelor Băncii Mondiale, România s-a clasat pe locul al treilea în clasamentul țărilor beneficiare de remiteri din Europa și Asia Centrală în anul 2016. Alte studii arată, de exemplu, că românii care locuiesc în Spania trimit constant bani membrilor de familie rămași în România, mai ales copiilor minori și partenerilor de căsătorie, iar uneori părinților și bunicilor (Toth, 2009). Comparativ cu alte forme de suport intergenerațional, sprijinul în bani de la copiii adulți din străinătate pentru părinții vârstnici din România este cel mai important tip de suport (Zimmer și colab., 2014). Aceeași autori arată că practicile de suport familial în contextul migrației interne prezintă un caracter mult mai fluid și diversificat (Zimmer și colab., 2014).

Principala contribuție a acestui capitol este studierea remiterilor ca tip de angajament și formă de exprimare a atașamentului familial între generații, pe parcursul vieții și dincolo de separarea cauzată de distanță. Angajamentul familial este, pe de o parte, subiectul istoriei familiale (Finch și Mason, 1993) și, pe de altă parte, al nevoilor și oportunităților aparținătorilor, indiferent de generație (Szydlik, 2016). În primul rând, capitolul surprinde o dimensiune temporală, încercând să ofere o înțelegere a schimbărilor pe care migrația le produce vis-a-vis de tiparele de suport intergenerațional. În al doilea rând, studiul își propune să surprindă o imagine despre modul în care practicile familiale,

reciprocitatea și structurile de oportunități și nevoi influențează transferurile de remiteri de la copiii adulți la părinți. Nu în ultimul rând, plecând de la literatura antropologică clasică despre dar și contra-dar, comparația dintre remiterile în bani și remiterile în bucuri încearcă să caute existența posibilelor diferențe despre semnificația și înțelesul atribuite acestor două forme de sprijin material.

Acest studiu este relevant din mai multe puncte de vedere. Unul dintre cele mai importante aspecte are în vedere contextul demografic al României. Pe de o parte, îmbătrânirea populației, imigrația în masă și declinul demografic, și pe de altă parte, discrepanțele teritoriale, alături de proiecțiile de viitor cu privire la evoluția acestor fenomene, portretizează contextul demografic actual al țării. Un alt argument este legat de sistemul de valori caracteristic unei părți semnificative din populația țării, care situează familia și coeziunea familială ca fiind foarte importante în viața de zi cu zi. Rezultatele studiilor de tip anchetă arată faptul că, în rândul românilor, o proporție considerabilă de persoane declară că se bazează în mare măsură pe sprijinul oferit de către copiii adulți părinților sau de către părinți copiilor adulți (Comisia Europeană, 2006; Mureșan și Hărăguș, 2015).

În continuarea capitolului adresez o serie de linii teoretice și rezultate obținute din studii anterioare, care vor sta la baza formulării ipotezelor de cercetare ale analizei cuprinse în acest capitol. Continui cu prezentarea sursei datelor, a abordării metodologice și a aspectelor tehnice de analiză a datelor. Partea cea mai cuprinzătoare va consta în prezentarea rezultatelor obținute. Spre finalul capitolului ofer o discuție a rezultatelor în paralel cu literatura parcursă, urmând ca mai apoi să trasez principalele concluzii.

Perspective teoretice și ipotezele de cercetare

Așa cum am amintit deja, familiile transnaționale sunt definite ca fiind acele tipuri de familii ale căror membrii, adesea, sau în cea mai mare

parte a cursului vieții lor, trăiesc separați de distanța geografică, dar care își mențin apropierea și creează ceea ce se poate numi un sentiment colectiv de bunăstare și unitate chiar și dincolo de granițele naționale (Bryceson și Vuorela, 2002, p. 3). Această perspectivă este preluată și dezvoltată de teoria circulației îngrijirii propusă de Baldassar și Merla (2014), două dintre cele mai citate autoare contemporane din sfera studiilor despre familii transnaționale. Mobilitatea este conceptualizată aici ca fiind o parte integrantă a vieții de familie și care produce rezultate atât pozitive cât și negative. Principalele avantaje care îndeamnă folosirea acestei perspective teoretice constă în sensibilitatea pentru aspecte ce țin de generație, grad de înrudire, istoria familiei, cursul vieții, gen și clasă socială. De asemenea, circulația sprijinului arată că transferurile de suport sunt multidirecționale și asimetrice. Sprijinul este mai puțin rezultatul unui contract generațional prestabilit și de la sine înțeles, așa cum îl imaginează Bengtson, și mai mult un contract social bazat de lungă durată, negociat și renegociat pe parcursul timpului (Finch și Mason, 1993). Ținând cont de aceste aspecte, prima ipoteză de la care pornesc este aceea că existența și forța angajamentului membrilor față de familie din perioada anterioară experienței de migrație cresc șansele pentru continuarea relațiilor și peste granițe, cu o intensitate cel puțin la fel de mare (Ipoteza 1).

Remiterile au adesea un caracter multidimensional, deoarece atât copiii adulți care oferă suport, cât și persoanele care beneficiază de acest suport, se implică direct pentru a se asigura că transferurile vor avea loc în bune condiții (Carling, 2014). Mai mult, pornind de la ideea de transfer multidirecțional, reciprocitatea joacă aici un rol esențial. Plecând de la paradigma economiei politice, Kolm (2008) propune două forme de reciprocitate, și anume reciprocitatea de egalizare sau achitare¹ și reciprocitatea de legătură². Prima este asociată cu un tip de

¹ În engleză, *matching reciprocity*.

² În engleză, *linking reciprocity*.

comportament bazat pe moralitate care presupune echitate, în termeni de valoare de schimb. Cel de al doilea tip de reciprocitate este un rezultat al relațiilor de lungă durată care implică atașament emoțional puternic și un generator de relații emoționale fructuoase. Reciprocitatea poate fi directă, atunci când schimbul implică același tip de dar sau suport, și indirectă, atunci când darul și contra-darul consistă în servicii sau bunuri diferite și de valoare diferită (Finch și Mason, 1993). Chiar dacă nu se poate presupune existența reciprocității directe în studiul de față, se poate aștepta ca sprijinul primit din partea părinților, atât anterior migrației, cât și cel din momentul analizat, să contribuie la o creștere a șanselor pentru beneficierea de remiteri de la copiii care locuiesc în străinătate (Ipoteza 2)

Adesea, reciprocitatea implică probabilități mai mari de suport material atunci când asistența emoțională și contactul fizic sunt mai frecvente (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018; Karpinska și Dykstra 2018). Însă legăturile emoționale puternice nu implică mereu oferirea de suport material. De exemplu, unii autori arată că predominanța suportului emoțional compensează lipsa suportului material sau practic (Rooyackers și colab., 2016). Mai mult, studiul arată că existența altor forme de ajutor nu depinde de existența suportului emoțional (Rooyackers și colab., 2016). Așadar, chiar dacă nu este legitimă presupunerea unei legături cauzale între suportul emoțional și suportul financiar în cazul acesta, creștere a șanselor pentru transferurile materiale se va face observată în contextul contactului frecvent dintre copiii care eu emigrat și părinții rămași în România (Ipoteza 3).

Dincolo de aspectele legate de experiențele de intimitate din interiorul familiilor, literatura demonstrează faptul că păstrarea legăturilor de suport este și subiectul unor alte tipuri de interdependențe. Szydlík (2016) argumentează că solidaritatea familială este profilată de un grup de factori condiționali pe care îi clasifică în patru dimensiuni: oportunități, nevoi, structuri familiale și context cultural. Mai mult, alți autori sugerează că schimburile transnaționale sunt mediate de capacitatea indivizilor de a se implica și de împărtășirea valorilor

culturale despre obligațiile familiale (Baldassar și colab., 2007). Termenul „capacitate” este înțeles de către autori ca având o încărcătură la nivel individual și, de asemenea, la nivel structural, presupunând totalitatea setului de oportunități de care indivizii dispun pentru îndeplinirea îndatoririlor familiale la distanță (Baldassar și colab., 2007).

Unul dintre cei mai importanți factori care determină capacitatea persoanei emigrate de a remite este accesul la muncă sigură și bine plătită. Legătura dintre muncă plătită și remiteri a fost adesea evidențiată în literatura de specialitate. De exemplu, lipsa oportunităților de muncă sau experiența șomajului în țara de destinație reduce probabilitatea de a remite acasă (De Sousa și Duval, 2010). În sens invers, persoanele cu posibilități financiare mai puțin precare remit valori mai mari cu o frecvență mai ridicată (Funkhouser, 1995). Totuși, această creștere în valoare și frecvență este legată direct de aranjamentele familiale. Situațiile care favorizează creșterea în intensitate a transferurilor de bani sunt acelea în care partenerul de căsătorie sau copiii minori nu au emigrat (Funkhouser, 1995). Mai mult, literatura despre remiteri evidențiază adesea faptul că destinația banilor este legată de cheltuielile gospodărești de bază și de cheltuieli medicale (Anghel, 2009; Cox, 2002; Sander, 2003; Herrera, 2012; Toth, 2009). Având în vedere faptul că pentru gospodăriile cu venituri mici, remiterile sunt principala sursă de bani (Funkhouser, 1995), migrația și sprijinul venit de la distanță are scopul de a reduce deprivarea materială a familiei. Aceste dovezi empirice sunt importante pentru că evidențiază impactul pe care structurile de nevoi și oportunități le au asupra transferurilor de suport familial și pentru că evidențiază forme indirecte de reciprocitate. Cea de a patra ipoteză pleacă de la premisa că remiterile sunt mult mai probabile atunci când persoana care oferă sprijin are capacitatea de a oferi, și atunci când nevoile părinților urgentează transferul de ajutor (Ipoteza 4).

Considerând remiterile ca fiind un set de tranziții compuse având ca elemente materialul, emoționalul și relaționalul, semnificația remiterilor este puternic supusă subiectivității individuale (Carling, 2014). În acest mod, schimburile de bani și bunuri pot căpăta înțelesuri

diferite, dincolo de funcția materială și utilitară a acestora. Setul de factori care determină apariția remiterilor este unul complex, distingându-se în literatură între motivații individuale (altruism, schimb, oferire de moșteniri sau alte forme strategice) și aranjamente familiale (asigurări și investiții) (Rapoport și Docquier, 2006). Studiile etnografice, de asemenea, ilustrează variația bogată a înțeleșurilor care sunt atribuite suportului financiar. Pe de o parte, remiterile către părinții vârstnici care se confruntă cu dificultăți financiare reprezintă cea mai importantă sursă de venit. În România, solidaritatea familială și implicarea limitată a statului pentru oferirea de suport numeroșilor vârstnici care se confruntă cu deprivare materială, sunt factori direcți care influențează prezența transferurilor crescute de remiteri din partea adulților care lucrează în străinătate. Majoritatea remiterilor în România sunt folosite pentru acoperirea cheltuielilor gospodărești (Anghel, 2009; Toth, 2009). Pe de altă parte, remiterile pot fi înțelese de părțile implicate ca fiind o formă de exprimare a pietății filiale sau o chestiune de alegere sau practicitate în lipsa altor oportunități (Baldassar și colab., 2007). De exemplu, remiterile pot să consiste nu doar în transferuri de bani, ci și oferire de bunuri. Oferirea de bunuri sau de cadouri este un alt tip de practică familială răspândită în rândul familiilor transnaționale care are loc în deosebi în timpul vizitelor sau cu ocazii speciale (Smith, 2009). Ținând cont de aceste aspecte, și în cazul analizei de față, remiterile în bani vor reprezenta un răspuns la nevoile părinților. În plus, remiterile în bunuri vor purta înțelegeri mai variate, și să nu se vor limita la structurile de nevoie și oportunitate ale membrilor familiilor (Ipoteza 5).

Sursa datelor și metodologie

Datele folosite pentru testarea ipotezelor de cercetare au fost obținute în urma unui proiect realizat la Centrul de Studiere a Populației din Universitatea Babeș-Bolyai, intitulat „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor

rămași acasă”. În cadrul proiectului a fost demarată o anchetă sociologică având ca respondenți persoane cu vârsta de 60 de ani și peste, care au cel puțin un copil adult plecat în străinătate. Despre strategia de eșantionare, volumul eșantionului și al non-răspunsurilor am amintit într-un capitol anterior al acestei lucrări.

Variabilele utilizate în analize cuprind informații despre diverse tipuri de suport oferite și primite de către respondenții cu care am discutat pentru colectarea datelor structurate. Întrebările despre schimburile de suport au vizat două perioade distincte, una cu trimitere la ultimele 12 luni de la data discuției cu operatorul de chestionar, și alta cu referire la perioada anterioară emigrării copilului adult. Alte variabile folosite în analiza pe care urmează să o prezint se referă la compoziția familiei, aranjamente de locuire ale familiei nucleare a copilului plecat, structuri de nevoie și oportunități și variabile demografice. Procentul de non-răspunsuri pentru fiecare dintre aceste variabile oscilează între 1 și 5 la sută.

Rezultatele urmează să le prezint în două secțiuni distincte. Prima secțiune cuprinde date descriptive pentru a oferi informații despre distribuția eșantionului ținând cont de variabilele folosite în analize. A doua secțiune este dedicată prezentării rezultatelor unor modele de regresie logistică. Variabilele dependente folosite măsoară frecvența pe o scală ordinală a remiterilor în bani și oferirea/beneficierea de remiteri în bunuri, folosind o scală binară. Modelarea statistică a fost precedată de aplicarea unei funcții de corecție a erorilor standard ținând cont de posibilitatea existenței corelației între copii adulți cu același părinte. Pentru analiza remiterilor în bani a fost păstrată scala din chestionar (1=fără suport, 2=o dată sau de mai multe ori, 3=mai mult de două ori, 4=regulat, cel puțin o dată pe lună). Perioada de referință pentru aceste categorii de răspuns a fost ultimele 12 luni de la data aplicării chestionarului. Variabila care măsoară remiterile în bunuri a fost recodificată într-o variabilă de tip

dihotomic (0= fără sprijin, 1=a primit/beneficiat sprijin), datorită variației foarte mari a categoriilor de răspuns.

Modelarea a fost realizată în programul statistic cu licență deschisă R Studio Desktop. Primul set de modele sunt rezultatele funcției „polr” (*proportional odds logistic regression*) din pachetul „MASS” (Venables și Ripley, 1999). Această funcție se bazează pe modelul de legătură cumulativă (Agresti, 2002) și estimează efectele cumulative ale variabilelor explicative pentru variabila dependentă ordinală. Cel de-al doilea set de modele au fost obținute prin utilizarea funcției „glm” (*generalised logistic regression*) din pachetul „stats” (R Core Team, 2019) cu specificarea distribuției de tip binomial pentru calcularea erorilor. În ciuda faptului că cele două analize presupun demersuri de estimare a coeficienților de regresie diferite, interpretarea rezultatelor este foarte similară.

Pentru primele încercări de modelare am folosit o procedură în trepte pentru includerea de variabile explicative. Fiecare analiză a celor două tipuri de remiteri a presupus modelări variate în funcție de tipul informației folosite. O primă categorie de modele include variabile explicative care oferă informații despre schimburile de suport intergenerațional înainte și în perioada experienței de migrație. Această categorie surprinde aspecte legate de istoria familiei și solidaritatea familială. A doua categorie de variabile măsoară structurile de nevoie și oportunitate ale părinților rămași în România și ale copiilor adulți care locuiesc în străinătate. De asemenea, am folosit și o serie de variabile de control precum: țara de destinație, genul, vârsta și statutul marital al părinților. Aplicarea testului pentru verificarea coliniarității prin calculul factorului de mărire a varianței pentru toate modelele a arătat lipsa corelațiilor mari între variabilele explicative, care altfel ar fi putut afecta calitatea estimărilor statistice.

Înainte de a continua cu prezentarea rezultatelor, sunt necesare câteva observații legate de limitele pe care le poartă aceste date. Informația cu care am lucrat este bazată pe relatările părinților despre

relația lor cu copiii adulți și despre ceea ce știu sau doresc să transmită mai departe cu privire la aspecte personale din viața copiilor lor emigranți. Din acest motiv apar o serie de întrebări legate de erorile sistematice care pot apărea în urma evaluărilor personale ale părinților în relație cu copiii și informațiile disponibile pe care părinții le au despre aceștia. De asemenea, în ciuda faptului că există studii despre modul în care relațiile de familie se schimbă pe parcursul ciclului vieții, utilizarea datelor transversale pentru a evalua o schimbare care a avut loc într-un moment anterior are și aceasta limitele sale. Întrebările retrospective folosite aici sunt supuse memoriei respondenților cu privire la trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat și la propriile interpretări cu privire la trecut despre relația lor cu proprii copii.

Descrierea caracteristicilor persoanelor și a solidarității intergeneraționale

Variabilele enumerate în tabelul cu statistici descriptive disting mai multe măsurători ale solidarității intergeneraționale și ale structurilor de oportunități și nevoi ale copiilor adulți emigranți și părinților vârstnici non-migranți incluși în analiză. Cu privire la sprijinul intergenerațional în timpul migrației (ultimele 12 luni de la data completării chestionarului), rezultatele scot în evidență un procent mai mare al copiilor adulți decât cel al părinților care oferă sprijin constând în bani și bunuri. Pe de altă parte, părinții au oferit în mai mare măsură sprijin material copiilor înainte de emigrarea acestora. Rezultatele acestea sunt în acord cu literatura, care arată faptul că suportul descendent pe linia generațiilor este întâlnit mai frecvent în context local, rolurile de sprijin inversându-se în contextul emigrării generației mai tinere (Finch și Mason, 1993). Totuși, părinții care au copii emigranți nu sunt doar beneficiari de suport. Atât literatura despre familii transnaționale, cât și datele anchetei confirmă faptul că părinții rămași acasă joacă un rol activ

în cadrul schimburilor de sprijin intergenerațional în context transnațional. Sprijinul constând în bunuri, munca în gospodărie și îngrijirea nepoților sunt practici familiale pe care, adesea, părinții obișnuiesc să le realizeze.

Analiza bivariată dintre sprijinul intergenerațional oferit de către diade înainte de emigrarea copiilor adulți și în timpul migrației (ultimul an calendaristic) surprinde legături ce merită explorate mai în detaliu. În ceea ce privește suportul în bani, dintre cele două seturi de relații bivariate, prezintă asociere semnificativă statistic doar relația dintre sprijinul în bani oferit de copiii adulți înainte de emigrare și remiterile de bani, tot din partea acestora (testul χ^2 al lui Pearson = 200.55; grade de libertate = 3; $p < 0.0001$; coeficientul V al lui Cramer = 0.311).

În cele mai multe cazuri, sprijinul în bani nu a fost oferit de către copil nici înainte de plecarea în străinătate și nici după. Cazurile de suport înainte de emigrare și suport lunar în ultimele 12 luni reprezintă doar 5 la sută.

Tabel 6. Statistici descriptive despre suportul intergenerațional și caracteristicile persoanelor

Variabile	Categorii	% /media
Remiteri în bani de la copilul emigrant în ultimele 12 luni	Cel puțin o dată pe lună	10.1
	Mai mult de două ori	22.2
	O dată sau de două ori	18.3
	Niciodată	49.5
Sprijin în bani de la copilul adult înainte de emigrarea copilului	Da	27.9
	Nu	72.1
Sprijin în bani de la părinte în ultimele 12 luni	Da	6.0
	Nu	94.0
Sprijin în bani de la părinte înainte de emigrarea copilului	Da	42.3
	Nu	57.7
Remiteri constând în bunuri de la copilul emigrant în ultimele 12 luni	Da	46.3
	Nu	53.7
Sprijin constând în bunuri de la copilul adult înainte de emigrare	Da	58.2
	Nu	41.8

Variable	Categorii	% /media
Sprijin constând în bunuri de la părinte în ultimele 12 luni	Da	35.7
	Nu	64.3
Sprijin constând în bunuri de la părinte înainte de emigrarea copilului	Da	75.8
	Nu	24.2
Suport practic de la părinte	Da	25.0
	Nu	75.0
Contact intermediat tehnologic în ultimele 12 luni	Lunar sau mai rar	23.0
	Săptămânal	47.9
	Zilnic	29.1
Vizită la părinți a copilului adult emigrant în ultimele 12 luni	Nu	27.6
	Da	72.4
Relația de gen	Tată-fiu	18.6
	Tată-fiică	18.8
	Mamă-fiu	29.8
	Mamă-fiică	32.9
Statutul ocupațional al copilului adult emigrant	Angajat	87.7
	Nu este angajat	12.3
Nepoți din partea copilului adult emigrant	Nu are nepoți	28.1
	Da, locuiesc împreună cu părinți/părintele în străinătate	54.1
	Da, locuiesc în România	17.8
Situția de parteneriat a copilului adult emigrant	Nu are partener/parteneră	20.7
	Da, locuiesc împreună în străinătate	70.2
	Da, locuiește în România	9.2
	Italia	24.8
	Spania	19.2
Țara de destinație a copilului emigrant	Germania	17.0
	UK	10.5
	Alte țări din Europa	21.2
	Alte continente	7.3
Situția de parteneriat a părintelui	Are partener/parteneră	56.4
	Nu are partener/parteneră	43.6
Experimentarea unor probleme de sănătate din partea părintelui	Da, experimentează dificultăți datorate stării de sănătate	63.7
	Nu experimentează dificultăți datorate stării de sănătate	36.3
	Nu are nevoie de sprijin	72.4

Variabile	Categorii	% /media
Capacitatea părintelui de a face față cheltuielilor gospodărești	Nu are capacitatea nici măcar cu sprijin	5.5
	Doar dacă primește sprijin	22.1
Vârsta părintelui		67.8 (6.7)
Total		2109

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Valoarea crește la 20 la sută atunci când este luat în calcul sprijinul oferit cel puțin o dată în perioada analizată. Valorile reziduurilor arată faptul că, la extremitățile de pe diagonala principală, există mai multe cazuri observate decât cazuri așteptate. Acest lucru arată faptul că se păstrează același tipar al sprijinului înainte de migrație și după. Cea mai mare parte dintre copiii adulți care nu au oferit sprijin financiar părinților înainte să emigreze nu oferă sprijin nici după migrație. De asemenea, cei care au oferit sprijin înainte tind să continue practica de suport familial și în context transnațional.

Același rezultat se poate constata și în cazul oferirii de bunuri părinților (testul χ^2 al lui Pearson = 116.23; grade de libertate = 1; $p < 0.0001$; coeficientul V al lui Cramer = 0.236). Cu intensitate mai scăzută, schimbul de bunuri din partea părinților înainte de emigrare și din partea copiilor adulți în perioada experienței migrației prezintă o relație semnificativă statistic (testul χ^2 al lui Pearson = 39.68; grade de libertate = 1; $p < 0.0001$; coeficientul V al lui Cramer = 0.138). Dacă analiza sprijinului oferit ascendent pe linia generațională a arătat existența unei relații semnificative statistic între cele două perioade, analiza reciprocității pe termen lung prezintă rezultate semnificative doar în cazul oferirii de suport material. Cei mai mulți dintre părinții care au oferit suport constând în bunuri înainte de migrația copiilor lor devin beneficiari de suport în context transnațional.

Vârsta medie la plecarea în străinătate a copiilor adulți din eșantionul studiat este de 32 de ani. Această informație este importantă în contextul evoluției cursului vieții și a tranziției de la copilărie la maturitate.

Aceasta este vârsta la care deja cea mai mare parte dintre copiii și-au creat o viață independentă de cea a părinților și au început să își întemeieze propria familie. Totodată, ținând cont de vârsta înaintată a părinților și a nevoilor acestora, au început să ofere la rândul lor sprijin material.

Imaginea care ne este oferită aici surprinde elemente ale solidarității intergeneraționale pe termen lung atunci când sunt evaluate practicile familiale ce presupun schimburi materiale. Cel mai important aspect pe care l-am evidențiat este acela al continuității sprijinului în bani oferit de către copilul adult din context local în context transnațional. De asemenea, reciprocitatea este confirmată doar în cazul schimburilor de bunuri. Înțelegere pe care aceste rezultate ne-o oferă este direct legată de caracterul migrației din România, puternic îndreptat înspre familie. Continuarea oferirii de bani părinților arată, pe de o parte, existența unor nevoi de ordin financiar și, pe de altă parte, noi oportunități sau soluții alternative, precum este migrația, pentru a avea capacitatea de a oferi suport.

Explicarea suportului financiar transnațional.

Analiza multivariată a relațiilor de familie

Această secțiune este dedicată prezentării rezultatelor modelelor de regresie logistică folosind mai multe seturi de variabile explicative. Aceste analize ajută la testarea ipotezelor de cercetare, explicând actul de a remite în cadrul mai larg al practicilor de familie, al solidarității intergeneraționale și al structurilor de nevoi și oportunități. Rezultatele regresiei logistice care estimează variația frecvenței oferirii de remiteri în bani în funcție de variația celorlalte variabile confirmă încă o dată ideea de suport ascendent continuu, început înainte de emigrare și care continuă în context transnațional. Copiii adulți care au oferit sprijin înainte de a emigra sunt aproape de trei ori mai predispuși să trimită remiteri părinților lor (raportul de șanse relative este de 2.8), iar în cazul în care au oferit suport constând în bunuri, șansa crește cu 50% (raportul de șanse relative este de 1.5).

Remiteri, solidaritate și istoric familial

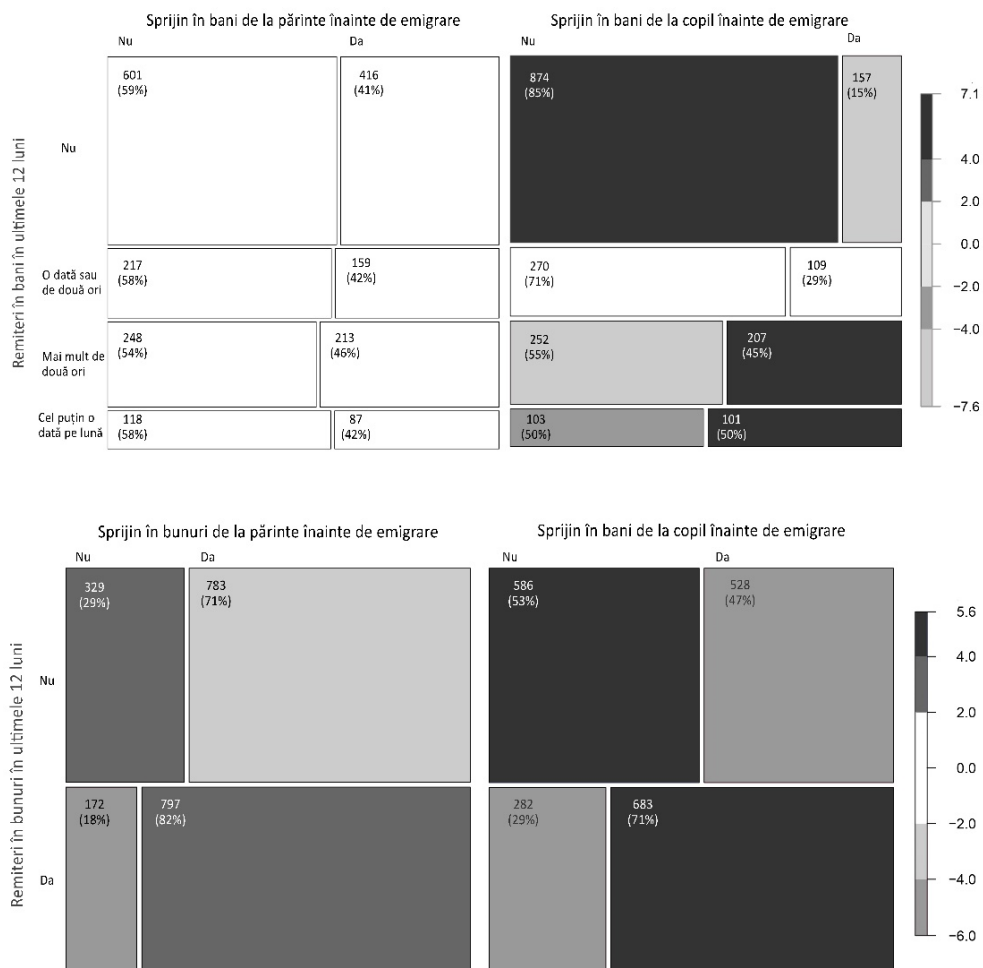

Figura 14. Graficul mozaic pentru asocierea dintre remiteri și suportul ascendent și descendent oferit în perioada anterioară emigrării copilului adult

Notă: Figurile reprezintă rezultatele celor două analize de asociere. Valorile din interior căsuțelor reprezintă frecvențele observate din tabelele de contingență, iar dimensiunea fiecărui bloc este dată de mărimea valorii acestora. Culorile evidențiază valorile reziduurilor standardizate folosind formula lui Pearson.

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Există o asociere puternică și în relație cu sprijinul actual oferit de copilul adult. Șansa de a trimite mai frecvent remiteri acasă se dublează atunci când sprijinul oferit implică și suport constând în bunuri (raportul de șanse relative este de 2.8). Atât suportul bănesc din trecut, cât și

suportul prezent constând în oferirea de bunuri sunt variabile puternic semnificative pentru estimarea variației frecvenței remiterilor în bani.

Nu doar implicarea copilului emigrant contează în transferul de remiteri, ci și cea a beneficiarilor de sprijin. Chiar dacă intensitatea relației dată de nivelul semnificației statistice este mai slabă, părinții care oferă sprijin practic copiilor au cu 40% mai multe șanse să beneficieze de remiteri. Pe de altă parte, deloc surprinzător, părinții vârstnici care au oferit bani copiilor lor în ultimele 12 luni de la data interviului au șanse de a beneficia de remiteri mai mici cu 60% . Sprijinul în bani oferit copiilor înainte de emigrare crește ușor șansele pentru remiteri, dar relația statistică este semnificativă doar în primul model. Sprijinul constând în bunuri oferit de părinți înainte sau în timpul migrației, nu reușește să prezică suficient de mult variația în modelele de regresie prezentate.

Se observă că suportul financiar este mai degrabă unidirecțional. Părinții care oferă bani copilului emigrant au șanse semnificativ mai mici să beneficieze de remiteri. Pe de altă parte, o formă de schimb reciproc poate fi observat aici. Sprijinul practic din partea părinților crește șansa de a beneficia de remiteri. Ceea ce este cel mai vizibil este experiența practicii de sprijin familial pe care o au copiii adulți. Implicarea în perioada anterioară emigrării reprezintă un factor important pentru creșterea frecvenței remiterilor constând în bani. Există astfel argumente suficiente pentru a confirma ipoteza despre istoria solidarității intergeneraționale ca factor contribuitor la existența sprijinului în bani oferit de către copiii plecați în străinătate (Ipoteza 1). Pe de altă parte ipoteza reciprocității este susținută doar parțial (Ipoteza 2). Am arătat că remiterile sunt mai frecvente în cazul în care părintele oferă la rândul său sprijin practic. Totuși, nu există dovezi care să arate că remiterile în bani sunt o formă de răsplătire a suportului (în bunuri sau bani) oferit anterior de către părinte.

În ceea ce privește frecvența contactului dintre diade, cele două variabile incluse în model sunt asociate cu variabila dependentă. Atât

vizitele copiilor adulți, cât și frecvența contactului mediat tehnologic explică variația frecvenței remiterilor. Copiii emigranți care și-au vizitat părinții cel puțin o dată în ultimul an, au de două ori mai multe șanse să remită mai frecvent bani părinților lor. De asemenea, comparativ cu situațiile în care contactul mediat este rar, discuțiile săptămânale prin utilizarea canalelor tehnologice cresc cu aproape două ori șansele pentru transferul de bani între granițe. Chiar dacă relația statistică dintre contactul zilnic și remiteri nu este semnificativă, există suficiente dovezi care să arate importanța comunicării pentru schimbul de sprijin. Așadar, ipoteza cu referire la frecvența contactului și remiterile în bani este confirmată (Ipoteza 3).

Plecând de la structurile de nevoie și oportunitate, diferența dintre nivelurile de semnificație ale celor două modele este mai pronunțată decât în cazul modelelor ce includ variabile despre relații intergeneraționale și sprijin. Specific, mă refer la variabila despre ocupația copilului emigrant, care în modelul 2 este asociată cu frecvența remiterilor, urmând ca în ultimul model legătura să nu mai fie semnificativă statistic.

Tabel 7. Rezultatele analizei de regresie logistică privind remiterile constând în bani

Variabile și categorii	Model 1 B (Eroarea standard)	Model 2 B (Eroarea standard)	Model 3 B (Eroarea standard)	Exp(B)
<i>Relații intergeneraționale și sprijin</i>				
Sprijin constând în bani oferit de către copil înainte de emigrare (ref. nu)				
Da	1.049 (0.113)***	-	1.034 (0.121)***	2.812
Sprijin constând în bani oferit de către părinte în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	-1.164 (0.211)***	-	-1.008 (0.225)***	0.365
Sprijin constând în bani oferit de către părinte înainte de emigrarea copilului (ref. nu)				
Da	0.212 (0.107)*	-	0.219 (0.113)	1.245
Suport constând în bunuri oferit de către copil în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	0.792 (0.106)***	-	0.822 (0.112)***	2.275
Sprijin constând în bunuri oferit de către copil înainte de emigrare (ref. nu)				
Da	0.455 (0.118)***	-	0.398 (0.128)**	1.489
Sprijin constând în bunuri de la părinte în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	-0.090 (0.112)	-	-0.116 (0.124)	0.089

Variabile și categorii	Model 1 B (Eroarea standard)	Model 2 B (Eroarea standard)	Model 3 B (Eroarea standard)	Exp(B)
Sprijin constând în bunuri de la părinte înainte de emigrarea copilului (ref. nu)				
Da	0.109 (0.137)	-	0.125 (0.147)	1.133
Suport practic oferit de către părinte în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	0.236 (0.118)**	-	0.309 (0.124)*	1.362
Contact mediat tehnologic (ref. lunar sau mai rar)				
Săptămânal	0.725 (0.106)***	-	0.619 (0.118)***	1.857
Zilnic	-0.107 (0.080)	-	-0.157 (0.086)	0.855
Vizita copilului adult emigrant (ref.=nu)				
Da	0.649 (0.122)***	-	0.709 (0.132)***	2.032
<i>Structuri de nevoi și oportunități</i>				
Ocuparea copilului adult emigrant (ref.=fără loc de muncă stabil)				
Are loc de muncă		0.448 (0.157)**	0.237 (0.188)	1.267
Nepot/nepoți din partea copilului adult emigrant (ref. nu are)				
Da, locuiește/locuiesc		-0.171 (0.119)	-0.189 (0.129)	0.828
împreună cu părinți/ părintele în străinătate				
Da, locuiește/locuiesc	-	0.460 (0.196)*	0.428 (0.213)*	1.534
în România				
Situația de parteneriat a copilului emigrant (ref. nu are partener/ă)				
Da, locuiesc împreună	-	0.003 (0.137)	-0.127 (0.148)	0.881
în străinătate				
Da, locuiește în	-	-1.172 (0.259)***	-1.142 (0.280)***	0.319
România				
Situația de parteneriat a părintelui (ref. nu are partener/ă)				
Are partener/ă	-	-0.225 (0.104)*	-0.297 (0.123)*	0.743
Dificultăți datorate stării de sănătate a părintelui (ref. fără dificultăți)				
Da, se confruntă	-	0.144 (0.110)	0.156 (0.120)	1.169
cu dificultăți				
Capacitatea părintelui de a suporta costurile de trai și gospodărești (ref. fără nevoie de sprijin)				
Nu are deloc	-	-0.192 (0.308)	0.497 (0.307)	1.644
capacitatea				
Are capacitatea doar	-	0.830 (0.120)***	0.734 (0.131)***	2.083
cu sprijin				
<i>Variabile de control</i>				
Relația după gen (ref. tată-fiu)				
Tată-fiică	0.057 (0.161)	-	0.092 (0.171)	1.096
Mamă-fiu	0.367 (0.151)*	-	0.228 (0.162)	1.256
Mamă-fiică	0.380 (0.150)*	-	0.219 (0.168)	1.245
Țara de destinație a copilului emigrant (ref. Italia)				
Spania	-	-0.100 (0.146)	0.010 (0.156)	1.010
Germania	-	-0.305 (0.161)	-0.289 (0.177)	0.749
UK	-	-0.198 (0.183)	-0.074 (0.186)	0.929
Alte țări europene	-	-0.119 (0.140)	0.071 (0.155)	1.074

Variabile și categorii	Model 1 B (Eroarea standard)	Model 2 B (Eroarea standard)	Model 3 B (Eroarea standard)	Exp(B)
Alte continente	-	-0.549 (0.207)**	-0.081 (0.233)	0.922
Vârsta părintelui (numeric)	-	-0.022 (0.009)*	-0.020 (0.009)*	0.980
<i>Indicatori pentru calitatea modelului</i>				
McFadden pseudo r^2	0.207	0.138	0.304	
Nagelkerke pseudo r^2	0.466	0.338	0.639	
BIC	4171	4533	3786	

Notă: pentru fiecare variabilă explicativă a fost notată în paranteză categoria de referință (ref.). Niveluri de semnificație: *** = $p < 0.001$, ** = $p < 0.01$, * = $p < 0.05$. *Sursa datelor:* Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

În fapt, acest rezultat nu sugerează că a avea un loc de muncă nu face parte din structura de oportunități, ci mai degrabă sugerează existența altor elemente care determină în mai mare măsură frecvența remiterilor. Argumentul poate fi validat acordând atenție contribuției pe care o au în model cele două variabile despre familia nucleară a copilului migrant. Prezența unui copil (sau nepot) care a rămas în România crește cu jumătate șansele pentru oferirea de suport. Foarte posibil ca în acest caz, copilul să fie în îngrijirea bunicilor. Aceasta este o altă exemplificare a formelor de reciprocitate pe termen scurt care apar în zona de interacțiune familială. Pe de altă parte, în situația în care partenerul/partenera copilului adult emigrant a rămas acasă, șansele pentru suport intergenerațional constând în bani din afară scad cu 70 de procente. Se poate așadar constata că structurile de nevoie ale copilului migrant sunt mai importante pentru decizia de a remite decât existența locului de muncă. Aceste structuri de nevoi constau în necesitatea de a oferi suport în primul rând membrilor familiei nucleare, și abia mai apoi părinților. Altfel spus, familia reunificată în țara de destinație reprezintă o structură de oportunități pentru sprijinul intergenerațional ascendent, iar o familie nucleară separată de granițe limitează capacitatea copilului adult de a-și ajuta părinții.

Caracteristicile părinților sunt de asemenea importante. De exemplu, părintele care nu are partener de viață are șanse mai mari să

beneficieze de remiteri din partea copilului plecat în străinătate. Prezența partenerului/partenerei indică și un nivel mai scăzut al dependenței față de copii, respectiv al nevoilor. Părinții care reușesc să suporte costurile proprii de trai doar cu ajutor din partea familiei au șanse de două ori mai mari de a beneficia de suport bănesc de la copilul migrant. Cel mai probabil acest ajutor vine doar din străinătate. Nevoile financiare sunt un factor esențial care poate determina o frecvență mai crescută a sprijinului ascendent. Variabila despre dificultățile întâmpinate de părinți pentru realizarea activităților de zi cu zi cauzate de starea de sănătate nu produce variații semnificative asupra frecvenței remiterilor în bani. Probabil că, în acest caz, sprijinul fizic oferit de alți membri ai familiei (soț/soție, alți copii sau alte rude) este mai important decât frecvența remiterilor. Astfel, se poate observa că structurile de nevoi și oportunități ale ambelor părți sunt factori importanți care contribuie la creșterea sau scăderea în frecvență a sprijinului intergenerațional în bani oferit de copilul migrant. Prin urmare, se confirmă și cea de a patra ipoteză (Ipoteza 4).

Cea de a doua analiza de regresie logistică prezentată în acest capitol explică de data aceasta variația remiterilor constând în bunuri. Pornind de la asocierea dintre acest tip de practică familială transnațională și sprijinul oferit în perioada anterioară emigrării copilului adult, rezultatele arată existența unei singure relații semnificative. Șansele pentru remiteri în bunuri sunt de două ori mai mari când suportul în bunuri a fost oferit de copilul adult și înainte de emigrare. Interesantă este lipsa semnificației dintre sprijinul anterior oferit de către părinți și sprijinul actual oferit de către copilul adult. Se pare că, în ciuda faptului că relația bivariată dintre cele două prezintă semnificație statistică (așa cum am arătat anterior), intensitatea slabă a relației face ca semnificația să se piardă după adăugarea de variabile suplimentare, care reușesc să explice variația remiterilor în bunuri în mai mare măsură. Și de această dată este evidențiată importanța formelor de expresie a angajamentului copilului adult față de părinți înainte de emigrare.

Atât sprijinul practic și material constând în bunuri oferit de părinte în perioada actuală, cât și prezența remiterilor în bani sunt asociate cu prezența remiterilor în bunuri. De data aceasta reciprocitatea este atât directă, șansele pentru remiteri fiind de cinci ori mai mari când și părintele oferă sprijin în bani, cât și indirectă, șansele crescând cu 30 de procente când părintele oferă sprijin practic. Desigur, relația este mai intensă pentru schimbul de bunuri între diade. Ca și în cazul remiterilor în bani, șansa pentru oferirea de sprijin în bunuri din partea copilului emigrant crește în prezența celui alt tip de sprijin (în cazul acesta, remiteri în bani). Aceasta evidențiază că cele două tipuri de remiteri nu se exclud reciproc, ci fac parte dintr-un set de practici de familie asumate de către o parte dintre cei plecați în străinătate. Aceste asocieri dintre remiteri și diversele forme de practici familiale înainte și în timpul migrației ne permit să confirmăm așteptările inițiale. Sunt confirmate atât prima ipoteză, despre istoria relațiilor de familie, cât și cea de a doua, despre formele de reciprocitate.

Din setul de variabile despre frecvența contactului dintre părinte și copil, singurul factor care influențează prezența remiterilor sunt vizitele. În mod contraintuitiv, în niciunul dintre cele două modele de regresie, categoriile care arată frecvența contactului mediat tehnologic nu reușesc să explice suficient variația variabilei dependente. Din moment ce doar vizitele copilului emigrant în România cresc șansele pentru suport ascendent în bunuri (de aproape două ori), acest tip de practică este prezentă mai degrabă cu ocazia întâlnirilor față-în-față. Bani putând fi trimiși mult mai ușor chiar și între granițe, nu necesită interacțiune fizică. Desigur, nici în cazul schimbului de bunuri prezența fizică nu este o necesitate, dar pe baza rezultatelor de până acum se poate observa că sprijinul în bunuri capătă o nouă conotație fiind mai degrabă prezent în timpul vizitelor. Astfel se confirmă și cea de a treia ipoteză a studiului.

Modelul final arată lipsa asocierilor semnificative cu dimensiunile folosite pentru determinarea structurilor de nevoie și oportunitate. În

modelul 2 se observă că șansele pentru remiteri sunt mai mari în cazul în care copilul emigrant are un loc de muncă. De asemenea, în contextul în care părintele nu are posibilitatea să suporte costurile zilnice de trai, șansele de a beneficia de ajutor bănesc de la copilul aflat în străinătate sunt mai mici. Acești doi factori își pierd puterea de predicție odată ce sunt incluse în analiză formele de sprijin intergenerațional. Variabila de control care oferă informații despre gen arată că prezența femeilor crește șansele pentru remiteri în bunuri (doar în primul model). Cât despre țara de destinație, rezultatele arată că, în comparație cu Italia, copiii care locuiesc în alte țări au șanse mai scăzute să ofere remiteri. Aceste evidențe empirice nu permit confirmarea ipotezei despre influența structurilor de nevoie și oportunitate asupra oferirii/beneficierii de remiteri constând în bunuri.

Tabel 8. Rezultatele analizei de regresie logistică privind remiterile constând în bunuri

Variabile/categorii	Modelul 1 B (Eroarea standard)	Modelul 2 B (Eroarea standard)	Modelul 3 B (Eroarea standard)	Exp(B)
<i>Relații intergeneraționale și sprijin</i>				
Sprijin constând în bunuri oferit de către copil înainte de migrație (ref. nu)				
Da	0.769 (0.141)***	-	0.843 (0.154)***	2.323
Sprijin constând în bunuri oferit de către părinte în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	1.537 (0.142)***	-	1.618 (0.157)***	5.043
Sprijin constând în bunuri oferit de către părinte înainte de migrația copilului (ref. nu)				
Da	-0.202 (0.163)	-	-0.157 (0.181)	0.855
Sprijin în bani oferit de către copil în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	0.924 (0.132)***	-	1.036 (0.147)***	2.818
Sprijin în bani oferit de către copil înainte de migrația copilului (ref. nu)				
Da	0.140 (0.147)	-	0.072 (0.161)	1.075
Sprijin în bani oferit de către părinte în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	0.060 (0.266)	-	0.051 (0.313)	1.052
Sprijin în bani oferit de către părinte înainte de migrația copilului (ref. nu)				
Da	0.022 (0.133)	-	-0.048 (0.145)	0.953
Sprijin practic oferit de către părinte în ultimele 12 luni (ref. nu)				
Da	0.349 (0.240)*	-	0.325 (0.160)*	1.384
Contact intermediat tehnologic (ref. lunar sau mai rar)				
Săptămânal	0.218 (0.131)	-	0.263 (0.152)	1.301
Zilnic	-0.080 (0.104)	-	-0.081 (0.115)	0.922
Vizita copilului adult emigrant				
Da	0.727 (0.147)***	-	0.651 (0.161)***	1.917

Variabile/categorii	Modelul 1 B (Eroarea standard)	Modelul 2 B (Eroarea standard)	Modelul 3 B (Eroarea standard)	Exp(B)
<i>Structuri de nevoi și oportunități</i>				
Ocuparea copilului emigrant (ref. nu este angajat)				
Are loc de muncă	-	0.454 (0.174)**	0.264 (0.214)	1.302
Nepot/nepoți din partea copilului adult emigrant (ref. nu are)				
Da, locuiește/locuiesc	-	0.221 (0.150)	0.223 (0.188)	1.250
împreună cu părinți/ părintele în străinătate				
Da, locuiește/locuiesc în	-	0.279 (0.197)	0.357 (0.229)	1.429
România				
Situația de parteneriat a copilului emigrant (ref. nu are partener/ă)				
Da, locuiesc împreună	-	0.113 (0.160)	0.122 (0.204)	1.130
în străinătate				
Da, locuiește în	-	-0.389 (0.262)	-0.076 (0.315)	0.927
România				
Situația de parteneriat a părintelui (ref. nu are partener)				
Are partener/ă	-	0.191 (0.116)	0.046 (0.153)	1.047
Dificultăți datorate stării de sănătate a părintelui (ref. fără dificultăți)				
Da, se confruntă cu	-	0.094 (0.116)	-0.042 (0.147)	0.959
dificultăți				
Capacitatea părintelui de a suporta costurile de trai și gospodărești (ref. fără nevoie de sprijin)				
Nu are deloc	-	-0.810 (0.268)**	-0.352 (0.311)	0.703
capacitatea				
Are capacitatea doar cu	-	0.134 (0.135)	-0.016 (0.171)	0.984
sprijin				
<i>Variabile de control</i>				
Relația după gen (ref. tată-fiu)				
Tată-fiică	0.548 (0.210)**	-	0.403 (0.227)	1.469
Mamă-fiu	0.257 (0.191)	-	0.247 (0.213)	1.280
Mamă-fiică	0.499 (0.188)**	-	0.399 (0.212)	1.490
Țara de destinație a copilului adult emigrant (ref. Italia)				
Spania	-	-0.265 (0.166)	-0.433 (0.208)*	0.649
Germania	-	-0.099 (0.173)	-0.434 (0.211)	0.648
Regatul Unit	-	-0.537 (0.201)**	-0.560 (0.248)*	0.571
Alte țări din Europa	-	-0.742 (0.164)***	-0.799 (0.204)***	0.450
Alte continente	-	-1.264 (0.245)***	-0.628 (0.290)*	0.534
Vârsta părintelui (numeric)	-	-0.003 (0.009)	0.015 (0.011)	1.015
<i>Indicatori de performanță a modelului</i>				
McFadden pseudo r ²	0.295	0.144	0.389	
Nagelkerke pseudo r ²	0.468	0.253	0.597	
BIC	2152	2598	1991	

Notă: pentru fiecare variabilă explicativă a fost notată în paranteză categoria de referință (ref.). Niveluri de semnificație: *** = $p < 0.001$, ** = $p < 0.01$, * = $p < 0.05$. Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru munca în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Comparând rezultatele obținute în urma analizei remiterilor în bani și a analizei remiterilor în bunuri, am arătat că ambele sunt supuse istoriei familiale și îndeosebi angajamentului filial anterior migrației. Totuși, se constată variate forme de reciprocitate. Schimburi de sprijin precum cel practic oferit de către părinte (ajutor în gospodărie, ajutor practic la distanță, îngrijirea nepoților) și remiterile în bani prevalează ca intensitate în prima analiză. În ce-a de-a doua analiză cea mai intensă relație este între remiterile în bunuri și sprijinul părinților constând tot în bunuri. Aceasta surprinde o formă de reciprocitate directă, și mai puțin o formă de răsplată pentru un serviciu adus anterior sau de altă natură. Pentru remiterile în bani asocierea a fost semnificativă pentru ambele variabile care acordă atenție tipului și gradului de interacțiune prin comunicare. Remiterile în bunuri s-au dovedit a fi un tip de practică sensibilă doar la formele de contact față-în-față. Mai mult, ținând cont de răspunsul estimatorilor de regresie la efectul dimensiunilor structurilor de nevoi și oportunitate, se pot constata noi diferențe între remiterile în bani și bunuri. Am arătat că frecvența remiterilor în bani este direct influențată de nevoile diadelor de suport și capacitatea copilului de a trimite bani. Această ipoteză nu a mai putut fi confirmată pentru analiza remiterilor în bunuri. Plecând de la aceste diferențe, ultima ipoteză a studiului poate fi de asemenea confirmată. Chiar dacă ambele tipuri de sprijin au potențial material, purtând o funcție utilitară, sprijinul în bunuri pare să nu fie sensibil la structurile de nevoi și oportunități atunci când sunt incluse în analiză forme ale solidarității intergeneraționale ocurente pe un parcurs mai lung al relației familiale.

Discuție asupra rezultatelor

Observând efectul puternic pe care îl are suportul oferit de copilul adult emigrant înainte de plecarea în străinătate asupra remiterilor, iese în evidență una dintre motivațiile care stau în spatele deciziei de a emigra. Migrația este o soluție, sau o nouă oportunitate, în rândul

generației tinere pentru a continua sprijinirea membrilor familiei aflați în nevoie. Caracterul migrației orientat spre familie este sesizat și în urma analizei structurilor de nevoi și oportunități. Aceste rezultate sunt în acord cu literatura despre migrația din România, care evidențiază faptul că migrația temporară este un efect al necesităților de ordin financiar (Anghel, 2009) sau că remiterile sunt o principală sursă de venit pentru multe gospodării, cea mai mare parte a banilor primiți fiind folosiți pentru acoperirea cheltuielilor de bază (Toth, 2009).

Valorile ridicate ale asocierii dintre diferite tipuri de sprijin oferite de copilul adult în cele două perioade de timp scot în evidență caracterul asimetric al sprijinului material în context transnațional. Desigur, aceasta nu este o excepție. O serie de alte studii arată că una dintre dimensiunile care conceptualizează familia transnațională este asimetria relației și a transferurilor de sprijin (Baldassar și Merla, 2014). Totuși, analizele prezentate aici au surprins și importanța pe care o are implicarea părinților non-migranți pentru calcularea șanselor de a beneficia de remiteri. În ambele cazuri, oferirea sprijinului practic de către părinți a depășit așteptările ca remiterile să fie mai frecvente, formându-se astfel o relație de reciprocitate indirectă (Finch și Mason, 1993) sau de achitare (Kolm, 2008).

Vizitele sunt singurele ocazii când părinții și copii adulți emigranți pot să interacționeze față-în-față. Acesta face ca vizitele să fie momente de ritual pentru reconectarea familială, care implică și oferirea de bani din partea copilului plecat și schimburi de bunuri între copil și părinte. Știind că vizitele sunt cea mai puternică formă de a menține unitatea familială (Ducu, 2016), vizitele copilului și practicile de familie care au loc în aceste context pot fi văzute ca expresii ale reciprocității de legătură (Kolm, 2008). Lipsa evidențelor care să confirme că nevoile părinților sunt un factor pentru transferurile de bunuri, așa cum este cazul remiterilor în bani, conferă acestui tip de practică familială un înțeles mai complex.

Schimbul de bunuri este mai degrabă o formă de expresie a sentimentelor care leagă familia și o menține unită și mai puțin o formă de sprijin în sensul material al termenului. Oferirea de cadouri și bunuri este un bun prilej în care sunt experimentate trăiri și emoții pozitive de atașament și recunoștință (Kolm, 2000). De asemenea, bunurile primite de la copilul plecat poartă adesea o încărcătură emoțională, oferindu-i părintelui un sentiment de coprezentă (Baldassar și colab., 2007). Obiectele care oferă un sentiment de prezență corporală a copilului în casa părinților rămași în țara de origine sunt uneori folosite și ca instrumente care afișează și confirmă pentru cei din jur faptul că familia este în continuare unită (Finch, 2007).

Printre factorii care influențează semnificativ frecvența remiterile în bani sunt compoziția și aranjamentele de locuire ale membrilor familiei nucleare a copilului emigrant. Atunci când părinții locuiesc în străinătate, sarcina de îngrijire a copiilor mici revine de cele mai multe ori bunicilor (Hărăguș și colab., 2018; Kagitçibasi, 2005; Treas și Mazumdar, 2004). Atunci când partenerul sau partenera copilului plecat locuiește de asemenea în România, șansele pentru sprijin intergenerațional scad vizibil. Toate acestea sunt moduri de negociere atât în cadrul familiei, cât și în rețeaua mai extinsă de rudenie, a rolurilor și responsabilităților care mai apoi sunt asumate individual.

Concluzii

Ca parte componentă a economiei morale (Minkler și Estes, 1991), schimburile de suport sunt guvernate de o serie de coduri morale ale familiei și legăturilor de rudenie (Baldassar și Merla, 2014, p. 32). Scopul acestui studiu a fost să analizeze practica remiterilor ca ceva mai mult decât simple practici pe care migranții le realizează odată ce părăsesc granițele țării de origine. Am optat să atribui acțiunii de a remite un set de înțelesuri specifice practicilor familiale și să îndepărtez analiza de unghiul de vedere specific științelor economice. În acest fel, analiza s-a

îndepărat de concepte precum materialitate, tranzacție monetară, calcul rațional, mărfuri etc. și a oferit un alt înțeles remiterilor de bani și bunuri. Acestea au fost privite ca forme care contribuie la construcția familiei³.

Rezultatele empirice arată că sprijinul intergenerațional în context transnațional poate fi reciproc, multidirecțional și asimetric. Remiterile sunt transferuri de sprijin supuse istoriei familiale și formelor de relaționare anterioare și prezente. Caracteristicile individuale, influența culturală și structurile economice și politice sunt factori care influențează capacitatea și decizia persoanelor de a angaja variate forme de sprijin intergenerațional, chiar și de la distanță (Baldassar și Merla, 2014). Chiar dacă nu se poate distinge din date linia dintre voința individuală și capacitatea de a oferi remiteri, am reușit să scot în evidență asocierea sprijinul intergenerațional și existența legăturilor puternice de familie.

Am arătat că analiza remiterilor în bani și remiterile în bunuri prezintă similarități și diferențe deopotrivă. Ambele forme de suport au o valoare materială și sentimentală, iar cel mai important în acest context este faptul că reprezintă o componentă a relațiilor de tip familial. Chiar dacă o parte importantă a persoanelor incluse în eșantion nu obișnuiesc să trimită bani sau bunuri din străinătate, nu putem spune imediat că relația familială a fost întreruptă. Diferitele tipologii de practici familiale care au loc transnațional arată existența unor forme de suport mai degrabă marginale, și a altor forme de suport mult mai prezente în viața familială trăită la distanță (Baykara-Krumme și Fokkema, 2018).

Printre limitele studiului se enumeră lipsa perspectivei copilului adult cu privire la relația cu părinții. Din cauza faptului că opiniile și perspectivele copiilor adulți nu sunt mereu congruente cu cele ale părinților (Connidis și McMullin, 2012), datele pot fi susceptibile unor erori sistematice. Totuși, realitatea părinților, chiar dacă imaginată diferit

³ Versiunea originală, în limba engleză este *doing family*. Conceptul a fost propus de către David Morgan (2011) într-un material extins care teoretizează familiile dintr-o perspectivă interacționist simbolică prin care evidențiază caracterul de „construct” pe care îl poartă familia.

de cea a copiilor, rămâne la fel de importantă în studiile despre familie și transnaționalism. Limitarea la diada părinte-copil poate scăpa anumite aspecte ale construcției relațiilor de familie. O privire spre rețeaua mai largă de rudenie ar fi reușit probabil să surprindă în mai mare măsură felul în care sunt negociate responsabilitățile membrilor familiei (Finch și Mason, 1993). Fără a nega importanța acestui aspect analitic, am dorit mai degrabă să explic relația dintre sprijinul intergenerațional anterior migrației și din timpul migrației, fără a scăpa din vedere nevoia de a primi și capacitatea de a oferi suport. O a treia limită face trimitere la itemii retrospectivi folosiți pentru variabilele explicative. Întrebările retrospectice sunt supuse erorilor sistematice care se produc datorită lipsei amintirilor, rememorărilor lipsite de exactitate și a judecăților eronate (de Vaus, 2011). Din acest motiv, ar fi fost mai potrivite date de tip longitudinal. Din lipsa acestor date și a suportului financiar care să permită obținerea lor, am optat pentru varianta folosită aici.

Rezultatele și limitele studiului prezentat în acest capitol subliniază nevoia de a realiza mai multe studii cantitative despre familiile din România și despre relațiile transnaționale care au loc în rândul familiilor care trăiesc la distanță. Explorarea solidarității intergeneraționale normative și consensuale (Bengtson, 1993; Bengtson și Roberts, 1991) sau aculturația în societățile gazdă ar putea scoate în evidență modul în care valorile și normele sociale au capacitatea de a influența frecvența remiterilor pentru părinții vârstnici non-migranți. Împărtășirea normelor puternice vis-a-vis de datoriile familiale indică prezența suportului intergenerațional (Bengtson, 1993). Totuși, reduționismul la norme și obligații sociale este o perspectivă limitativă. Ambivalența intergenerațională poate conduce la apariția de înțelegeri diferite acordate practicilor de sprijin familial (Connidis și McMullin, 2012).

Unele studii arată că aculturația alimentează sprijinul familial (Rooyackers și colab., 2016). Totuși, diferențele dintre sistemele de

familialism și regimurile bunăstării specifice țării de origine în comparație cu țara de destinație, alături de o formă de migrație cosmopolită (Nedelcu, 2012), ar putea genera tipare distincte de sprijin intergenerațional. De asemenea, o analiză mai atentă la nivel de clasă socială ar putea oferi noi informații concludente.

Capitolul VI.

Discuții finale și concluzii

Pe parcursul lucrării am argumentat că viața de familie este un construct al legăturilor emoționale și al acțiunilor individuale și colective. Aceste acțiuni sunt expresii ale sentimentelor de atașament și sunt înțelese în termeni de practici familiale. Frecvența și variația practicilor de familie este determinată de un set de factori multidimensionali, la nivel individual și structural. Timpul istoric, contextul spațial, istoria și structura familiei, nevoile și oportunitățile actorilor implicați sau normele culturale, contribuie la felul în care este organizată viața familială. Creșterea speranței de viață, alături de procesul de îmbătrânire demografică, ridică o serie de semnale cu privire la statutul social atribuit și auto-perceput al persoanelor de vârstă a treia. Acest context demografic, valabil și în cazul României, este completat cu prezența ideologiilor familiste care încă rămân la baza organizării sociale din țara noastră. Cele două aspecte creează un cadru favorabil pentru cercetarea relațiilor intergeneraționale de familie. În acest context, lucrarea de față, descrie mai multe caracteristici ale interacțiunilor sociale dintre membri familiei care aparțin mai multor generații succesive.

Alegerea studierii vieții de familie în context transnațional a fost motivată de specificitatea fenomenului migrației pentru cazul României. Principalele coridoare de migrație în Europa includ România ca punct de plecare pentru destinații atractive din punct de vedere al oportunităților de angajare și câștig material. Astfel, românii au devenit printre cele mai reprezentate minorități etnice în statele puternic dezvoltate economic și cu o istorie a economiei de piață mai îndelungată. Deschiderea treptată a

granițelor și situația precară a foștilor angajați în fabricile restructurate sau închise în perioada de tranziție au dus la o emigrație în masă dinspre România înspre Vestul Europei sau alte destinații transcontinentale. Printre reacțiile apărute față de acest fenomen se numără și o serie de discuții moralizatoare, îndeosebi în mass-media, despre iresponsabilitate față de copiii și vârstnici, sau dezangajare socială. Lucrarea de față este o critică la adresa acestor perspective, arătând că distanța geografică nu este un impediment pentru menținerea solidarității intergeneraționale. De asemenea, pe baza aceluiași principiu, am argumentat că asocierea familiei cu gospodăria, sau cu proximitatea spațială dintre membri, este o formă limitativă de înțelegere a condițiilor necesare conviețuirii familiale.

Analizând relațiile de suport și de comunicare dintre părinții vârstnici și copiii lor adulți emigranți, am scos în evidență (1) varietatea practicilor familiale, (2) structura practicilor de familie dată de tipurile de solidaritate intergenerațională, (3) influența trecutului familial asupra relației prezente și (4) importanța structurilor de nevoi și oportunități, caracteristice actorilor implicați, în relație cu formele de sprijin intergenerațional. A fost susținut argumentul conform căruia, în studiul vieții de familie și al relațiilor intergeneraționale, adresarea conceptuală a termenului familie la plural, adică familii, este un demers necesar. Perspectiva pluralității familiilor reprezintă un instrument de cercetare util pentru înțelegerea modului în care dinamica socială și economică a societăților se transpune și în sfera vieții de familie, prin apariția unor noi forme de relaționare familială.

În desfășurarea celor cinci capitole care constituie cea mai mare parte din economia lucrării, au fost amintite și discutate principalele perspective teoretice utilizate în studiile despre familie, au fost făcute o serie de trimiteri la rezultatele empirice ale unor studii anterioare și au fost verificate mai multe ipoteze de cercetare. Economia politică, reciprocitatea, solidaritatea intergenerațională, habitusul, practicile

familiale și transnaționalismul sunt conceptele de bază ale acestei lucrări. Metodologia folosită a urmărit o abordare cantitativă de analiză a datelor, îmbinând tehnici descriptive cât și tehnici cu potențial explicativ ridicat. Sursa datelor este ancheta intitulată „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”, realizată în anul 2016, pe un eșantion la nivel național de persoane cu vârsta de 60 de ani și peste. Aceste date surprind o parte importantă din complexitatea relațiilor transnaționale în care sunt implicați părinți vârstnici non-migranți și copilul sau copiii acestora, de vârstă adultă, care locuiesc în străinătate. Perspectiva asupra acestor relații este dată în totalitate de relațiile părinților.

Abordarea metodologică și sursa datelor trimit la o serie de limite ale acestui studiu. Limitarea perspectivei despre relațiile intergeneraționale la relațiile părinților, exclude punctul de vedere al copiilor adulți. Fiind implicate variate tipuri de subiectivități și experiențe individuale, nu întotdeauna perspectiva părintelui converge cu perspectiva copilului adult. Construcția instrumentului de cercetare a avut în vedere acest aspect, itemii din chestionar fiind construiți prin formularea de întrebări factuale. Întrebările despre opinii și păreri au fost atent formulate și utilizate în analize pentru a evita confuzii legate de sursa răspunsurilor. O altă limită a datelor este utilizarea întrebărilor retrospective despre formele de relaționare anterioare migrației copilului adult. Aceste tipuri de întrebări folosite în chestionare pot fi o sursă a unor erori sistematice datorate impreciziei memoriei despre fapte trecute (de Vaus, 2011). În ciuda acestei limitări, lipsa datelor longitudinale face ca utilizarea întrebărilor retrospective să fie singura opțiune pentru capturarea unei imagini despre istoria relațiilor de familie.

Dincolo de aceste limite metodologice, este necesară menționarea unor restrângeri de ordin teoretic. Datele empirice disponibile nu au permis adresarea diferențelor existente între tipurile de familii și de relații intergeneraționale bazate pe diferențele de clasă socială sau pe efectele

mobilității sociale intergeneraționale. Utilizarea clasificărilor standard ale ocupațiilor pentru cazul copiilor adulți nu a fost posibilă deoarece relațiile părinților despre acest aspect lipsesc sau sunt inexacte. Din acest motiv, a fost utilizată schema teoretică propusă de Szydlík (2016) despre structuri de oportunități și nevoi ca instrument alternativ suficient de puternic. Pe parcursul lucrării am precizat faptul că nevoile și oportunitățile actorilor implicați în relațiile intergeneraționale de familie sunt structurate de o serie de factori externi și interni. Printre acești factori se regăsesc caracteristicile regimului de migrație, accesul la resurse materiale pentru beneficierea de servicii și tehnologii de transport sau comunicare la mare distanță, abilitatea de a utiliza tehnologiile de interacțiune online sau prin rețelele de telecomunicație, statutul ocupațional al copilului emigrant, starea de sănătate și nevoile de îngrijire ale părinților vârstnici, sau aranjamentele de locuire a familiilor nucleare.

Contribuția lucrării la cunoașterea științifică este relevantă din mai multe puncte de vedere. În primul rând, lucrarea este unul dintre rezultatele unei ample cercetări despre contextul familial românesc, în rândul persoanelor care experimentează migrația și viața transnațională. Astfel de surse de date, sau de oportunități de cercetare și analiză empirică, sunt mai degrabă excepții decât regularități. Studiarea fenomenului emigrației din România are nevoie de o extindere a aparatului conceptual și explicativ, care să includă și câmpul de cercetare caracteristic studiilor despre familie. Până recent, studiile realizate de autori români despre migrație și-au îndreptat atenția asupra descrierii și/sau explicării caracteristicilor socio-demografice ale emigranților, factorilor determinanți pentru alegerea destinațiilor de emigrare, caracteristicilor fluxurilor migratorii din punctul de vedere al diferențelor etnice sau al oportunităților și nevoilor de plecare, condițiilor de adaptare în țara gazdă, valorii materiale a remiterilor și impactului acestora asupra comunității și economiei naționale sau impactului emigrării părinților asupra dezvoltării copiilor și adolescenților (vezi de

exemplu, Anghel 2013, Ban, 2012; Banca Mondială, 2016; Horváth, 2012; Horváth și Anghel, 2009; Sandu, 2006, 2014, 2018; Toth, 2009; Troc, 2016). Totuși, fără aceste contribuții extrem de valoroase la literatura de specialitate despre fenomenul migrației în România, avansarea la studierea familiilor transnaționale, în cheia acestei lucrări, nu ar fi fost posibilă.

O a doua contribuție importantă este aducerea în discuție a literaturii de specialitate bazată pe studii calitative și cantitative deopotrivă, fără a le pune în opoziție. Contribuțiile teoretice și rezultatele empirice ale acestor două tipuri de literatură au fost integrate în lucrare în termeni de complementaritate. De exemplu, teoria solidarității intergeneraționale este o schemă analitică folosită deseori în studiile cantitative și aproape deloc în cele calitative. O încercare de a adapta teoria solidarității folosind date calitative ne este oferită de Hărăguș și Telegdi-Csetri (2018), care studiază relațiile intergeneraționale în context transnațional, pe baza interviurilor cu părinții vârstnici din România și cu copiii adulți emigranți. Un alt exemplu este instrumentul teoretic propus de Baldassar și Merla (2014) despre circuitul transnațional al îngrijirii. Construcția acestei perspective teoretice a plecat de la ample cercetări bazate pe interviuri și etnografii situate multi-spațial și continuă să fie integrată în studiile calitative mai recente despre familiile transnaționale. Ceea ce au în comun studiile la care s-a făcut referire în această lucrare este operarea la nivel analitic cu factori structurali și factori individuali pentru oferirea de înțelegeri asupra caracteristicilor și varietății relațiilor de familie în contextul vieții transnaționale.

Prin utilizarea conceptului de construct social, am adresat o critică teoriilor funcționaliste, care reduc familia la o instituție predefinită social și a cărei membri îndeplinesc roluri și funcții date. Prin evidențierea diversității formelor de solidaritate familială și a tipurilor de familialism, am arătat caracterul fluid al familiilor. Aceasta este o contribuție critică, care trece dincolo de abordarea limitativă a dihotomiei familie

funcțională versus familie disfuncțională. Indivizii implicați în relații transnaționale sunt agenți activi care negociază și gestionează colectiv forma și intensitatea relațiilor mutuale structurante ale solidarității intergeneraționale. Tipul relațiilor mutuale existente la un moment dat este, de asemenea, un rezultat al unui set complex de factori legați, pe de o parte, de istoria și constelația familială și, pe de altă parte, de setul de oportunități și nevoi caracteristice membrilor familiei. Potrivit lui Litwak și Kulis (1987), relația dintre distanța geografică și statutul actorilor în cadrul relației de schimb nu este una dihotomică. Am arătat că membrii familiei, în funcție de generație, nu sunt doar beneficiari sau sursă de sprijin, ci sunt deopotrivă implicați activ în gestionarea și continuarea relațiilor mutuale. De exemplu, remiterile transferate de către copilul adult nu reprezintă un automatism al presupusului rol atribuit de ceilalți membri non-migranți ai familiei. Practicile transnaționale inițiate de emigrant sunt legate direct de un set de interdependențe colective alături de o serie de factori despre caracteristicile individuale, contextul familial și cel macrosocial.

O altă contribuție critică este dată de folosirea perspectivei economiei politice pentru înțelegerea relațiilor intergeneraționale. În lucrarea de față am conferit „obiectului”, rezultat al relațiilor mutuale, o valoare de întrebuințare și mai puțin o valoare de schimb. Acest „obiect” poate consta în timp dedicat interacțiunii și/sau sprijinului emoțional, sprijin practic sau sprijin material și financiar. În acord cu Guarnizo (2003), am arătat printr-o lentilă holistă, faptul că relațiile transnaționale din cadrul familiei nu sunt limitate la activități sau practici care apriori sunt etichetate ca fiind „economice”. Viața transnațională de familie este multifățetată, angrenând forme de interacțiune socială complexe care implică emoții, sentimente de datorie sau responsabilitate, reciprocitate asociată acțiunilor de restabilire a echilibrului în relația de interdependență, răspunsuri la așteptările colectivului familiale, exprimate sau implicite, și/sau un calcul al probabilităților obiective pentru implicarea în relații

mutuale. Moralitatea manifestată prin acțiunile asociate menținerii spiritului colectiv din cadrul familiilor, este în termenii lui Lukes (1985), o moralitate a emancipării, prin intermediul căreia se face trimitere la un imaginar al armoniei, unității sociale și dezvoltării de sine.

Nu în ultimul rând, am arătat că familiile pot coexista chiar și în context transnațional. Am plecat inițial de la definiția dată de Bryceson și Vuorela (2002), conform căreia familiile transnaționale se caracterizează prin reușita membrilor de a-și menține unitatea colectivă în ciuda separării de granițele naționale, pe care am adaptat-o la situația relațiilor intergeneraționale. Perspective teoretice precum circulația grijii (Baldassar și Merla, 2014) sau lanțurile globale de îngrijire (Hochschild, 2000; Parreñas, 2001), ne-au fost de ajutor pentru a arăta că relațiile transnaționale de familie nu îi implică doar pe membrii familiilor nucleare, conexiunile la distanță dintre transmigranți și cei care au rămas în țara de origine extinzându-se, în cadrul familiei, la nivel generațional.

În acest context, una dintre principalele contribuții ale lucrării este dată de evidențierea faptului că părinții vârstnici non-migranți sunt agenți activi în păstrarea relațiilor de familie, în ciuda separării de frontierele statelor naționale. Frontierele, în acest caz, au două înțelesuri: unul de dicționar, care se referă la demarcația dintre două sau mai multe state, și unul simbolic, care implică diferențe de ordin social, cultural și economic care pot apărea între cei plecați în străinătate și cei rămași în țară. În ciuda distanței geografice și a efectelor pe care experiența de migrație le manifestă asupra actorilor afectați direct sau indirect, părinții continuă să inițieze, să gestioneze sau să intermedieze variate forme de sprijin intergenerațional și multiple posibilități de interacțiune familială.

De asemenea, am arătat că statutul de migrant nu implică automat exercitarea unui anumit rol atribuit social. Studiile Băncii Mondiale, și nu numai, au arătat contribuția valoroasă, la nivel agregat, a remiterilor în raport cu economia națională. Astfel de abordări au avut un aport specific la atribuirea în rândul emigranților a rolului de furnizori de finanțe în

țara de origine. În același timp, mass-media scoate în evidență că decizia de a pleca în străinătate a generat un nivel relativ crescut de indignare socială bazată pe culpabilizare și critică moralizatoare. În această lucrare am arătat că astfel de asumptii cu privire la responsabilizarea sau deresponsabilizarea migranților, cel puțin în relație cu familia, nu sunt universale. Cea mai des întâlnită practică de familie pe care am identificat-o în datele empirice este cea de comunicare prin intermediul tehnologiilor specifice. Mai mult, am arătat că nu toți copiii adulți plecați în străinătate remit bani sau bunuri părinților lor, iar acest lucru nu înseamnă că relațiile de familie au încetat să existe în context transnațional. Astfel, putem confirma că în cazul în care familia reușește să-și mențină unitatea colectivă, relațiile transnaționale pot fi variate, asimetrice, multidirecționale și supuse istoriei familiale și structurilor de nevoi și oportunități.

Implicațiile publice ale solidarității intergeneraționale

În contextul emigrației peste granițe în masă a persoanelor tinere și a fertilității reduse, România se confruntă cu un proces incipient de îmbătrânire demografică. Proiecțiile de specialitate ne arată că singurul segment al populației care se așteaptă să se mărească în volum este cel al persoanelor cu vârsta de 60 de ani și peste (Institutul Național de Statistică, 2017). Emergența literaturii de specialitate critică, sau cel puțin sensibilă, la problematica efectelor sociale cauzate de îmbătrânirea demografică este situată temporal în jurul anilor '80. Astfel de studii apar pentru prima dată în statele cu o bogată istorie a capitalismului, unde procesul de îmbătrânire a populației a apărut mult mai recent. În cazul României, experiența regimului comunist, prin politicile sale de creștere a natalității și fertilității, a reprezentat o frână pentru fenomenul de îmbătrânire demografică. Însă, contextul contemporan, face necesară acordarea unei atenții sporite din partea specialiștilor cu privire la acest subiect. Ținând cont de implicațiile la nivel societal, familial și personal,

este nevoie de realizarea în mod sistematic a unor cercetări și studii de specialitate care să trateze aceste dimensiuni analitice.

Lucrarea de față se consideră a fi o contribuție relevantă la aceste nevoi de cunoaștere empirică și teoretică care apar odată cu procesul de îmbătrânire a populației. Studiarea vieții de familie transnațională cu atenția îndreptată spre relațiile intergeneraționale aduce în prim plan elemente din viața și experiența persoanelor vârstnice. Discuția despre implicațiile publice ale solidarității intergeneraționale extinde nivelul de analiză de la familii, la un nivel mai larg, al societății în ansamblu. Această discuție este relevantă în contextul interdependenței dintre dinamica populației, implicarea statului bunăstării și responsabilitatea familială. Literatura de profil arată că relația dintre responsabilitățile statului și cele care revin familiei este de complementaritate (Martin, 2004). În cazul României, însă, această relație de complementaritate dintre stat și familie nu este una universală. În perioada post-socialistă, România trece printr-o serie de schimbări structurale majore, care includ un sistem de protecție socială inefficient și măsuri neadecvate pentru reducerea pe termen lung a dezavantajelor sociale și economice (Raț, 2009). Astfel, asigurarea bunăstării revine adesea în responsabilitatea familiei, statul jucând un rol minimal în gestionarea și asigurarea nevoilor persoanelor vârstnice, în special cele care se regăsesc în situații de precaritate.

În acord cu literatura de specialitate, am arătat nivelul crescut de responsabilizare familială, a persoanelor emigrante, față de părinții vârstnici. În același timp, am văzut că relațiile transnaționale nu au loc într-o singură direcție pe linia generațiilor, la rândul lor, părinții vârstnici fiind implicați activ în menținerea și continuarea legăturilor de familie, chiar și la distanță. Mai mult, aceste practici familiale au un potențial crescut pentru asigurarea bunăstării materiale și emoționale. Totodată, practicile de suport intergenerațional, des întâlnite în cadrul familiilor, sunt informale și adesea necunoscute sau nedocumentate de către stat

(Polese și colab., 2014). Renunțarea din partea statului la o serie de măsuri care să protejeze indivizii de riscurile sociale, și abandonarea unor obiective legitime precum asigurarea egalității și coeziunii sociale, prin redistribuirea resurselor (Cerami 2009), favorizează ceea ce Ferge (1997) numește individualizarea socialului. Statele a căror sistem de redistribuire a resurselor este deficitar, sunt caracterizate printr-o implicare mai variată, la nivel individual, pentru identificarea și punerea în aplicare de strategii prin care să ofere siguranță financiară și să limiteze riscurile sociale (Deacon, 2000).

În cele mai multe cazuri, tranziția post-socialistă a fost deficitară în asigurarea unui program sistematic de economie politică care să asigure indivizilor pârghiile necesare pentru siguranța economică. Astfel, pentru muncă și subzistență, indivizii au fost forțați să revină la aranjamentele de familie caracterizate prin moduri complexe de producție și distribuire a bunăstării (Kyung-Sup, 2014). Rezultatul acestui proces a determinat restabilirea unui sistem de protecție familială pentru a umple golul instituțional care ar facilita reproducerea socială și economică (Kyung-Sup, 2014). Creșterea nivelului de sărăcie și lipsa posibilităților în rândul tinerilor de a beneficia de o locuință proprie, a contribuit, în cazul României, la o ușoară creștere a proporției de gospodării care găzduiesc mai multe generații de persoane înrudite (Kovács, 2014). Văzând că solidaritatea intergenerațională nu se limitează doar la relații bazate pe proximitate spațială, întrajutorarea fiind prezentă și în contextul migrației a cel puțin unuia dintre membrii familiei extinse, se poate argumenta că familia rămâne o instituție socială importantă pentru o vastă parte a populației țării (Kovács, 2014). În viața celor mai multor români, atât la nivel atitudinal cât și comportamental, familia joacă un rol privilegiat comparativ cu alte tipuri de relații sociale (Kovács, 2014). Pe parcursul lucrării am arătat că migrația, în anumite situații, reprezintă o oportunitate pentru continuarea relațiilor de întrajutorare familială. În alte cazuri, când suportul intergenerațional nu este atât de

divers și frecvent, migrația copilului adult nu devine un impediment pentru păstrarea legăturilor cu părinții rămași acasă. Lipsa sprijinului material sau practic în context transnațional nu poate fi interpretată neapărat sub forma unor legături familiale slabe. Măsurarea intensității coeziunii grupului familial este o sarcină complexă, care nu se poate baza doar pe analiza statistică a unor dimensiuni și categorii predefinite. Am arătat că relațiile există și că sunt diverse, ele completând sau chiar înlocuind lipsurile cauzate de ineficiența instituțiilor și politicilor publice de asigurare a bunăstării sociale.

Bibliografie

- Ackers, H. L., Stalford, H. (2004). *A Community for Children? Children Citizenship and Internal Migration in the EU*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Aeby, G., Widmer, E. D., Carlo, I. D. (2014). Bonding and Bridging Social Capital in Step- and First-Time Families and the Issue of Family Boundaries. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*, 8(1), 51–69. Doi: 10.5964/ijpr.v8i1.149.
- Agresti, A. (2002). *Categorical Data Analysis*. Second Edition. New Jersey: Wiley-Interscience. DOI:10.1002/0471249688.
- Allan, G. (2008). Flexibility, friendship, and family. *Personal Relationships* 15(1), 1-16.
- Anghel, R. G. (2009). Schimbare socială sau dezvoltare? Studiu de caz într-un oraș din România. În Anghel, R. G., Horvath, I. (Ed.). *Sociologia Migrației. Teorii și studii de caz*. Iași: Polirom, pp. 249–267.
- Anghel, R. G. (2013). *Romanians in Western Europe: migration, status dilemmas, and transnational connections*. Maryland: Lexington Books/ Rowman & Littlefield.
- Attias-Donfut, C., Cook, J. (2017). Intergenerational Relationships in Migrant Families. Theoretical and Methodological Issues. În Bolzman, C., Bernardi, L., LeGoff, J-M. (Ed.), *Situating Children of Migrants across Borders and Origins*. New-York/Londra: Springer, pp. 115-133.
- Baldassar, L. (2001). *Visits home: Migration experiences between Italy and Australia*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Baldassar, L. (2008a). Missing Kin and Longing to be Together: Emotions and the Construction of Co-presence in Transnational Relationships. *Journal of Intercultural Studies* 29(3), 247-266.
- Baldassar, L. (2008b). Debating culture across distance: Transnational families and the obligation to care. În Grillo, R. (Ed.). *The Family in Question: Immigrant and Ethnic Minorities in Multicultural Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 269-291.
- Baldassar, L. (2011). Obligation to people and place: The national in cultures of caregiving. În Baldassar, L., Gbaccia, D. R. (Ed.), *Intimacy and Italian Migration:*

- Gender and Domestic Lives in a Mobile World*. New York: Fordham University Press, pp. 171-187.
- Baldassar, L. (2014). Guilty feelings and the guilt trip: Emotions and motivation in migration and transnational caregiving. *Emotion, Space and Society* 16, 81-89. Doi:10.1016/j.emospa.2014.09.003.
- Baldassar, L., Baldock, C. V. and Wilding, R. (2007). *Families Caring Across Borders. Migration, Ageing and Transnational Caregiving*. New York: Palgrave Macmillan.
- Baldassar, L., Merla, L. (2014). Locating Transnational Care Circulation in Migration and Family Studies. În Baldassar, L., Merla, L. (Ed.): *Transnational Families, Migration, and the Circulation of Care: Understanding Mobility and Absence in Family Life*. New York: Routledge, pp. 25-59.
- Baldassar, L., Raelene, W. (2014). Middle Class Transnational Caregiving: The Circulation of Care between Family and Extended Kin Networks in the Global North. În Baldassar, L., Merla, L. (Ed.), *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care: Understanding mobility and absence in family life*. New York & Abingdon: Routledge, pp. 235-253.
- Baldock, C. V. (2003). Long-distance migrants and family support: a Dutch case study. *Health Sociology Review* 12(1), 45-54. Doi: 10.5172/hesr.12.1.45.
- Ban, C. (2012). Economic Transnationalism and its Ambiguities: The Case of Romanian Migration to Italy. *International Migration*, 50(6), 129-149. DOI: 10.1111/j.1468-2435.2009.00556.
- Banca Mondială (2016). *Migration and Remittances Factbook*. 3rd Edition. Washington: The World Bank. DOI: 10.1596/978-1-4648-0319-2.
- Bargłowski, K., Krzyżowski, Ł., Świątek, P. (2015). Caregiving in Polish-German Transnational Social Space: Circulating Narratives and Intersecting Heterogeneities. *Population, Space and Place* 21(3), 257-269. Doi: 10.1002/psp.1904.
- Basa, C., Harcourt, W., Zarro, A. (2011). Remittances and Transnational Families in Italy and The Philippines: Breaking the Global Care Chain. *Gender & Development* 19(1): 11-22. Doi: 10.1080/13552074.2011.554196.
- Basch, L., Glick-Schiller, N., Szanton-Blanc, C. (1994). *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Londra: Routledge. Doi: 10.4324/9780203347003.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Bawin-Legross, B. (2001). Families in Europe: A Private and Political Stake – Intimacy and Solidarity. *Current Sociology* 49(5), 49-59.

- Bawin-Legross, B., Stassen, J. F. (2002). Intergenerational Solidarity: Between the Family and the State. *Current Sociology* 50(2), 243–262.
- Baykara-Krumme, H., Fokkema, T. (2018). The impact of migration on intergenerational solidarity types. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 45(10), 1707–1727. DOI: 10.1080/1369183X.2018.1485203.
- Beck, U. (2003). Toward a New Critical Theory with a Cosmopolitan Intent. *Constellations* 10(4), 453–468.
- Bengtson, V. L. (1993). Is the ‘Contract across Generations’ Changing? Effects of Population Ageing on Obligations and Expectations across Age Groups. În: Bengtson, V. L., Achenbaum, W. A. (Ed.), *The changing Contract across Generations*. New York: Aldine de Gruyter, pp. 3–34.
- Bengtson, V. L. (2001). Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and Family* 63(1), 1–16. Doi: 10.1111/j.1741-3737.2001.00001.
- Bengtson, V. L., Roberts, R. E. L. (1991). Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction. *Journal of Marriage and Family* 53(4), 856–870. DOI: 10.2307/352993.
- Bengtson, V. L., Rosenthal, C. J., Burton, L. M. (1990). Families and aging: Diversity and heterogeneity. În Binstock, R., George, L. (Ed.), *Handbook of aging and the social sciences*. New York: Academic Press, pp. 263–287.
- Bengtson, V. L., Schrader, S. (1982) Parent-Child Relations. În Mangen, D., Peterson, W. A. (Ed.), *Research Instruments in Social Gerontology, Vol. 2*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 115–186.
- Bianchi, S. M., Hotz, V. J., McGarry, K. M., Seltzer, J. A. (2006). Intergenerational Ties: Alternative Theories, Empirical Findings and Trends, and Remaining Challenges. California Center for Population Research, On-Line Working Paper Series (Accesibil la <https://escholarship.org/uc/item/1g93v4kk>).
- Bó, B., Zimmer, Z., Rada, C. (2020). The Structure and Determinants of Intergenerational Support Exchange Flows in an Eastern European Setting. *Research on Aging*. Doi: 10.1177/0164027520920026.
- Boris, E., Parreñas, R. (2010). Introduction. În Boris, E., Parreñas, R. (Ed.) *Intimate Labors: Cultures, Technologies, and the Politics of Care*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1977). Structures and the Habitus. În Nice, R. (Trad.), *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 72–95. doi:10.1017/CBO9780511812507.004.

- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. În Richardson, J. C. (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood, pp. 241–258.
- Bourdieu, P. (1996). On the Family as a Realized Category. *Theory Culture Society* 13(3), 1-17. Doi: 10.1177/026327696013003002.
- Brandt, M., Deindl, C. (2013). Intergenerational Transfers to Adult Children in Europe: Do Social Policies Matter? *Journal of Marriage and Family* 75 (1), 235-251.
- Brandt, M., Haberkern, K., Szydlik, M. (2009). Intergenerational Help and Care in Europe. *European Sociological Review* 25(5), 258-601.
- Bryceson, D., Vuorela, U. (2002). Transnational Families in the Twenty-First Century. În Bryceson, D., Vuorela, U. (Ed.), *The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks*. Oxford, New York: Berg, pp. 3-30.
- Carling, J. (2014). Scripting Remittances: Making Sense of Money Transfers in Transnational Relationships. *International Migration Review*, 48(S1), S218-S262. doi:10.1111/imre.12143.
- Cerami, A. (2009). Mechanisms of Institutional Change in Central and Eastern European Welfare State Restructuring. În Cerami, A., Vanhuysse, P. (Ed.), *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 35–52.
- Codul Civil (2009). Titlul IV – Autoritatea părintească și Titlul V – Obligația de întreținere. (Accesibil la adresa <https://www.codulcivil.ro>).
- Comisia Europeană (2016). Population Policy Acceptance Study – The Viewpoint of Citizens and Policy Actors Regarding the Management of Population Related Change. Dialog. Final Report. Brussels: European Commission. ISBN 978-92-79-07573-5.
- Connidis, I. A., McMullin, J. A., (2002). Sociological Ambivalence and Family Ties: A Critical Perspective. *Journal of Marriage and Family* 64(3), 558-567. doi:10.1111/j.1741-3737.2002.00558.
- Cox, D. (2002). Private Interhousehold Transfers in Vietnam in The Early and Late 1990s. Policy Research Working Paper, Report Number WPS2853. Washington DC: World Bank.
- Da, W. W. (2003). Transnational Grandparenting: Child Care Arrangements among Migrants from the People's Republic of China to Australia. *Journal of International Migration and Integration* 4(1), 77-101. DOI: 10.1007/s12134-003-1020-4.

- Daatland, S. O., Herlofson, K. (2003). 'Lost Solidarity' or 'Changed Solidarity': A Comparative European View of Normative Family Solidarity. *Ageing and Society* 23(5), 537-560.
- Daatland, S. O., Lowenstein, A. (2005). Intergenerational Solidarity and the Family-Welfare State Balance. *European Journal of Ageing* 2(3), 174-182.
- Deacon, B. (2000). Eastern European welfare states: The impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy* 10(2), pp. 146-161. Doi: 10.1177/a012487.
- De Sousa, J, Duval, L. (2010). Geographic Distance and Remittances in Romania: Out of Sight, Out of Mind? *International Economics* 121(1), 81-98.
- De Vaus, D. A. (2001). *Research Design in Social Research*. London: Sage.
- Díaz Gorfinkel, M., Escriva, A. (2012). Care of Older People in Migration Contexts: Local and Transnational Arrangements Between Peru and Spain. *Social Politics* 19(1), 129-41. Doi: 10.1093/sp/jxr028.
- Ducu, V. (2014). Transnational Mothers from Romania. *Romanian Journal of Population Studies* VIII(1), 117-141.
- Ducu, V. (2016). Experiences from "Home" – Belonging to a Transnational Family. *Romanian Journal of Population Studies* X(1), 91-104.
- Ducu, V. (2018). *Romanian Transnational Families: Gender, Family Practices and Difference*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Ducu, V. (2020). Displaying grandparenting within Romanian transnational families. *Global Networks* 20(2), 380-395. Doi: 10.1111/glob.12255.
- Dykstra, P. A., den Broek, T., Mureşan, C., Hărăguş, M., Hărăguş, P. T., Abramowska-Kmon, A., Kotowska, I. E. (2013). State-of-the-art report: Intergenerational linkages in families. *Families and Societies Working Paper Series*, 1.
- Dykstra, P. A., Fokkema, T. (2011). Relationships between parents and their adult children: A West European typology of late-life families. *Ageing & Society* 31, 545-596. doi:10.1017/S0144686X10001108.
- Elder, G. H. (1994). Time, Human Agency, and Social Change: Perspectives on the Life Course. *Social Psychology Quarterly* 57(1), 4-15.
- Elder, G. H. (1998). The Life Course as Developmental Theory. *Child Development* 69(1), 1-12.
- Elder, G. H. Jr., Johnson, K. M. (2003). The life course and aging: Challenges, lessons, and new directions. În Settersten R. A. Jr. (Ed.), *Invitation to the life course:*

- Towards new understandings of later life*. Amityville, New York: Baywood Publishing Company, pp. 49–81.
- Elias, N. (1978). *The Civilizing Process: The History of Manners*. Oxford: Blackwell/New York: Urizen Books.
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. Oxford: Blackwell.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. New York: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (2009). *The Incomplete Revolution: Adapting Welfare States to Women's New Roles*. Cambridge: Polity.
- Estes, C. L. (1991). The New Political Economy of Aging: Introduction and Critique. În Minkler, M., Estes, C. L. (Ed.), *Critical Perspectives on Aging: The Political and Moral Economy of Growing Old*. New York: Baywood Publishing Company, pp. 19-36.
- Etzioni, A. (1988). *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. New York: The Free Press.
- Eurostat (2018). News release “4% of EU citizens of working age live in another EU Member State”, 28 May. (Accesibil la adresa: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8926076/3-28052018-AP-EN.pdf/48c473e8-c2c1-4942-b2a4-5761edacda37>).
- Federici, S. (2016). *Caliban și Vrăjitoarea* (trad. Ovidiu Țichindeleanu). București: Hecate.
- Feraru, P. D. (2011). *Social Costs of the External Migration in Romania*. Iași: Lumen.
- Ferge, Zs. (1997). The Changed Welfare Paradigm. The Individualization of the Social. *Social Policy & Administration* 31(1), 20–44.
- Finch, J (1989). *Family Obligations and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Finch, J. (2007). Displaying Families. *Sociology* 41(1), 65-81. DOI: 10.1177/0038038507072284.
- Finch, J., Groves, D. (1983) *A Labour of Love: Women, Work and Caring*, Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Finch, J., Mason, J. (1993). *Negotiating Family Responsibilities*. New York: Tavistock/Routledge.

- Földes, I., Savu, V. (2018). Family Practices across Generations and National Borders. *Studia UBB Sociologia*, 63(2), 143-169. Doi: 10.2478/subbs-2018-0015.
- Földes, I. (2016). Elderly Parents, Adult Children and the Romanian Transnational Family: An Intergenerational Solidarity Approach. *Studia UBB Sociologia* 61(1), 77-107. Doi: 10.1515/subbs-2016-0004.
- Fortes, M. (1969). *Kinship and the Social Order*. Chicago: Aldine.
- Funkhouser, E. (1995). Remittances from International Migration: A Comparison of El Salvador and Nicaragua. *The Review of Economics and Statistics*, (77)1: 137-146.
- Furstenberg, F. F., Kaplan, S. B. (2004). Social capital and the family. În Richards, M., Scott, J. Treas J. (Ed.), *Blackwell companion to the sociology of families*. Londra: Blackwell, pp. 218-232.
- Gardner, K., Grillo, R. (2002). Transnational household and ritual: an overview. *Global Networks* 2(3), 179-190. Doi: 10.1111/1471-0374.00035.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Glick-Schiller, N., Basch, L., Szanton-Blanc, C. (1992). Towards a Definition of Transnationalism. Introductory Remarks and Research Questions. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645(1), IX-XIV.
- Gouldner, A. W. (1960). The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement. *American Sociological Review*, 25(2), 161-178. DOI: 10.2307/2092623.
- Gouveia, R., Aeby, G., Česnuitytė, V. (2018). A First Portrait of Personal Networks in a Comparative Perspective. În Wall, K., Widmer, E. D., Gauthier, J-A., Česnuitytė, V., Gouveia, R. (Ed.) *Families and Personal Networks. An International Comparative Perspective*. Londra: Palgrave Macmillan, pp. 61-97.
- Guarnizo, L. E. (1977). Transnationalism from below: Social transformation and the mirage of return migration among Dominican transmigrants. *Identities* 4(2), 281-322.
- Guarnizo, L. E., Portes, A., Haller, W. (2001). Assimilation to Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants. *American Journal of Sociology* 108(6), 121-1248. Doi: 10.1086/375195.
- Hann, C., (2006). The Gift and Reciprocity: Perspectives from Economic Anthropology. În Kolm, S. Ch., Mercier Ythier, J. (Ed.), *Handbook of the Economics of Giving, Altruism, and Reciprocity*, vol. 1. Amsterdam: North-Holland, pp. 207-223.

- Hastie, T. J., Pregibon D. (1992). Generalized linear models. În Chambers, J. M., Hastie, T. J. (Ed.), *Statistical Models in S. Boca Raton*: Chapman & Hall/CRC, pp. 195-247.
- Hărăguș, M. (2014). Intergenerational solidarity in co-residential living arrangements. *Revista de Asistență Socială* 4, 27-42.
- Hărăguș, M., Földes, I., Savu, V. (2018) Older Parents in Romania as a Resource for their Migrant Adult Children. În Ducu, V., Nedelcu, M., Telegdi-Csetri, A. (Ed.). *Childhood and Parenting in Transnational Settings. Series on International Perspectives on Migration*. Cham: Springer International Publishing, pp. 155-173. doi: 10.1007/978-3-319-90942-4_10.
- Hărăguș, M., Telegdi-Csetri, V. (2018). Intergenerational solidarity in Romanian transnational families. În Crespi, I., Meda, S. G., Merla, L. (Ed.), *Making Multicultural Families in Europe: Gender and Generational Relations*. London: Palgrave Macmillan, pp. 161-77.
- Hendricks, J., Leedham, C. A. (1991). Dependency or Empowerment? Toward a Moral and Political Economy of Aging. În Minkler, M., Estes, C. L. (Ed.), *Critical Perspectives on Aging: The Political and Moral Economy of Growing Old*. New York: Baywood Publishing Company, pp. 51-65.
- Herd, P. (2005). Reforming a Breadwinner Welfare State. *Social Forces* 83(4), 1365–1393. Doi: 10.1353/sof.2005.0067.
- Herlofson, K., Hagestad, G., Slagsvold, B., Sørensen, A-M. (2011). Intergenerational family responsibility and solidarity in Europe. Multilinks deliverable 4.3 (Accesibil la http://www.multilinks-project.eu/wp-content/uploads/2014/01/herlofson_deliverable1.pdf).
- Herrera, G. (2012). Starting Over Again? Crisis, Gender, and Social Reproduction among Ecuadorian Migrants in Spain. *Feminist Economics* 18(2), 125–148. Doi: 10.1080/13545701.2012.688997.
- Hill, R., Foote, N., Aldous, J., Carlson, R., McDonald, R. (1970). *Family Development in Three Generations*. Cambridge: Schenkman Publishing Co.
- Hochschild, A. (2004). Love and Gold. În Ricciutielli, L., Miles, A. R., McFadden, M. (Ed.), *Feminist Politics, Activism and Vision: Local and Global Challenges*. Londra/New York: Zed Books, pp. 33-46).
- Hochschild, A. R. (2000). Global Care Chains and Emotional Surplus Value. În Hutton, W., Giddens, A. (Ed.), *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Jonathan Cape.
- Hochschild, A. R., Machung, A. (2003). *The Second Shift*. Londra: Penguin Books Ltd.

- Hogan, D. P. (1978). The Variable Order of Events in the Life Course. *American Sociological Review* 43(4), 573–586. DOI: 10.2307/2094780.
- Holdsworth, C., Morgan, D. (2005). *Transitions in Context. Leaving Home, Independence, and Adulthood*. Maidenhead: Open University Press.
- Holst, E., Schäfer, A., Schrooten, M. (2012). Gender and Remittances: Evidence from Germany. *Feminist Economics* 18(2), 201-29. Doi: doi.org/10.1080/13545701.2012.692478.
- Horváth, I. (2012). Migrația internațională a cetățenilor români după 1989. În Rotariu, T., Voineagu, V. (Ed.), *Inerție și schimbare: dimensiuni sociale ale tranziției în România*. Iași: Polirom.
- Horváth, I., Remus, G. A. (2009). Introducere. În Horváth, I., Remus, G. A. (Ed.), *Sociologia migrației: Teorii și studii de caz românești*. Iași: Polirom, pp. 13-44.
- Institutul Național de Statistică (2014). *Migrația Internațională a României*. București: INS.
- Institutul Național de Statistică (2017). *Proiectarea Populației României în Profil Teritorial la Orizontul Anului 2060*. București: INS.
- Isengard, B., Szydlik, M. (2012). Living Apart (or)Together? Coresidence of Elderly Parents and Their Adult Children in Europe. *Research on Aging* 34(4), 449-474.
- Janská, E., Pauknerová, K., Koropecká, M. (2017). Transnational Behaviour of Ukrainian Remitting Migrants. *Journal of Economic and Social Geography* 108(5), 656-668. Doi: 10.1111/tesg.12243.
- Kagitcibasi, C. (2005). Autonomy and Relatedness in Cultural Context: Implications for Self and Family. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 36(4), 403-422. doi:10.1177/0022022105275959.
- Kail, B. L., Quadagno, J., Reid-Keene, J. (2009). The Political Economy Perspective of Aging. În Bengtson, V. L., Gans, D., Putney, N. M., Silverstein, M. (Ed.), *Handbook of Theories of Aging*, 2nd edition. New York: Springer, pp. 555–572.
- Karpinska, K., Dykstra, P. A. (2018). Intergenerational ties across borders: a typology of the relationships between Polish migrants in the Netherlands and their ageing parents. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 45(10), 1728-1745. doi:10.1080/1369183X.2018.1485204.
- Kaufman, G., Uhlenberg, P. (1998). Effects of Life Course Transitions on the Quality of Relationships between Adult Children and Their Parents. *Journal of Marriage and Family* 60(4), 924-938.
- Kilkey, M., Merla, L. (2014). Situating Transnational Families' Care-Giving Arrangements: The Role of Institutional Context. *Global Networks* 14(2), 210-229. doi:10.1111/glob.12034.

- King, R., Dalipaj, M., Mai, N. (2006). Gendering Migration and Remittances: Evidence from London and Northern Albania. *Population, Space and Place* 12(6), 409-434. Doi: 10.1002/psp.439.
- King, R., Eralba, C., Fokkema, T., Vullnetari, J. (2014). The migration and well-being of the zero generation. *Population, Space and Place* 20(8): 728-38. Doi: 10.1002/psp.1895.
- King, R., Vullnetari, J., Lulle, A., Eralba C. (2016). Contrasts in Ageing and Agency in Family Migratory Contexts: A Comparison of Albanian and Latvian Older Migrants. În Majella, K., Palenga-Möllenberg, E. (Ed.), *Family Life in an Age of Migration and Mobility*. London: Palgrave Macmillan, pp. 261-286.
- Klein, D. M., White, J. M. (1996). *Family Theories: An Introduction*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kofman, E. (2012). Rethinking Care Through Social Reproduction: Articulating Circuits of Migration. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society* 19(1), 142-162.
- Kolm, S. C. (2000). Introduction: The Economics of Reciprocity, Giving and Altruism. În: Gérard-Varet, L.A., Kolm, S.C., Mercier Ythier, J. (Ed.), *The Economics of Reciprocity, Giving and Altruism*. New-York: MacMillan Press, pp. 1-44.
- Kolm, S. C. (2008). *Reciprocity: An economics of social relations*. Edinburgh/ New York: Cambridge University Press.
- Kovács, B. (2014). Romanian Families: Changes and Continuities over Recent Decades. În Rajkai, Z. (Ed.), *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies. Change and Continuity in Eastern Europe and East Asia*. Boston: Brill, pp. 250-299.
- König, R., Isengard, B., Szydlik, M. (2018). Migration Matters: Insights into Intergenerational Solidarity Patterns in Europe. În Crespi, I., Meda, S. G., Merla, L. (Ed.), *Making Multicultural Families in Europe: Gender and Generational Relations*. London: Palgrave Macmillan, pp. 233-244.
- Krzyżowski, Ł. (2014). (Trans)national intergenerational care contract. Attitudes and practises of transnational families toward elderly care. *Studia Humanistyczne AGH* 13(2), 103-17. Doi: 10.7494/human.2014.13.2.103-117
- Krzyżowski, Ł., Mucha, J. (2014). Transnational caregiving in turbulent times: Polish migrants in Iceland and their elderly parents in Poland. *International Sociology* 29(1), 22-37. Doi: 10.1177/0268580913515287.
- Kyung-Sup, C. (2014). A Theoretical Account of the Individual-Family-Population Nexus in Post-Socialist Transitions. În Rajkai, Z. (Ed.), *Family and Social Change*

- in Socialist and Post-Socialist Societies. Change and Continuity in Eastern Europe and East Asia.* Boston: Brill, pp. 19-35.
- Laferrère, A. (2000). Intergenerational transmission model: A survey. În: Gérard-Varet, L.A., Kolm, S.C., Mercier Ythier, J. (Ed.), *The Economics of Reciprocity, Giving and Altruism*. New-York: MacMillan Press, pp. 207-225.
- Laferrère, A., Wolff, F. C. (2006). Microeconomic Models of Family Transfers. În Kolm, S. Ch., Mercier Ythier, J. (Ed.), *Handbook of the Economics of Giving, Altruism, and Reciprocity*, vol. 2. Amsterdam: North-Holland, pp. 889-969.
- Larsen, J., Urry, J., Axhausen, K. (2006) *Mobilities, Networks, Geographies. Series on Transport and Society*. Hampshire and Burlington: Ashgate Publishing.
- Lazarsfeld, P. F., Henry, N. W. (1968). *Latent Structure Analysis*. Boston: Houghton Mifflin.
- Leitner, S. (2003). Varieties of Familism: The Caring Function of the Family in Comparative Perspective. *European Societies* 5(4), 353-375. Doi: 10.1080/1461669032000127642.
- Leopold, T., Raab, M. (2011). Short-Term Reciprocity in Late Parent-Child Relationships. *Journal of Marriage and Family* 73(1), 105-119.
- Levitt, P. (1998). Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International Migration Review* 32(4), 926-948.
- Levitt, P., Glick-Schiller, N. (2003). Transnational perspectives on migration: conceptualizing simultaneity. *International Migration Review* 38(3), 1002-1039.
- Lewis, S. (1997). "Family friendly" employment policies: a route to changing organizational culture or playing about at the margins? *Gender, Work and Organization* 4(1), 13-23.
- Linzer, D. A., Lewis, J. B. (2011). poLCA: An R Package for Polytomous Variable Latent Class Analysis. *Journal of Statistical Software* 42(10). Doi: 10.18637/jss.v042.i10.
- Litwak, E. (1960). Geographic-Mobility and Extended Family Cohesion. *American Sociological Review* 25(3), 385-394. DOI: 10.2307/2092085.
- Litwak, E., Kulis, S. (1987). Technology, Proximity, and Measures of Kin Support. *Journal of Marriage and Family* 49(3), 649-661.
- Lucas, R., Stark, O. (1985), Motivations to Remit: Evidence from Botswana. *Journal of Political Economy* 93(5), 901-18.
- Lüescher, K. (2002). Intergenerational ambivalence: Further steps in theory and research. *Journal of Marriage and Family* 64(3), 585-593.

- Lüescher, K., Pillemer, K. (1998). Intergenerational ambivalence: A new approach to the study of parent-children relations in later life. *Journal of Marriage and Family* 60, 413-425.
- Lukes, S. (1985). *Marxism and Morality*. Oxford: Clarendon Press.
- Madianou, M. (2016). Ambient co-presence: transnational family practices in polymedia environments. *Global Networks* 16(2), 183-201.
- Madianou, M., Miller, D. (2012). Polymedia: Towards a new theory of digital media in interpersonal communication. *International Journal of Cultural Studies* 16(2), 168-187. Doi:10.1177/1367877912452486.
- Magidson J., Vermunt, J. K. (2004). Latent Class Models. În Kaplan, D. (Ed.), *The SAGE Handbook of Quantitative Methodology for the Social Sciences*. Thousand Oaks/Londra: Sage, pp. 175-198.
- Mangen, D. J., Bengtson, V. L., Landry, P. H. (1988). *Measurement of Intergenerational Relations*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Marcu, S. (2018). Mobility as a support strategy: Linked lives through the life course among Eastern Europeans in Spain. *Geoforum*, 97, 335-342. [DOI: 10.1016/j.geoforum.2018.09.034].
- Marshall, V. (2005). Agency, Events, and Structure at the End of the Life Course. *Advances in Life Course Research* 10, 57–91. Doi: 10.1016/S1040-2608(05)10002-1.
- Marshall, V. W., Bengtson, V. L. (2003). Theoretical Perspectives on the Sociology of Aging. În Settersten, R. A., Angel, J. L. (Ed.), *Handbook of Sociology of Aging*. New-York/Londra: Springer, pp. 17-34.
- Marshall, V. W., Clarke, P. J. (2007). Theories of Aging: Social. *Encyclopedia of Gerontology*, Second Edition, pp. 621-630. Doi: 10.1016/B0-12-370870-2/00188-8
- Martin, C. (2004). The Rediscovery of Family Solidarity. În Knijn, T., Komte, A. (Ed.), *Solidarity between the Sexes and the Generations: Transformations in Europe*. Cheltenham: Edwards Elgar Publishers, pp. 3-17.
- Massey, D. S. (1990). The Social and Economic Origins of Immigration. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 510(1), 60-72. Doi: 10.1177/0002716290510001005
- McCullagh, P., Nelder, J. A. (1989). *Generalized Linear Models*, Ediția a II-a. Boca Raton: CRC Press.
- McLachlan, G., Krishnan, T. (1997). *The EM algorithm and extensions*. New Jersey: John Wiley & Sons.

- McMullin, J. (1995). Theorizing age and gender relations. În Arber, S., Ginn, J. (Ed.), *Connecting gender and ageing: A sociological approach*. Buckingham: Open University Press, pp. 30–41.
- McMullin, J. A. (2000). Diversity and the State of Sociological Aging Theory. *The Gerontologist*, 40(5), 517-530. Doi: 10.1093/geront/40.5.517.
- Merla, L. (2012). Salvadoran Migrants in Australia: An Analysis of Transnational Families' Capability to Care across Borders. *International Migration* 53(6), 153-165. Doi: 10.1111/imig.12024
- Merla, L. (2015). Salvadoran migrants in Australia: An analysis of transnational families' capability to care across borders. *International Migration*. 53(6), 153–165. Doi: 10.1111/imig.12024
- Merla, L., Baldassar, L. (2011). Transnational caregiving between Australia, Italy and El Salvador: the impact of institutions on the capability to care at a distance. În Addis, E., De Villota, P., Degavre, F., Eriksen J. (Ed.), *Gender and Well-Being: The Role of Institutions*. Farnham: Ashgate, pp. 147-161.
- Minkler, M., Cole, T. R. (1991). Political and Moral Economy: Not Such Strange Bedfellows. În Minkler, M., Estes, C. L. (Ed.), *Critical Perspectives on Aging: The Political and Moral Economy of Growing Old*. New York: Baywood Publishing Company, pp. 37-50.
- Misra, J., Akins, F. (1998). The welfare state and women: Structure, agency, and diversity. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 5(3), 259-285.
- Moody, H. R. (1988). *Abundance of Life: Human Development Policies for an Aging Society*. New York: Columbia University Press.
- Morgan, D. H. J. (1996). *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity.
- Morgan, D. H. J. (2011). *Rethinking family practices*. London: Palgrave Macmillan.
- Mureșan, C. (2012). *Schimbările comportamentului familial în România: O abordare din perspectiva cursului vieții*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Mureșan, C., Hărăguș, P. T. (2015). Norms of Filial Obligation and Actual Support to Parents in Central and Eastern Europe. *Romanian Journal of Population Studies* IX(2), 49-81.
- Nedelcu, M. (2009). La génération zéro: du sédentaire à l'acteur circulant. Effets de mobilité sur la génération des parents des migrants roumains hautement qualifiés à Toronto à l'ère du numérique. În Cortès, G., Faret, L. (2009). *Les*

- circulations transnationales. Lire les turbulences migratoires contemporaines.* Malakoff: Armand Colin, pp. 187-198.
- Nedelcu, M. (2012). Migrant's New Transnational Habitus: Rethinking Migration Through a Cosmopolitan Lens in the Digital Age. *Journal of Ethic and Migration Studies*, 38(9), 1339-1356. doi: 10.1080/1369183X.2012.698203.
- Nedelcu, M. (2017). Transnational grandparenting in the digital age: mediated co-presence and childcare in the case of Romanian migrants in Switzerland and Canada. *European Journal of Ageing* 14, 375–383. Doi: 10.1007/s10433-017-0436-1.
- Nedelcu, M., Wyss, M (2019). Transnational grandparenting: an introduction. *Global Networks* 20(2), 292-307. Doi: 10.1111/glob.12249.
- Nedelcu, M., Wyss, M. (2016). 'Doing Family' through ICT-mediated ordinary co-presence: transnational communication practices of Romanian migrants in Switzerland. *Global Networks* 16(2), 202-218.
- Nylund-Gibson, K., Asparouhov, T., Muthén, B. O. (2007). Deciding on the Number of Classes in Latent Class Analysis and Growth Mixture Modeling: A Monte Carlo Simulation Study. *Structural Equation Modeling a Multidisciplinary Journal* 14(4), 535-569. Doi: 10.1080/10705510701575396.
- O'Rand, A. M. (2003). The future of the life course. Late modernity and life course risks. În Mortimer, J. T., Shanahan, M. J. (Ed.), *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp. 693-701.
- Offe, C. (1982). Some Contradictions of the Modern Welfare State. *Critical Social Policy*, 2(5), 7-6. Doi: 10.1177/026101838200200505.
- Olwig, K.F. (2002). A wedding in the family: Home making in a global kin network. *Global Networks* 2(3), 205–218.
- Pahl, R., Spencer, L. (2004). Personal Communities: Not Simply Families of 'Fate' or 'Choice.' *Current Sociology* 52(2), 199–221. Doi:10.1177/0011392104041808.
- Parreñas, R. (2001). Mothering from Distance: Emotions, Gender and Intergenerational Relations. In Filipino Transnational Families. *Feminist Studies* 27(2), 361-390 . 10.2307/3178765.
- Parreñas, R. (2005). *Children of Global Migration: transnational families and gendered woes*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Parreñas, R. (2015). *Servants of Globalization: Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Pessar, P. R., Mahler, S. J. (2003). Transnational Migration: Bringing Gender In. *The International Migration Review* 37(3), 812-846.

- Piperno, F. (2007). From Care Drain to Care Gain: Migration in Romania and Ukraine and the rise of transnational welfare. *Development* 50(4), 63–68. Doi: 10.1057/palgrave.development.1100431.
- Plaza, D. (2000). Transnational grannies: The changing family responsibilities of elderly African Caribbean-Born women resident in Britain. *Social Indicators Research* 51(1), 75-105. DOI: 10.1023/A:1007022110306.
- Polese, A., Morris, J., Kovács, B., Harboe, I. (2014). 'Welfare States' and Social Policies in Eastern Europe and the Former USSR: Where Informality Fits In? *Journal of Contemporary European Studies* 22(2), 184-198. Doi: 10.1080/14782804.2014.902368.
- Portes, A. (1997). Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities. *International Migration Review* 31(4), 799-825.
- Portes, A. (1999). Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities. În Kalb, D., van der Land, M., Staring, R., van Steenbergen, B., Wilderdink, N. (Ed.), *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Boulder CO: Rowman and Littlefield, pp. 253-270.
- Portes, A. (2001). Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks* 1(3), 181-194. Doi: 10.1111/1471-0374.00012.
- Portes, A., Guarnizo, L. E., Landolt, P. (2001). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent. *Ethnic and Racial Studies* 22(2). Doi:10.1080/014198799329468.
- Portes, A., Walton, J. (1981). *Labor, Class, and the International System*, 1st Edition. Cambridge: Academic Press.
- Puur, A., Sakkeus, L., Pöldma, A., Herm, A. (2011). Intergenerational family constellations in contemporary Europe: Evidence from the Generations and Gender Survey. *Demographic Research* 25, 135-172. DOI: 10.4054/DemRes.2011.25.4.
- R Core Team (2019). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Viena, Austria. URL <https://www.R-project.org/>.
- Rapoport, H., Docquier, F. (2006). The Economics of Migrants' Remittances. În Kolm, S. Ch., Mercier Ythier, J. (Ed.), *Handbook of the Economics of Giving, Altruism and Reciprocity*, Volume 2. Amsterdam: North-Holland, pp. 1135-1198.
- Raț, C. (2009). The Impact of Minimum Income Guarantee Schemes. În Cerami, A., Vanhuyse, P. (Ed.), *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 164-180.

- Raț, C. (2010). Disciplining Mothers: Fertility Threats and Family Policies in Romania. *GESIS Thematic Series on Social Sciences in Eastern Europe*, Issue 1, pp. 75-78.
- Robeyns, I. (2003). Sen's capability approach and gender inequality: selecting relevant capabilities", *Feminist Economics* 9(2-3), 61-92. Doi: 10.1080/1354570022000078024.
- Robeyns, I. (2005). The Capability Approach: A theoretical survey. *Journal of Human Development* 6(1), 93-117. Doi: 10.1080/146498805200034266.
- Rooyackers, I. N., De Valk, H. A. G., Merz, E. M. (2016), Mother-child relations in adulthood within and across national borders: non-Western immigrants in the Netherlands. *Ageing & Society* 36: 2010-2035.
- Rossi, A. S., Rossi, P. H. (1990). *Of Human Bonding: Parent-child Relations across the Life Course*. New York: A. de Gruyter.
- Russell, S. S. (1986). Remittances from International Migration: A Review in Perspective. *World Development* 14(6), 677-696.
- Ryan, L. (2007). Migrant Women, Social Networks and Motherhood: The Experiences of Irish Nurses in Britain. *Sociology* 41(2), 295-312. Doi: 10.1177/0038038507074975.
- Sander, C. (2003). *Migrant Remittances to Developing Countries*. Bannock Consulting.
- Sandu D. (2004). Romanian migration as multiregional building of transnational fields. În Croitoru, A., Sandu, D., Tudor, E. (Ed.). *The Europeanisation of Everyday Life: Cross-Border Practices and transnational Identifications Among EU and Third-Country Citizens. Romanians' Social Transnationalism in the Making*. EUCROSS Working Paper #8.
- Sandu, D. (2014). Lumile de acasă ale diasporelor românești de astăzi. Contributors.ro (Accesibil la <http://www.contributors.ro/sinteze/lumile-de-acasa-ale-diasporelor-romane%C8%99ti-de-astazi/>).
- Sandu, D. (2018). Migrația temporară în străinătate. În Ghețău, V. (Ed.), *Demografia României*. București: Editura Academiei Române, pp. 222-244.
- Sandu, D. (coord.), (2006). *Locuirea temporară în străinătate: Migrația economic a românilor: 1990-2006*. București: Fundația pentru o Societate Deschisă.
- Saraceno, C., Keck, W. (2010). Can We Identify Intergenerational Policy Regimes in Europe? *European Societies* 12(5), 675-696. Doi: 10.1080/14616696.2010.483006.
- Sassen, S. (2006). *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Schenk, N., Dykstra, P. A. (2012). Continuity and change in intergenerational family relationships: An examination of shifts in relationship type over a three-year

- period. *Advances in Life Course Research* 17(3), 121–132. DOI: 10.1016/j.alcr.2012.01.004.
- Scott, J. C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant Rebellion and Subsistence in South East Asia*. New Haven/ Londra: Yale University Press.
- Settersten, R. A. Jr. (2003). Propositions and controversies in life-course scholarship. În Settersten R. A. (Ed.), *Invitation to the life course: Towards new understandings of later life*. Amityville, New York: Baywood Publishing Company, pp. 15-45.
- Settersten, R. A., Gannon, L. (2005). Structure, Agency, and the Space Between: On the Challenges and Contradictions of a Blend View of the Life Course. *Advances in the Life Course Research* 10, 30-55. Doi: 10.1016/S1040-2608(05)10001-X.
- Sewell, W. A. (1992). A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology* 98(1), 1–29.
- Silverstein, M., Conroy, S. J., Gans, D. (2012). Beyond solidarity, reciprocity and altruism: moral capital as a unifying concept in intergenerational support for older people. *Ageing and Society* 32(7), 1246-1262. Doi: 10.1017/S0144686X1200058X.
- Simmel, G. (1955). *Conflict and the web of group-affiliations*. New York: The Free Press.
- Smith, E. (2009). ‘Gap-fillers’ or ‘clan-destroyers’: transnational female solidarity towards kin in the region of Fier. *Southeast European and Black Sea Studies* 9(4), 555-573. Doi: 10.1080/14683850903315052.
- Stark, O. (1995). *Altruism and Beyond. An Economic Analysis of Transfers and Exchanges Within Families and Groups*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Stoica, A. C. (2011). *The Impact of Migration on Older Parents Left Behind in Romania: A Methodological Report*. Bucharest, Romania: Center for Urban and Regional Sociology.
- Suitor, J. J., Sechrist, J., Gilligan, M., Pillemer, K. (2011). Intergenerational Relations in Later-Life Families. În Settersten, R. A., Angel, J.L. (Ed.), *Handbook of Sociology of Ageing*. New York: Springer, pp. 161-178.
- Sutton, C. R. (1987). The Caribbeanization of New York City and the Emergence of a Transnational Socio- cultural System. În Sutton, C. R., Chaney, E. (Ed.), *Caribbean Life in New York City: Sociocultural Dimensions*. New York: Center for Migration Studies, pp. 15-30.
- Szydlik, M. (2012). Generations: Connections Across the Life Course. *Advances in Life Course* 17(3), 100-111. Doi: 10.1016/j.alcr.2012.03.002.

- Szydlik, M. (2016). *Sharing Lives. Adult Children and Parents*. London/New York: Routledge.
- Tacoli, C. (1999). International Migration and the Restructuring of Gender Asymmetries: Continuity and Change among Filipino Labor Migrants in Rome. *International Migration Review* 33(3), 658-682.
- Tolstokorova, A. V. (2012). The Woman and Sixpence: Gendered impact of remittances on social sustainability of Ukrainian transnational households. *Analytical Journal* 5(1), 74-97.
- Toth, G. (2009). Remiterile de Bani ale Migranților Români din Regiunea Madrid și Paternurile de Utilizare a Acestora. În Sandu, D. (Ed.). *Comunități românești în Spania*. București: Fundația Soros România, pp. 129-141.
- Townsend, P. (1981). The structured dependency of the elderly: A creation of social policy in the twentieth century. *Ageing and Society* 1(1), 5-25. Doi: 10.1017/S0144686X81000020.
- Treas, J., Mazumdar, S. (2004). Kinkeeping and Caregiving: Contributions of Older People in Immigrant Families. *Journal of comparative family studies* 35(1), 105-122.
- Troc, G. (2016). Transnational migration and post-socialist proletarianisation in a rural Romanian province. *Studia UBB. Europaea*, LXI(3), 51-65.
- Tronto, J. C., Fisher, B. (1990). Toward a Feminist Theory of Caring. În Abel, E., Nelson, M (Ed.), *Circles of Care*. New York: SUNY Press, pp. 36-54.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). *World Population Prospects. The 2017 Revision. Volume I: Comprehensive Tables*. New York: United Nations.
- Urry, J. (2002). Mobility and Proximity. *Sociology* 36(2), 255-274. Doi: 10.1177/0038038502036002002.
- Venables, W. N., Ripley, B. D. (1999). *Modern Applied Statistics with S-PLUS*. Third Edition. New York: Springer. DOI: 10.1007/978-1-4757-3121-7.
- Vertovec, S. (1999). Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies* 22(2), 447-462.
- Vertovec, S. (2004). Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. *The International Migration Review* 38(3), 970-1001.
- Vullnetari, J., King, R. (2016). 'Washing men's feet': gender, care and migration in Albania during and after communism. *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography* 23(2), 198-215. Doi: 10.1080/0966369X.2015.1013447.

- Vuorela, U. (2002). Transnational families: imagined and real communities. În Bryceson, D., Vuorela, U. (ed.). *The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks*. Oxford/New York: Berg, pp. 63-82.
- Walker, A. (1981). Towards a political economy of old age. *Aging and Society* 1(1), 73-94. Doi: 10.1017/S0144686X81000056.
- Widmer E., D., Giudici, F., Le Goff J.-M. and Pollien, A. (2009). From Support to Control. A Configurational Perspective on Conjugal Quality. *Journal of Marriage and Family*, 71(3), pp. 437-448.
- Widmer, E. D. Gouveia, R., Aeby, G., Česnuitytė, V. (2018). Understanding Personal Networks as Social Capital. În Wall, K., Widmer, E. D., Gauthier, J.-A., Česnuitytė, V., Gouveia, R. (Ed.) *Families and Personal Networks. An International Comparative Perspective*. Londra: Palgrave Macmillan, pp. 167-186.
- Widmer, E. D. (2014). Partnerships, Family, and Personal Configurations. În Treas, J., Scott, J., Richards, M. (Ed.), *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*, First Edition. New Jersey: John Wiley & Sons, Ltd., pp. 236-254.
- Widmer, E.D. (2010). *Family Configurations: A Structural Approach to Family Diversity*. London: Ashgate Publishing.
- Widmer, E.D., Jallinoja, R. (2008). *Beyond the Nuclear Family. Families in a Configurational Perspective*, Berlin: Peter Lang.
- Wilding, R. (2006) "Virtual" intimacies? Families communicating across transnational contexts. *Global Networks* 6(2), 125-142. Doi: 10.1111/j.1471-0374.2006.00137.x.
- Wimmer, A., Glick-Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and the study of migration. *European Journal of Sociology* 43(2), 217-240.
- Zickgraf, C. (2017). Transnational ageing and the 'zero generation': the role of Moroccan migrants' parents in care circulation. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 43(2): 321-37. Doi: 10.1080/1369183X.2016.1238912.
- Zimmer, Z., Rada, C., Stoica, C. A. (2014). Migration, Location and Provision of Support to Older Parents: The Case of Romania. *Journal of Population Ageing* 7(3), 161-184. doi:10.1007/s12062-014-9101-z.
- Zotini, E. (2004). Immigrant Women in Barcelona: Coping with the Consequences of Transnational Lives. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30(6), 1113-1144. Doi: 10.1080/1369183042000286278.

Anexe

Anexa 1. Rezultatele analizei claselor latente pentru itemii responsabilității familiale

Tabel 9. Indicatorii de calitate a modelului după număr claselor latente

Model	log_likelihood	df	BIC	aBIC	cAIC	likelihood_ratio
O clasă latentă	-6568.44	716	13229.17	13191.05	13241.17	3335.623
Două clase latente	-5591.41	703	11375.09	11295.67	11400.09	1370.021
Trei clase latente	-5415.88	690	11124.02	11003.28	11162.02	1025.615

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Tabel 10. Itemii din chestionar selecțai pentru măsurarea responsabilității familiale

Cod	Item
a	Bunicii trebuie să aibă grijă de nepoți dacă părinții copiilor nu pot să facă acest lucru
b	Părinții ar trebui să asigure ajutor financiar copiilor lor adulți atunci când aceștia se confruntă cu dificultăți financiare
c	Dacă copiii lor adulți au nevoie de acest lucru, părinții trebuie să-și adapteze propria viață pentru a-i putea ajuta
d	Copiii ar trebui să-și asume răspunderea pentru îngrijirea vârstnicilor atunci când aceștia au nevoie de acest lucru
e	Copiii ar trebui să ofere un sprijin financiar părinților lor când aceștia se confruntă cu dificultăți financiare
f	Copiii ar trebui să-i ia pe părinți să locuiască la ei când aceștia nu se mai pot îngriji singuri

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Circulația grijii și solidaritate intergenerațională...

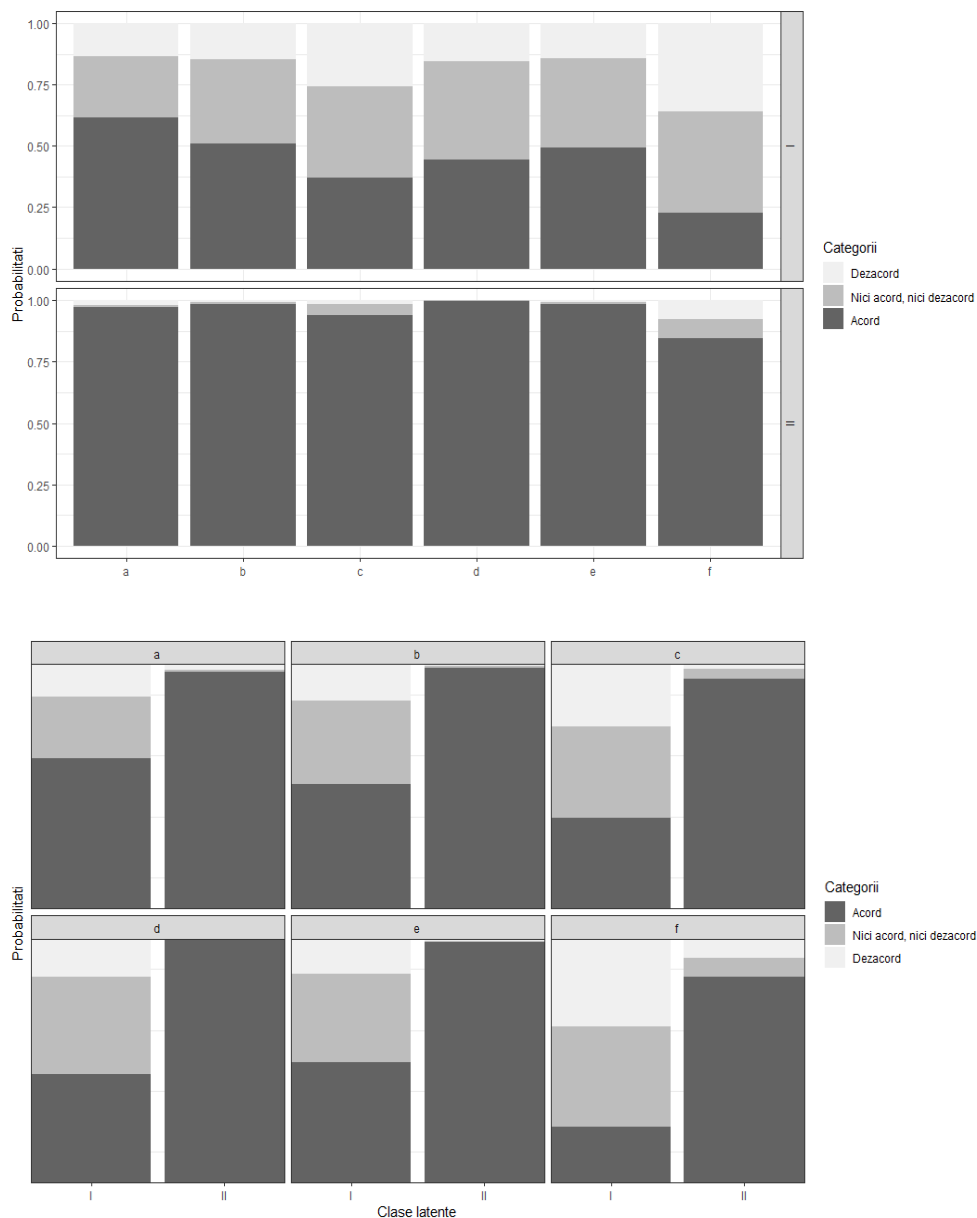

Figura 15. Probabilitățile de apartenență în cele două clase latente a itemilor despre responsabilitatea familială

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Anexa 2. Analiza Claselor Latente pentru practicile familiale transnaționale

Tabel 11. Valorile indicatorilor de calitate a modelului după numărul de clase latente

Model	log-likelihood	resid. df	BIC	aBIC	cAIC	likelihood-ratio	Entropy
1 O clasă latentă	-6595.29	247	13249.12	13223.71	13257.12	828.6339	-
2 Două clase latente	-6341.26	238	12806.91	12752.9	12823.91	354.3812	0.557
3 Trei clase latente	-6290.59	229	12771.43	12688.84	12797.43	255.1799	0.596
4 Patru clase latente	-6261.46	220	12779.03	12726.1	12797.43	198.1357	0.556
5 Cinci clase latente	-6246.44	211	12814.83	12675.05	12858.83	167.2048	0.541

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

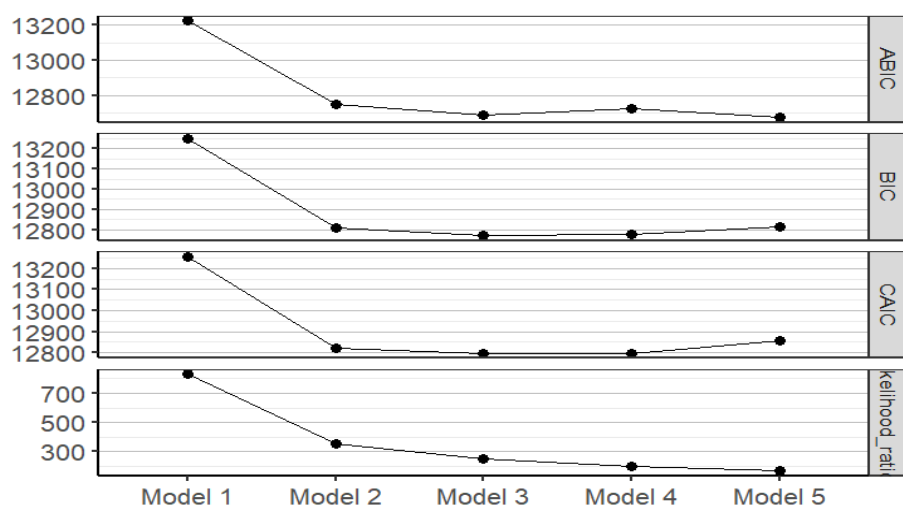

Figura 16. Valorile indicatorilor de calitate modelului după numărul de clase latente

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Tabel 13. Probabilitățile apartenenței în fiecare clasă după fiecare categorie de răspuns

Variabile	Clasa latentă 1		Clasa latentă 2		Clasa latentă 3	
	Nu	Da	Nu	Da	Nu	Da
Contact mediat tehnologic	0.0174	0.9826	0.1239	0.8761	0.0023	0.9977
Vizitele copiilor	0.2092	0.7908	0.4355	0.5645	0.1196	0.8804
Vizitele părinților	0.3570	0.6430	0.7266	0.2734	0.5518	0.4482
Remiteri în bani	0.9147	0.0853	0.7445	0.2555	0.0978	0.9022
Bani de la părinți	0.7139	0.2861	0.9281	0.0719	0.9432	0.0568
Remiteri în bunuri	0.4028	0.5972	0.8855	0.1145	0.2569	0.7431
Bunuri de la părinți	0.2327	0.7673	0.9528	0.0472	0.5314	0.4686
Sprijin de la distanță*	0.6561	0.3439	0.7961	0.2039	0.6058	0.3942
Proporția estimată a numărului de persoane	0.1722		0.4054		0.4224	
Predicția apartenenței în clasa latentă**	0.174		0.4037		0.4223	

Notă: * oferit de către părinți, în România; ** estimarea a fost realizată folosind probabilitățile posterioare.
 Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Anexa 3. Rezultatele analizei claselor latente pentru practici familiale care includ activitățile practice în timpul vizitelor

Tabel 12. Valorile indicatorilor de calitate a modelului după numărul de clase latente

Model	log-likelihood	resid. df	BIC	aBIC	cAIC	likelihood-ratio
1 O clasă latentă	-5503.37	120	11057.95	11035.72	11064.95	382.49
2 Două clase latente	-5320.24	112	10750.25	10702.59	10765.25	280.39
3 Trei clase latente	-5270.77	104	10709.83	10636.77	10732.83	206.40
4 Patru clase latente	-5255.68	96	10738.19	10639.71	10769.19	200.40
5 Cinci clase latente	-5248.64	88	10782.64	10658.75	10821.64	192.78

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

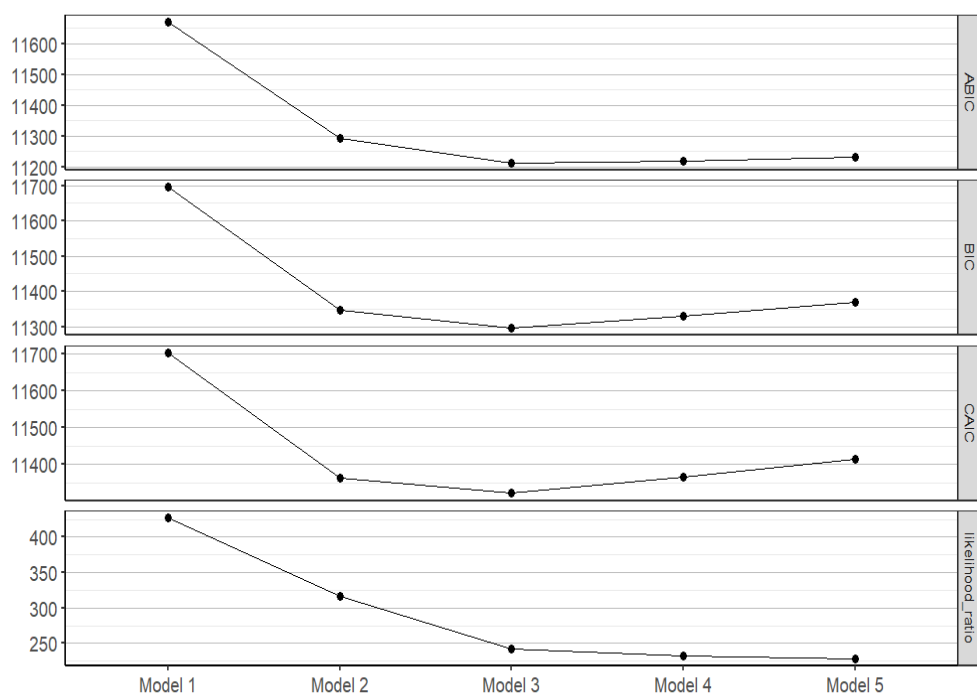

Figura 17. Valorile indicatorilor de calitate a modelului după numărul de clase latente

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

Tabel 13. Probabilitățile apartenenței în fiecare clasă după fiecare categorie de răspuns

Variabile	Clasa latentă 1		Clasa latentă 2		Clasa latentă 3	
	Nu	Da	Nu	Da	Nu	Da
Contact mediat tehnologic	0.1217	0.8783	0.0371	0.9629	0.0037	0.9963
Remiteri în bani	0.7166	0.2834	0.8842	0.1158	0.1819	0.8181
Bani de la părinți	0.9273	0.0727	0.6995	0.3005	0.9443	0.0557
Remiteri în bunuri	0.9196	0.0804	0.5001	0.4999	0.2293	0.7707
Bunuri de la părinți	1.0000	0.0000	0.2198	0.7802	0.5135	0.4865
Sprijin de la distanță*	0.8047	0.1953	0.6905	0.3095	0.5972	0.4028
Practic de la copil**	0.4460	0.5540	0.6327	0.3673	0.1843	0.8157
Practic de la părinte***	0.3942	0.6058	0.3106	0.6894	0.2563	0.7437
Proporția estimată a numărului de persoane	0.3812		0.1642		0.4546	
Predicția apartenenței în clasa latentă****	0.413		0.1268		0.4602	

Notă: * oferit de către părinți, în România; ** oferit în timpul vizitelor copilului în România; *** oferit în timpul vizitelor părinților în țara de destinație; **** estimarea a fost realizată folosind probabilitățile posterioare.

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”.

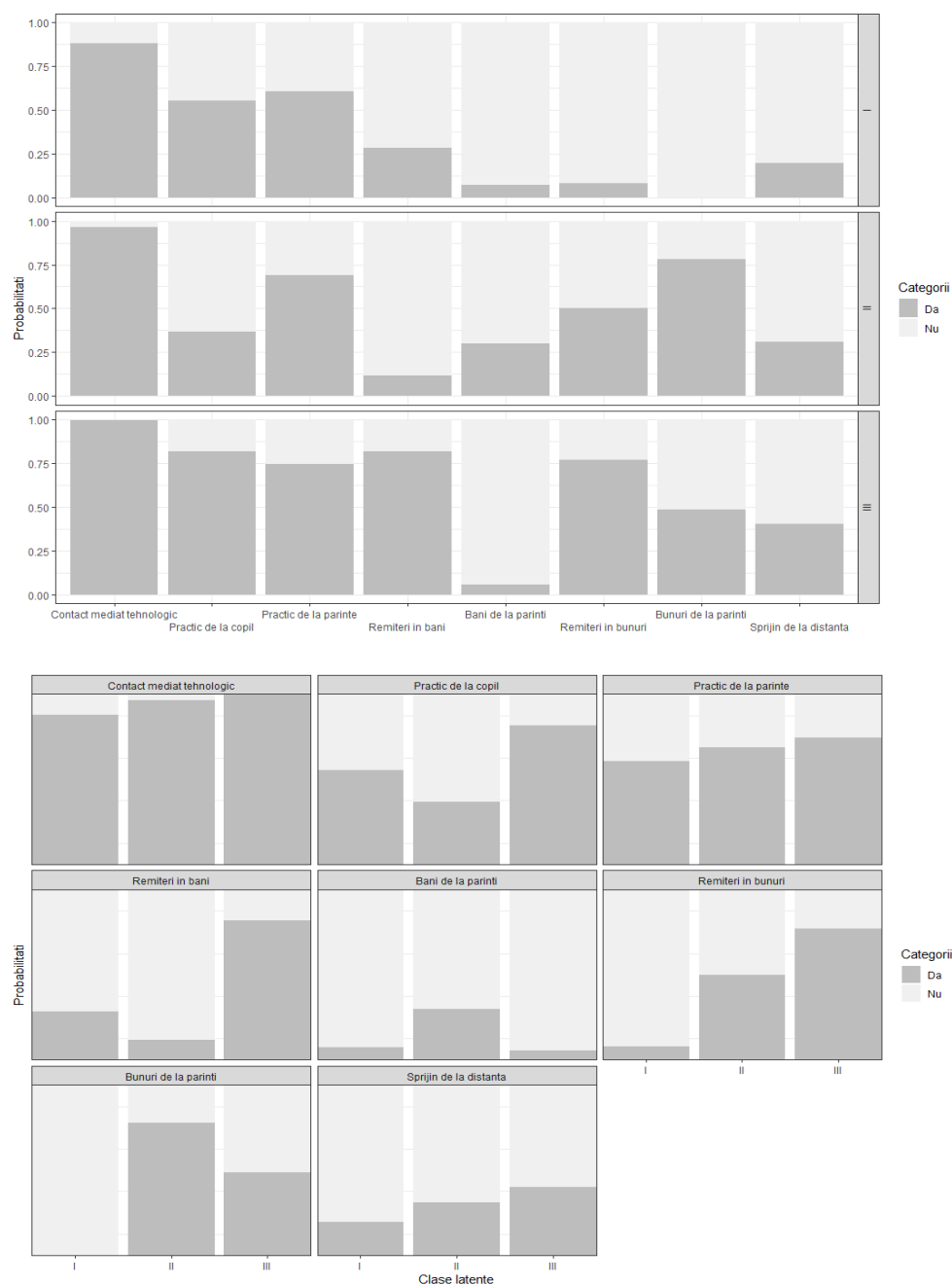

Figura 18. Rezultatele analizei claselor latente pentru practicile familiale transnaționale

Sursa datelor: Ancheta „Solidaritatea intergenerațională în contextul migrației pentru muncă în străinătate. Situația vârstnicilor rămași acasă”

ISBN: 978-606-37-1724-6